

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3615

Պատուհան
Հայաբարձր
ասովագետը

1267

Թիֆլիս 1882

891.71
Հ - 91

ՂԱՐԱԲԵՂԻ
ԱՍՏՎԱԳԵՏԸ

ԿԱՄ

ԹՈՒՅԻ ԲԵՐԴԻ ՔԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

1752 ԹՈՒԱԿԱՆՈՒՄ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԽԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՊ

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԼԱԶՈՆ ԶՈՒԲՈՎՈՒ

ԹԱՐԴՄԱՆԵՑ ԲԱԺԳԻ

(Արտատպած „Մշակ“ լուսադիր)

ԿՈՎԿԱՅՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՁ. ԳԼԵ. ԿԱՌԱՎ., ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

1882

10046

Дозв. ценз. Тифлисъ, 19-го Ноября 1882 г.

Ա.Ռ.Ա.ԶԻՒ ՄԱՍ

3656

479

(Перепечатано из газеты „Мшакъ“)

2011

2003

Թարգմանելով ռուսաց լեզուից Պլատոն Զուբրովի «Ղարաբաղի Աստղագէտը» (Կարաբահկի Աստրոլոգ) անունով վեպը, մեր նպատակն է եղել ծանօթացնել հայ հասարակութիւնը այդ գեղեցիկ աշխատութեան հետ, որի նիւթը առնված լինելով Ղարաբաղի մէլիքների կեանքից, հարկաւ, մեզ, հայերիս համար, պէտք է շատ հետաքրքիր լինի:

«Ղարաբաղի Աստղագէտը» տպվեցաւ Մուկ-վայում 1834 թւականում, կը նշանակէ, մեղանից 48 տարի առաջ: Բայց չը նայելով, որ այդ գրքի լոյս տեսնելուց անցել է մի ամբողջ կէս դար, այսուամնայնիւ, մնաք, հայերս, մինչեւ այսօր ոչ միայն նրա բովանդակութեան հետ ծանօթ չէինք, այլ նրա գոյութեան մասին անգամ տեղեկութիւն չունեինք: Մենք չը գիտէինք, որ ռուսաց զրականութեան մէջ կայ մի զիրք, որը ամբողջապէս նուիրված է Ղարաբաղում կատարված տիտուր անցքերին...

Այժմներկայացնելով «Ղարաբաղի Աստղագէտը»

մեր ընթերցող հասարակութեանը, մեր ցանկութիւնն է՝ ոչ միայն ծանօթացնել նրան մի գեղեցիկ վիտական ստեղծագործութեան հետ, որի մէջ արևելեան կեանքը նկարված է իր պարզ, նահասկետական դոյներով,—այլ առաւել թանգագին է մեղ համար այդ վիրքը այն կողմից, որ իբրև մի պատմական արձան ագրութիւն, բաւական ճիշտ կերպով պատկերացնում է մեղ այն աղէտալի հանգամանքները, որոնք Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների քայլայման և անկման պատճառը դարձան։ Եւ ինքը, յարգելի հեղինակը, այդ նպատակով է գրել իր վեպը, և դրա համար էլ կոչումէ նրան «Անդրկովկան» (Исторический Закавказский роман):

Եռեսուն թւականների ուռւս գրողներից միայն Զուբօվի նման մէկը կարող էր տալ մեղ մի այսպիսի աշխատութիւն, որ պահանջում է բաւական ծանօթ լինել երկրի հետ, ուր կատարվել են վէպի մէջ նկարագրված անցքերը,—պահանջում է խորին ուսումնասիրութիւն տեղային ժողովրդների կենցաղավարութեան, բնաւորութիւնների և նրանց միմեանց հետ ունեցած պատմական յարաբերութիւնների։ Զուբօվը իր տեղում բաւական ուսումնասիրած էր այդ բոլորը։ Դեռ Պօղոս կայսրի թագաւորութեան վերջերում նա եկաւ Անդր-

կովկաս և մնաց այստեղ մինչեւ Նիկոլայի ժամա. նախները, և նրա աւելի քան եռեսուն տարի կեցութիւնը Անդրկովկասում առիթ տուեց այդ հարցասէր զրովին ոչ միայն ծանօթանալ երկրի և տեղային ազգաբնակութիւնների հետ, այլ գլուխ իր օրերում կատարված ուռւսաց արշաւանքների և նշանաւոր անցքերի պատմութիւնը, թէ պարափիների, թէ Վրաստանի և թէ կովկասեան լեռնաբնակների վերաբերութեամբ։ «Նա թողեց բազմաթիւ աշխատութիւններ, իբրև հարուստ նիմթ Անդրկովկասի պատմութեան համար *): Իր աշխատութիւնների մէջ, որտեղ հայերի և հայոց երկրի վրա խօսք է լինում, նա միշտ համակրութեամբ է խօսում։

Կարդալով «Ղարաբաղի Աստղագէտը», ընթերցողը կը նկատէ այն ջերմ համակրութիւնը, որ արտայայտվում է հեղինակի իւրաքանչիւր տողից

*.) Պլատոն Զուբօվի աշխատութիւնների ցուցակը կարելի է գտնել Մ. Միանսարեանցի բիբլուոգրաֆիայի հետեւեալ երեսներում 362, 678, 736, 745, 756. «Bibliographia Caucasica et Transcaucasica». Опытъ справочного систематического каталога печатныхъ сочиненіямъ о Кавказѣ, Закавказье и племенахъ, эти края населяющихъ. Составилъ М. Міансаровъ. Томъ I С. Петербургъ 1874—1876:

հայոց ժողովրդի և մէլիքների վերաբերութեամբ։ Եթ վեսի մէջ Զուրօվը շօշափում է այն զգալի վերքերը, որոնք մեր ազգի պատմական կեանքում շատ անգամ եղել են հայկական իշխանութիւնների անկման և մահացութեան պատճառները։ Այդ վերքերն են՝ անմիաբանութիւնը և ներքին երկպատակութիւնը։ Յոյց տալ զրանց վեսակար հետևանքները, —կացուցանումէ «Ղարաբաղի Աստղագէտի» զլիսաւոր նտատակը։

Ահա ինչ է ասում հեղինակը Վարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարեամի բերանով։ «Երկպառակութիւնը և ներքին կոփաները ոչնչացրին հայոց թագաւորութիւնը, որ մի ժամանակ ծաղկած էր և կանգնած էր խիստ նշանաւոր աստիճանի վրա հին թագաւորութիւնների շարքում։ Մենք, միայն Ղարաբաղի լեռնական մէլիքներս, պահպանեցինք մեր անկախութիւնը։ Մեր նախնեաց քաջազրծութիւնները յարգված էին մինչև անգամ Շահ-Աբաս մածից։ . . . Բայց ինչով մեր նախնիքը կարողացան այնպէս յաջողութեամբ պատերազմել այդ մնձ թագաւորի դէմ։ —Միայն նրանով, որ Խամսայի բոլոր հինգ մէլիքները միացած էին բարեկամութեան և արեան ամուր դաշնակցութեամբ։ Նրանց յաջորդները հետևեցին նախորդների օրինակին, և մեր հայրենիքի անկախութիւնը պահպանվեցաւ։ (Եր. 13):

Նոյն դառն բողոքը յայտնում է հեղինակը և Թալիշի մէլիքի բերանով, երբ Փանահ-Խանը արդին բաւականաչափ բռնացել էր Ղարաբաղի վրա. «Այդ բոլորի պատճառը մեր ներքին երկպառակութիւններն են։ Եթէ մենք միշտ միմնանց հետ կապված լինէինք, ինչպէս մեր նախնիքը հին ժամանակներում կամ Շահ-Աբասի օրերում, այն ժամանակ այդ ջուանշիրցին (Փանահ-Խանը) մտածել անդամ չէր համարձակվի լինել Ղարաբաղի իշխողը։ Բայց մենք բոլորս, Խամսայի հինգ փարրիկ իշխանութիւններս, —որոնք հայոց հոչակաւոր թագաւորութեան վերջին մեացորդն են, — մկնեցինք անդպար միմնանց հետ վիճել, միմնանց հետ կռւել, և ամեն մի լիմար բանի վրա, ամեն մի չնչին հարցի պատճառով մկնեցինք միմնանց հետ պատերազմել։ Եւ ինչ եղաւ մեր ներքին կոփաների արդիւնքը, —այն, որ շահեցինք մեղ վրա մի օտար հրամայող...» (Երես 206):

Թէ ո՞րքան կորստաբեր հետևանքներ է ունենում մի ազգի համար անմիաբանութիւնը և ներքին երկպառակութիւնը, —այդ մահացու ախտը շօշափելի կերպով երեան է հանում յարգելի հեղինակը, ոչ թէ հիմնվելով բանաստեղծական շինծու ապացոյցների վրա, այլ ցոյց տալով մի պատմական փաստ, մի կատարված աղէտալի իրողութիւն հայոց կեանքում։ Այդ հիմնական

միաքը կազմում է Զուբօվի վեպի ամբողջ հիւս-
վածքը:

Խթրեմ նիւթ իր հետաքրքիր վիստասանութեան,
հեղինակը վեր է առել 1750 թւականներում Ղա-
րաբաղի մէջ կատարված անցքերը: Այդ ժամա-
նակ Ղարաբաղի նահանգում կային հինգ հայկա-
կան իշխանութիւններ, որոնք զետեղված էին
հինգ առանձին գաւառներում և բոլորը միասին
կոչվում էին Խամսայի մէլիք ութիւններ: Պատ-
ստապարված իրանց անմատչելի լեռների մէջ,
այդ հինգ գաւառների մէլիքները (իշխանները)
պահպանում էին կատարեալ անկախութիւն: Քա-
նի որ նրանք հաշտ էին, միաբան էին և վը-
տանդի ժամանակ օդնում էին միմնանց, այն-
քան ժամանակ կազմում էին մի ամբողջ միա-
ցեալ զօրութիւն, որ սարսափի մէջ էր պահում
թշնամիններին, և Ղարաբաղը պահպանվում էր
որպէս մի բախտաւոր, հզօր իշխանութիւն: Խակ երբ
սկսում է ներքին կրկառապակութիւնը մէլիքների
մէջ, երբ անմիաբանութիւնը ջլատում է նրանց
ուժերը, այդ ժամանակ նրանց զօրութիւնը այն աս-
տիճան թուլանում է, որ Փանահ-խանի նման
մի հասարակ խանարած, մի թափառական
ջուանչիրցի, որը մի ժամանակ Նաղիր-Շահի մօտ
մունեսիկի պաշտօն էր կատարում, իսկ յետոյ
մի յանցանքի համար փախստ և Զըրաբերդի մէլի-

քի մօտ ծառայութեան մէջ մտաւ,—մի այսպիսի
բախտախնդիրը, ողուտ քաղելով հայոց մէլիքների
անմիաբանութիւնից, այնքան բարձրացաւ, որ
մտածեց նրանց վրա իշխել: Բայց Փանահ-խանը
բանաստեղծական մարդ չէ, նա պատմական անձ-
նաւորութիւն է:

Զուբօվը ներկայացնում է մեզ մեր պատմու-
թեան տխուր ստուերագիրը: Գուցէ նա մեր պատ-
մութիւնը ամրողջապէս շէր ուսումնասիրած, գու-
ցէ նա չը գիտէր, թի ինչեր են կատարվել Հա-
յաստանի մէջ աւելի հին դարերում, —բայց այդ
մի և նոյն է, բաւական է, որ նա ուսումնասիրել
էր իրան խիստ մօտ ժամանակների անցքերը:

Պատմական անցքերը նոյնպէս կրկնվում են
մի ազդի կեանքում, որպէս կրկնվում են նրանք
մի անհատի կեանքում: Զուբօվը վեր է առել մի-
այն 1750 թւականների Ղարաբաղում կատարված
անցքերը: Բայց այդ մի փոքրիկ կտորի մէջ նա
ցոյց է տալիս այն բոլոր դժբախտութիւնները, որ
կրել է Հայաստանը աւելի հին դարերում: Ո՞վ չը
գիտէ, որ ամեն անգամ, երբ հայրենիքը վտանգի
մէջ է գտնվել, երբ թշնամին կամեցել է բանա-
նակ մեր երկրի վրա, երբ օտարը մտածել է ոչըն-
չացնել հայկական գանձ ու կայիսոնը, —այդ մի-
ջոցներում միշտ զանգել է մի հայ, մի վատ դա-
ւաճան, որը թշնամու ձեռքում դործիք է դար-

ձեւ որը առաջնորդել է նրան և իր հայրենիքը
մատնել է օտարի ձեռքը:

Մէլիք-Շահնազարեանի տիալի մէջ հեղինակը
ցոյց է տալիս մեղ մի այսպիսի մարդ:

Մէլիք-Շահնազարեանը վասակի, Մէհրուժանի
կամ Վեստ-Սարգսի նման տիալ չէ: Նա բարի
մարդ է, նա սիրում է իր հայրենիքը. բայց այն-
քան կամքի զօրութիւն և բնաւորութեան ուժ
չունի, որ հայրենիքի ընդհանուր շահերը գերա-
դասէ իր անձնական նեղ կրքերից: Նա միանում
է Փանահ-խանի հետ, օգնում է նրան, զօրաց-
նում է, բարձրացնում է, միայն թէ կարողանայ
նրա ճեռքով ոչնչացնել Ղարաբաղի մնացած հայ
մէլիքներին,

Քանի՞ քանի անգամ այդ տիսուր երնոյթը կրկն-
վել է հայոց պատմական կեանքում, ըանի ան-
գամ հայոց իշխանները միացել են օտարների
հետ և սկսել են իրանց հայրենիքի շահերին հա-
կառակ գրծել, սկսել են ոչնչացնել իրանց նը-
ման հայ իշխաններին: Բայց պատմութիւնը միշտ
պատճում է այսպիսիներին: Նրանք ոչնչացնելով
ուրիշներին, ոչնչանում են և իրանք: Նրանք
իրանց նմաններին օտարի լծի տակ դնելով, ի-
րանք նոյնպէս օտարի ստրուկ են դառնում:
Նոյնը պատահեց և Մէլիք-Շահնազարեանի հետ:
Նա սկզբում նպաստեց Փանահ-խանին իշխել

Ղարաբաղի անկախ մէլիքների վրա, վերջը ինքն
ևս նոյն խանի հպատակը դարձաւ, կորցրեց իր
անկախութիւնը: (Երես 228):

Իր զրքի վիպական մասնում հեղինակը նկարում
է հայ ընտանիքի այն զիմանոր գծերը, որ ար-
տայայտում են նրա թէ առտնին և թէ հասարա-
կական բնաւորութիւնը: Ընտանիքի պետը, մեծ
հայրը, իշխում է ոչ միայն ընտանիքը կազմող
անդամների անձնաւորութեան վրա, այլ և նրանց
սրտերի և հոգու վրա: Նա կամենում է իրան
հպատակացնել և սէրը, որ իւրաքանչիւր անհա-
տի անբռնաբարելի զգացմունքն է: Դեռ Զում-
շուղը երեխայ էր, երբ հօրեղի այրը (որը երեխա-
յի վրա հոգաբարձութեան պաշտօն ունէր) նշա-
նադրում է նրա համար իրբե ապագայ հարսնա-
ցու թալիշի մէլիքի աղջկան, որը գեռ օրօրոցի
մէջ կերակրում էր մօր ստիճքով: Զումշուղը
չափահաս դառնալով, բողոք է յայտնում այդ
ընտանեկան բռնութեան դէմ, և սիրելով գեղեցիկ
Սալիհային, մերժում է թալիշի մէլիքի դստեր
ձեռքը: Այստեղից ծագում է բոլոր ինտրիգան, որ
մէլիքների երկպառակութեան պատճառն է դառ-
նում: Յոյները կռւում են արօացիների հետ յափշ-
տակված Հեղինէի համար, իսկ Ղարաբաղի մէլիք-
ները կռւում են միմեանց հետ, այն անպատճու-
թեան համար, որ նշանադրված աղջիկը մերժվեցաւ:

Զումշուղի և Սալինայի սիրոյ մէջ հեղինակը կամենում է արտայայտել այն միտքը, թէ ամուսնական երջանկութիւնը կայանում է ոչ թէ նրա մէջ, որ մի իշխանագն երիտասարդ ընտրում է իր կենակից մի օրիորդին նոյնավես իշխանական ծագումից,—այլ ամուսնութիւնը կարող է բախտաւոր լինել և այն ժամանակ, երբ օրիորդը ընտրվում է ստոր ծագումից, միայն թէ ամուսնացու զոյզը կապված լինէր ճշմարիտ սիրով։ Սալինան հասարակ հովիտի աղջկէ է, բայց հազիւ թէ կարելի է երևակայել մի այնպիսի անկեղծ, բոցավառ սէր, որ անապատների այդ անմեղ զուսարը ունէր դէպի Զումշուղը։

Ըստրելով իր հերոսի, Զումշուղի, համար ամուսին Սալինային, որը ծագումով թուրք էր և կրօնով մահմեղական, հեղինակը, կարծես, այդ օրինակով ցանկանում է խրատ տալ հայերին, թէ ոչ միայն պէտք չէ խորշել այլադաւաններից կամ այլազգիներից,—այլ ընդհակառակն, աննպատակ չէր լինի ամուսնանալ այլասեռ և այլակրօն հարևան ցեղերի աղջիկների հեա, և նրանց քրիստոնէութիւն ընդունել տալով, հայացնել։ Սալինան նոյնավես քրիստոնէութիւն ընդունեց և հայցաւ։

Աւելի խորին խորհուրդ թագնված է Զումշուղի դաստիարակութեան մէջ։

Զումշուղի հերոսի, Զումշուղի, հայրենիքը շրջապատված է մի կիսավայրենի ցեղով, որպէս էին ջուանչիրցինները։ Այդ ժողովուրդը հովուական պարզ կեանք է վարում, ասլում է իր անասուններով և աւաղակութեամբ։ Նա քաջ է, սպատերազմասէր է, զիտէ կուելու արհեստը և վտանգ է սպառնում Զումշուղի հայրենիքին։ Նրանց հետ մրցելու, նրանց յարձակումներից, ասլատակութիւններից անվտանգ պահպանվելու համար, պէտք է ունենալ նոյն լաւ յատկութիւնները, որ նրանց առաւելութիւններն են կազմում. այսինքն՝ լինել նրանց նման քաջ, ճարպիկ և վարժ կոփու գործի մէջ։ Հենց այդ զիտաւորութեամբ Վարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարեանը իր եղբօրորդի Զումշուղին չորս տարվայ ժամանակով ուղարկում է ջուանչիրցինների մօա, ուսումնասիրելու նրանց կենցաղավարութեան սպայմանները, սովորելու նրանց ճարպկութիւնները ձիավարութեան և զինաշարժութեան մէջ։

Ղարաբաղի հայոց մէլիքները ներկայանում են Զումշուղի վէպի մէջ իրբն քաջ, խստաբարոյ և չափազանց վեհանձն մարդիկ, բայց մի և նոյն ժամանակ, սաստիկ անքաղաքագէտ և դիւրախար մարդիկ։ Որոնց ընդհակառակն, նրանց թշնամին, ջուանչիրցի Փանահ-խանը, ներկայանում է որպէս

մեղմ, փափուկ, բայց չափազանց նենդաւոր մարդ: Դա քաջութեան հետ միացրել է և խորամանկութիւնը, այդ պատճառով էլ յաղթող է հանդիսանում: Քաջութիւնը առանց զիպլօմատիայի կորցնում է իր գորութեան նշանաւոր մասը:

Փանահ-խանի գործիքը, աստղագէտ Հասանը, որ պտղացնում է իր փորձված ձեռքում Ղարաբաղի ճակատագրական աստղը, — այդ մեծ խաբերան ներկայացնում է պարսկական մարմնացած խորամանկութեան կատարելատիպը:

Մի կողմում՝ քաջութիւն և պարզամտութիւն, միւս կողմում՝ քաջութիւն նենդաւորութեան հետ միացած, — այդ երկու ճակատակ բնաւորութիւնների ընդհարումների մէջ «Ղարաբաղի Աստղագէտի» յարգելի հեղինակը, կարծես, կամեցել է նկարել այն տիսուր պատկերը, որ մեր ազգի պատմական կեանքում միշտ նրա դժբախտութեան պատճառն է եղել:

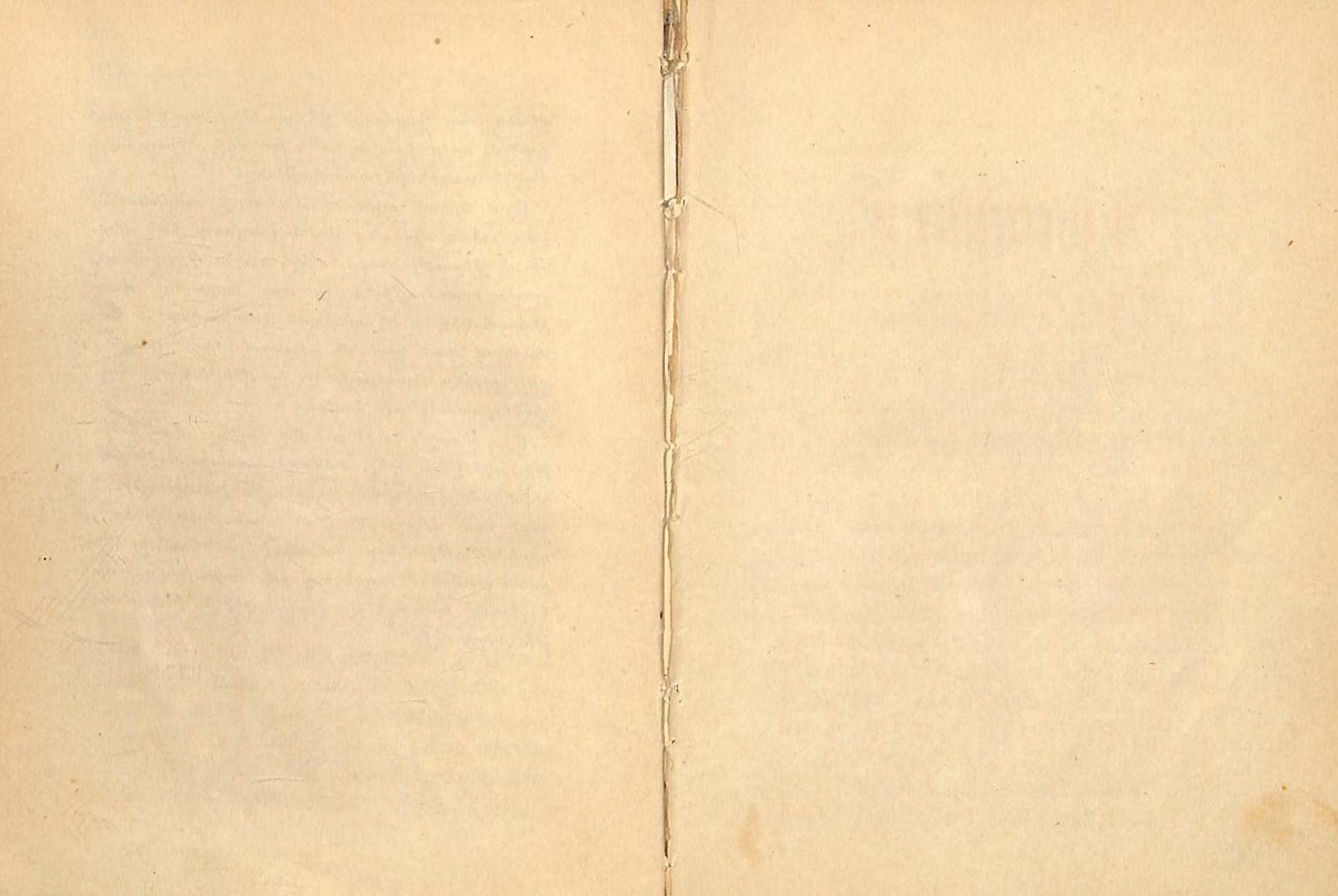
Ամեն մի հայ, առանձին վեր առած, խելացի է, գուցէ բաւական խորամանդ է իր մանր հաշիւների մէջ, բայց ազգովին վեր առած, չէ կարելի ասել, թէ խելացի է, այլ ընդ հակառակն, չափազանց զիւրախաք և միամիտ ժողովուրդ է:

Հայկական բնաւորութեան այդ թոյլ կողմերը աւելի որոշ գծերով երևում են «Ղարաբաղի Աստղագէտի» մէջ, իսկ մանրամասները կարելի է

տեսնել մեր Ծամսայի Մէլիքութիւնները՝ կոչված գրքում, որ բովանդակում է իր մէջ Ղարաբաղի վերջին տարիների պատմութիւնը:

Այդ երկու աշխատութիւնները անմիջական կապ ունեն միմեանց հետ և լրացնում են մինը միւսի թերութիւնները, մէկը, որպէս վեպ, միւսը, որպէս պատմութիւն: Եւ այդ մտքով էլ մենք թարգմանեցինք «Ղարաբաղի Աստղագէտը», համարելով նրան իբրև մի օժանդակ կամ լրացուցիչ աղբիւր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» կոչված պատմութեան համար:

Մեր թարգմանութեան մէջ ոչինչ փոփոխութիւններ չենք արել, ամենայն հարազատութեամբ հետևել ենք բնապրին: Հեղինակի ծանօթութիւնների հետ աւելացրինք և մեր ծանօթութիւնները, զբքի մթութիւնները լուսարանելու համար: Մի քանի տեղերում ուղղեցինք այն սխալները, որ հեղինակը անում է թէ զբքի և թէ իր ծանօթութիւնների մէջ:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ

ԱՍՏԱԳԻՏԵՏԸ

—
I.

ԱՍՏՎԱԳԻՏ¹⁾

Վարանդայի ²⁾ տիրապետող Մէլիք-Շահնազարեանը ³⁾ մեծ քայլերով անցուղաբձ էր անում իր հոյակապ ամրոցի սենհակներից մէկի մէջ, որ գտնվում էր Զանախչի ⁴⁾ բերդում: Երբեմն իր հայացքը դարձնում էր նա զէպի լուսամուտը, որտեղից երևում էին Ղալաբաղի անտառապատ լեռները, նայում էր սքանչելի հովտի վրա, որով Մշագատված էր Զանախչին, նայում էր այն հազարաւոր գոյնգոյն, գեղեցիկ ծաղիկների վրա, այն շքեզ, զալար բուսականութեան վրա, որ զարդարում էին այդ հիանալի հովիտը: Դէպի աջ կողմը հսսում էր մի գնտ, շրջապատած ձե-

ռատոննկ ծառերով, որոնց ճիւղերը ցոլանում էին նրա սրբնթաց ալիքների մէջ: Խակ գետի միւս կողմում դարձեալ ձգվում էին լեռնային շարքերը, և հետզհետէ հեռանալով, միախառնվում էին հօրիզոնի հետ: Արեգակը իր փայլուն ճառագայթներով լուսաւորում էր այդ բազմանկար պատկերները: Բայց նրանք չունեին ոչինչ հրապուրանք Մէլիք-Շահնազարեանի համար, որի մոռայլված գէմքը արտայայտում էր հոգեկան սաստիկ անհանգստութիւն:

Երբեմն նա յարդարում էր իր մօրուքն ու բեխերը, և անհամբերութեամբ, որ տհաճութեան էր հասնում, նայում էր դէպի մի կարմրաքիթ, կարճահասակ և այլանդակ թուրք, որը ծալապատիկ նստած էր դորզի վրա, և ինչ որ գծագրում էր քարէ յատակի վրա: Այդ վերջինը երբեմն մատը տանում էր դէպի ճակատը, կարծես թէ, մի քանի վրա մտածում էր: Յետոյ նա վեր էր առնում իր արենելեան ձեռվ թանաքամանը, որ կոչվում էր դըվիթ-դալամ⁵⁾, թաթախում էր նըրա մէջ եղէգնեայ գրիչը և նրանով ինչ որ զըրում էր կոկած թղթի վրա, որ զրած էր նրա մօտ: Յետոյ կրկին խորասուզվում էր մտածութիւնների մէջ, կամ լուսամուտից նայում էր արեգակին: Երեսում էր, որ նա չէր նկատում մէլիքի ոչ անհամբերութիւնը և ոչ տհաճութիւնը,

մինչև անդամ ամեննեին ուշադրութիւն չէր դարձնում այն բոլորի վրա, ինչ որ շրջապատում էր նրան:

Մէլիքը, վերջապէս յոգնելով սենեակի մէջ մանդալուց, կանգնեց մտայոյդ թուրքի մօտ, նայում էր նրա աշխատութիւնների վրա: Նրա դժգոհութիւնը այժմ աւելի և աւելի սաստկացած էր: Վերջը իր համբերութիւնը բոլորովին կորցնելով, նա խեց թուրքի զլսից դառան մորթուց կարած երկայն դտակը, և ձգելով յատակի վրա, բարկութեամբ գոչեց:

—Ո՞վ դու Հանաֆի և Մալիքի⁶⁾ զաւակ, Աբուբագրի և Օմարի⁷⁾ ժառանդ, մինչեւ Երբ պիտի սպասել տաս քո թւահաշիւններին: Երկի, դու այսօր քեզ նպատակ ես զրել բոլորովին գըժվացնել ինձ: Ասա, Երբ պիտի վերջանան քո յիմարութիւնները:

Այդ յանկարծակի յարձակման միջոցին, սափրած զլսով թուրքը, սարսափելով վեր թուառոտքի վրա, և աչքերը լայն բացած, նայում էր մէլիքի վրա, չը խօսելով ոչ մի բառ: Այդ զրութեան մէջ ունէր նա զարմանալի նմանութիւն կապկի հետ, որը նայում է իր տիրոջ վրա, սպասելով նրա հրամաններին, թէ Երբ պէտք է սկսէ իր խաղերը, հանդիսականներին զուարձացնելու համար: Նրա կերպարանքը այն աստիճան ծաղրա-

շարժ էր, որ մէլիքի բոլոր բարկութիւնը անցաւ,
և նա սկսեց սաստիկ ծիծաղել:

—Երգվում եմ իմ մօրուքով⁸⁾, գոչեց նա, ձեռ-
քերով փորը բռնելով,—որ մի ամենակորստաբեր
աստղ, երեխ, հալածում էր քո մօրը, սիրելի իմ
աստղագէտ, սկսեալ այն օրից, երբ դու գոյու-
թիւն ստացար քո մօր արգանդումը, մինչև քո
ծնունդը: Որովհետեւ, դժուար է երեակայել, թէ
ինչպէս ձեակերպվեցան այդ բոլոր այլանդակ
մասնիկները, որ բաղկացնում են քո մարմինը:

—Բայց, մէլիք, ես շատ և շատ չնորհակալ եմ
ձեզանից:

—Ի՞նձանից, ինչու համար:

—Եթէ դուք չը լինէլիք, ևս բոլորովին կորած
էի: Թող փառք լինի Ալիկն և սուրբ Յուսէինին⁹⁾:
Ես զրանից յետոյ կը միամ ողջ և անվեսա: Վը-
տանգը անցաւ, ևս այդ չէի սպասում: Արտասա-
նելով այդ խօսքերը, նա խիստ սաւնապառու-
թեամբ վերառեց իր գտակը և զրեց զլսին:

—Լսիր, աստղագէտ, բոլոր ցնդած դէրվիշնե-
րից¹⁰⁾ ամենախելագարն անդամ պէտք է հաղա-
րապատիկ խելացի համարել քեղանից: Դու կամ
զառանցութեան մէջ ես զմնվում, կամ բոլորովին
գժված ես: Ես քեզ խնդրեցի նախագուշակութիւն-
ներ անել քո սատղներով, քո երկնային շրջան-
ներով, և Աստուած զիտէ, ինչ սատանայական

առեղծուածներով, որոնք ինձ բնաւ հասկանալի
չեն: Խնդրեցի քեզ՝ յայտնել ինձ, արդեօք հիմա
բարեյարմար ժամանակ է խօսելու իմ խելադար
եղանակուրդու հետ, որը իր յիմարութիւններով շատ
նման է քեզ: Դու քո դանդաղկոտութեամբ զըր-
զըրեցիր իմ տհաճութիւնը: Ես բարկացայ և քո
զդակը մի կողմ ձգեցի, և աշխատեցի հայոցել
քեզ այն ընտիր անուններով, որոնց դուք, Ալիի
հետեւղներով¹¹⁾, շատ չէք սիրում: Իսկ դու այդ
բոլորի փոխարէն դու ևս չնորհակալութիւն
ևս յայտնում ինձ:

—Ի հարկէ չնորհակալութիւն կը յայտնեմ, և
միշտ չնորհակալ կը լինեմ, պատասխանեց աստ-
ղագէտը:—Եթէ դուք, մէլիք, փոքր իշատէ զի-
տութիւն ունենայիք երկնային լուսատուների մա-
սին, շատ հաւանական է, որ ինքներդ կը սար-
սափէիք այն կորստաբեր համաստեղութիւնից,
որը վտանգ էր սպառնում ինձ, հէնց մի և նոյն
բոլոքում, երբ դուք խլեցիք իմ զլսարկը: Ես բո-
լորովին մեռածի նման էի երկիւղից: Բայց ին-
չով վերջացաւ նա, —շատ հասարակ բանով: Ի՞նչ-
պէս չնորհակալ չը լինել ձեղանից: Եթէ դուք իմ
զտակը չը խլեիք, ես, կարելի է, հէնց մի և նոյն
բոլոքում սարսափելի կերպով հողիս կը տայի:

—Ծիծաղելի է, շատ ծիծաղելի, ասաց մէլիքը,
—որ ես կարող լինէի փոխել ճակատազրի վճիռը:

Նա պատրաստել էր քեզ համար մահ, իսկ ևս քո
գտակը վեր առնելով, դու պատվեցար մահց:

—Ի հարկէ, պատասխանեց աստղադէտը, հան-
գիստ կերպով տեղաւորվելով գորդի վրա, և ու-
րախանալով, որ առիթ դտաւ իր իմաստութիւն-
ների վրա խօսելու:—Կ սեցէք, մէլիք, մենք, զիտ-
նականներս, հետեղներ ենք մի մեծ աստղադէ-
տի (որին թող Ալլահը համգիստ պարզեցէ) և
կարող ենք ամեն ժամանակ երկնային համաստե-
ղութիւնների շնորհիւ նախագուշակել մարդիկնե-
րի դժբախտութիւնները: Մենք իմանում ենք այդ՝
մոլորակների և մեծ աստղների միաւորվելուց
կամ նրանց միմնանց հակառակ կանդնելուց:
Դրանցից ամեն մէկը ունի առանձին ազդեցու-
թիւն մարդու վիճակի վրա և զանվաւմ է զանա-
զան յարաբերութիւնների մէջ նրա սեպհական
աստղի հետ (2): Բայց ինչումն է խկադէս կայա-
նում աստղների սպառնացող վտանգը, —
այդ խիստ հաղիւ անգամ կարելի է ճշտութեամբ
հասկանալ: Թէս ոմանք խաբեքաներից (թող Ալ-
լահը ուղարկէ նրանց վրա իր նպովքը) կոչելով
իրանց աստղագէտներ, որոց կերպով բացատրու-
թիւններ են տալիս այդ մասին: Բայց դա ստու-
թիւն է: Դժբախտութիւնը, թէ մեծ լինէր նա և
թէ փոքր, դարձեալ դժբախտութիւն է: Ես տես-
նում էի, որ ինձ սպառնում էր մի դժբախտու-

թիւն, և այդ պատճառով խորասուզված էի մի
համաստեղութեան դիտողութեան մէջ: Այդ կա-
տարիում էր իսկ և իսկ նոյն բոպէում, երբ ձեր
բարկութիւնը բորբոքվեցաւ ինձ վրա: Եւ հէնց
ձեր բարկութիւնն էր չար աստղի ինձ սպառնա-
ցող դժբախտութիւնը: Յետոյ...

—Յետոյ, ահաճութեամբ կրկնեց մէլիքը, —յե-
տոյ վերջ կը դրմի քո այդ անտանելի շատախօ-
սութիւններին: Ի՞նչ են գուշակում այդ քո քա-
նոններն ու գծագրութիւնները: Կարող եմ ես
այժմ խօսակցել իմ եղբօրորդու հետ: Ասա, կամ
այս, կամ ոչ:

—Շնորհ արէք, մէլիք, մի տաքացէք: Պէտք է
քննել այդ հանգամանքը մանրամասն կերպով:
Շտապելով կարելի է բոլոր վչացնել: Ես կը
սկսեմ...

—Եւ ի՞նչ պիտի սկսես, ապա ի՞նչ էիր շինում,
երբ գծեր էիր խաղում յատակի վրա:

—Ես չորրորդ անգամ պատրաստվում էի դի-
տողութիւններ անել, որպէս զի վերաստուգէի իմ
նկատողութիւննեցը: Այդ միջոցին յանկարծ յայտն-
վեցաւ հէնց այն չար աստղը, որը խկադէս իմ
անձին էր վտանգ սպառնում: Ես այնքան վախե-
ցայ, որ թողեցի իմ գուշակութիւնները:

—Շնորհակալ եմ: Դէ հիմա նորից սկսիր քո
զուշակութիւնները, միայն աշխատիր շուտով

վերջացնել։ Եթէ քո աչքերին կրկին անդամ կը յայտնի այն չար աստղը, իսկոյն ասմ ինձ, ես կը խլեմ քո գտակը, և ամեն ինչ կը փարասիլ։

Աստղագէտը մինչեւ անդամ չը ժպտաց մէլիքի այդ կատակի վրա, այլ հանգիստ կերպով նստեց գորզի վրա, կրկին շարունակելով իր զիտողութիւնները։

Մէլիքը կրկին սկսեց անցուղարձ անել սենսակի մէջ, կծելով իր շրթուաքները, և ինքն իրան մրմրթալով, և մնաք ես խելացարներ ենք, որ հաւատում ենք այդ աստղագէտներին։ Քրիստոնեայ լինելով հանդերձ, հաւատում ենք նախասահմանութեան։ Ահա ինչ է նշանակում պարսիկների ազգեցոթիւնը, որ խիստ զգալի է դարձել Պարաբաղի վրա։ Այժմ՝ մնաք մեծ չափով մահմեղական նախապաշարմունքներ ենք ընդունել և համարեա կէսմահմեղականներ ենք դարձել։ Դրանով պարսիկները և թուրքերը հայոց ամբողջ թազաւորութիւնը կարողացան բաժանել իրանց մէջ։ Մինք, հայոց մէլիքներս, միայն մնացել ենք անկախ մեր լեռների մէջ։ Այդ խիստ ցաւալի բան է։ Միշտ կորստաբեր է լինում այն թուրքիւնը, երբ մի ժողովուրդ ընդունում է սովորութիւններ օտարներից։ Ես զիտեմ, որ յիմարութիւններ են այդ բոլոր նախագուշակութիւնները, այդ բոլոր աստղաբաշխական

համարումները, այսու ամենայնիւ, չեմ վստահանում առանց նրանց վճռել մի որ և իցէ գործ, թէն շատ հասարակ լինէր նա։ Ինչպէս չեմ վրատահանում խօսակցել իմ եղբօրորդու հետ, որից կախված է պատերազմ կամ խաղաղութիւն իմ և թալիցի¹³⁾ իշխանի մէջ։ Իսկ ինչից է առաջ զալիս այդ, — այն սնահաւատութիւնից, թէ կարելի է որ լինի փոքր ինչ ճշմարտութիւնների մէջ…

Այդ միջոցին մէլիքի խորհրդածութիւնները ընդհանեց աստղագէտը, որը, զմի նման վերթուչելով, բացականչեց.

— Շտապեցէք, շտապեցէք, մէլիք, հրամայեցէք շուտով կանչել ձեր եղբօրորդուն, եթէ մի քանի բօպէներ ես անցնելու լինեն, շատ ուշ կը լինի։ Միթէ չէք նկատում, թէ որպիսի չար աստղներ են մօտենում ձեր բախտաւոր համաստեղութեանը։

Նա ժամանակ չը տուեց մէլիքին խորհելու և իր աղաղակով կանչեց բոլոր նօքարներին¹⁴⁾։ Այդ վերջինները զարմացած խմբվեցան աստղագէտի շուրջը, որը հազար անդամ կրկնեց Զումշուղի¹⁵⁾ անունը։

— Կանչեցէք իմ եղբօրորդուն, հրամայեց մէլիքը, — յայտնեցէք, որ այս բոպէիս ես պահանջում իմ նրան իմ մօտ։

Նօքարները վազեցին կատարելու հրամանը։

Մէլիքը, դառնալով գէպի աստղագէտը, աւելացրեց.

— Հա, ճշմարիտ, զու խենթ ես եղել, աստղագէտ, և քո աստղներն էլ նոյնպէս...

Թուրքը չը պատասխանեց և նստեց դարձեար զուշակութիւններ անելու համար:

II.

ԶՈՒՄՇՈՒԴ

Շուտով բացվեցաւ դռուը, յայտնվեցաւ մի երիտասարդ հրապուրիչ գէմքով, որի հայացքը արտայայտում էր հոգեկան սաստիկ տիսրութիւն։ Նա պատկառանքով ողջունեց իր հօրեղբորը, որը լուռթեամբ տեղ ցոյց տուեց նրան զորով վրա, իսկ ինքը նստեց նրանից փոքր ինչ հեռու։

— Ասա ինձ, Զումշուդ, վերջապէս խելքի եկամբ դու, այժմ զգում ես քո վարմունքի բոլոր անտեղիութիւնը։

— Ես շատ յանցաւոր եմ ձեր առջն, հօրեղբայր, և ինձ չեմ արդարացնում։ Բայց այդ չէր կարող ուրիշ կերպ լինել...

— Ի՞նչպէս չէր կարող ուրիշ կերպ լինել, յանդուգն պատանի, բարկութեամբ գոչեց մէլիքը։ Ստիպել ինձ երդիմազանց լինել, յաւիտեան կրռացնել ինձ խամսայի բոլոր մէլիքների¹⁶⁾ հետ, այդ բոլորը քո աչքում ոչի՞նչ բան է երեւում։

— Դուք խօսք և երդում տուեցիք առանց իմ համաձայնութեան, երբ ես զեռ երեխայ էի, պատասխանեց Զումշուղը սառնութեամբ: — Խակ այժմ ես երիտասարդ եմ, բան եմ հասկանում, և չեմ ցանկանում համաձայնվել: Եւ դրա մէջ ես մի պատճառ չեմ տեսնում, որ առիթ տար ձեզ բարկանալու, խակ թալիշի մէլլիքին ձեզ ստիպելու, որ կատարէք ձեր խոստմունքը:

— Այդ լաւ է: Բայց դու զեռ շատ ջահիլ ես, որ կարողանաս մեղ բան սովորացնել: Մի խօսքով, ես այդ կամնում եմ, ես պահանջում եմ, և որպէս քո տէրը, հրամայում եմ քեզ, եթէ ոչ, երդում եմ իմ նախնեաց ստուերներով, որ այդ խէնջարը իմ ձեռքով կը ցցեմ քո կուրծքի մէջ, որոտաց մէլլիքը:

Զումշուղը փոխանակ պատասխանի, բաց արեց իր կուրծքը և սկսեց սառնասրտութեամբ նայել հօրեղբօր վրա:

Երիտասարդի այդ հերոսական վարմունքը զինաթափ արեց մէլլիքին: Նա տեսաւ, որ Զումշուղի հաստատամտութիւնը ոչնչացնում է իր բոլոր նպատակները: Եւ յուսալով, որ մեղմութեամբ կարող է համոզել նրան, մօտեցաւ, բռնեց եղբօրողու ձեռքը, ասելով.

— Ես մեծ բաւականութեամբ եմ տեսնում, սիրելի Զումշուղ, որ հերոսների արիւնը վազում է

քո երակների մէջ: Տեսնում եմքո հաստատամտութիւնը և նրա վրա ուրախութեամբ զարմանում եմ: Բայց լսիր. իւրաքանչիւր մարդ պէտք է յարմարվի համզամանքների հետ: Երկպառակութիւնը և ներքին կուները ոչնչացրին հայոց թագաւորութիւնը, որ մի ժամանակ ծաղկած էր և կանգնած էր խիստ նշանաւոր աստիճանի վրա հին թագաւորութիւնների շարքում: Մենք, միայն Ղարաբաղի լուսնական մէլլիքներս, պահպանեցինք մեր անկախութիւնը: Մեր նախնեաց քաջագործութիւնները յարգված էին մինչեւ անդամ ՇահԱլրաս¹⁷⁾ մեծից: Նա Վարանդայի, Գիւլիստանի¹⁸⁾, Թալիշի և Խամսայի միացած մէլլիքներին աւելի գերազանց, քան այդ ժամանակ Հայաստանը կառավարող հայոց միւս իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչները: Նա թոյլ տուեց մեղ միալ անմատչելի, և չնորհեց «Ճէ լիք»¹⁹⁾ նըշանաւոր կոչումը, որը մենք այժմ կուում ենք: Բայց ինչով մեր նախնիքը կարողացան այնպէս յաջողութեամբ պատերազմել այդ մեծ թագաւորի դէմ: — Միայն նրանով, որ Խամսայի բոլոր հինգ մէլլիքները միացած էին բարեկամութեան և արեան ամուր դաշնակցութեամբ: Նրանց յաջորդները հետեւցին նախորդների օրինակին, և մեր հայրենիքի անկախութիւնը պահպանվեցաւ:

— Քո հօր մահից յետոյ, յառաջ տարաւ մէլլի-

քը,—երբ դու զեռ երեխայ էիր, ևս վեր առնելով քեզ իմ խնամակալութեան ներքոյ, մի և նոյն ժամանակ մտածեցի անօրինել քո ապագայ բախտաւորութիւնը: Այդ էր պատճառը, որ քեզ համար նշանադրեցի որպէս հարսնացու թալիչի մէլիքի աղջիկը, որը այն ժամանակ գտնվում էր զեռ օրօրոցի մէջ 20): Եւ այդ խնամութեան վրա մենք զրած էինք մեր յոյսը, որ բարեկամութիւնը մեր տների մէջ աւելի ամրապնդված կը լինի: Ես խօսք տուեցի թալիչի մէլիքին և այդ խօսքը հաստատված էր սոսկալի երդումով: Երբ որ դու չափահաս զարձար, ևս հարկաւոր համարեցի առժամանակ ուղարկել քեզ ջուանչիրցիների 21) մօտ: Այդ այն նպատակով էր, որպէս զի դու կարողանայիր սովորել այդ անվեներ, լեռնական ձիազարդից նրանց պատերազմական ճարպկութիւնները, նրանց զէնք և նիղակ գործածելու ձեները: Դու արդարացրիր իմ յոյսերը: Բայց այնտեղից վերադառնալուց յետոյ, ևս քեզ տեսնում էի միշտ տիսոր, միշտ խորասուզված մուայլ մտատանջութիւնների մէջ: Թալիչի մէլիքը, լսելով քո վերադրձը, զեսպանութիւն ուղարկեց մեզ մօտ, հրաւիրելով մեզ իր բերդը՝ Զէյվայ 22), քո և նրա զստեր պսակի խորհուրդը կատարելու համար: Այդ պատճառով ես աւտաջարկեցի քեզ մեր գնալու մասին, և մի և նոյն ժամանակ բացատրեցի իմ նպատակ-

ները: Իսկ դու, փոխանակ յայտնելու ինձ քո հնազանդութիւնը, որպէս հարկն էր, բոլորովին մերժում ես կատարելու այն խօսքը, որ ես տուել եմ զրանից տասն և չորս տարի առաջ: Դու կամնում ես, որ ես դաւաճանեմ իմ տուած խօսքին և երդմանը: Խօսիր, Բնչը կարող է արդարացնել քո այդ վարմունքը:

—Դուք իրաւունք ունէք, հօրեղբայր, պատասխանեց Զումշուղը,—ես չեմ կարող արդարացնել ինձ: Բայց ի նկատի ունեցէք, որ մարդու կեանքում երդիմն այնպիսի դէպքեր են պատահում, որոնց ժամանակ անկարելի է զառնում հետեւել խոհականութեան մինչև անգամ ամենախիստ ձայնին...

—Ես չեմ կամնում մտնել քո պատճառաբանութիւնների մէջ, քանի որ դու ինքզ չես կամնում յայտնել ինձ այդ պատճառաբանութիւնների գաղտնիքը: Բայց Բնչ պատասխանեմ ես մէլիքի զեսպանին:

—Ինչ որ դուք կամնում էք:

—Այդ հեշտ է ասել, բայց դժուար է կատարել, Զումշուդ, դու չես խղճում, որ քո վարմունքով պիտի աղմկես Ղարաբաղի խաղաղութիւնը: Ես ճանաչում եմ թալիչի մէլիքին. Նա պատուապահութեան պայմանների մէջ չափազանց խիստ է: Մեր բոլոր պատճառաբանութիւնները նա կըն-

դունէ որպէս վիրաւորանք, և պատերազմը այնուու-
հետեւ կը բորբոքվի նրա և մեր մէջ: Մնացած մէ-
կիները ստիպված կը լինեն բռնել՝ ոմանք մեր,
ոմանք նրա կողմը, և Ղարաբաղը կը դառնայ-
ներին արիւնհեղութեան ամօթալի մի հանդիսա-
րան:

—Եթէ Թալիշի մէլքը խելացի մարդ է, նա
պէտք է բաւականանայ, երբ իրանից ներողու-
թիւն կը խնդրեն: Խակ եթէ ոչ, թող չնորհ բերէ
մեզ մօտ. մենք նրա ստրուկները չենք. մենք ա-
զատ մարդիկ ենք. և զինքը կը վճռէ գործը...

—Ի՞արիէ, այդպէս է: Բայց մենք հազիւ թէ
կարող ենք յոյս զնել յաղթութեան վրա, երբ
ինքներս ենք պատճառ տալիս պատերազմի:
Զումշուղ, լաւ մտածիր, թող երիտասարդական
աշխոյժը չը հրապուրէ քեզ. գործը վերաբերում է
ամրող Ղարաբաղի խաղաղութեանը:

—Ես հասկանում եմ ձեր բոլոր ապացոյցների
կարերութիւնը, այսու ամենայնիւ, չեմ կարող
ամուսնանալ Թալիշի մէլքի գտնել հետ, որով-
հետեւ չեմ կամենում անբախտացնել նրան...

—Ի՞նչ ես խօսում դու:

—Բոլորովին ուզիղ է իմ ասածը: Պատկերով
ինձ համար վաղուց նշանադրված հարմացուի
հետ, ես կարող եմ միայն ատել նրան, ցանկաւ
նրան՝ մահ և կորուստ...

—Ի՞նչ սոսկալի խորհուրդ է թագնված այդ
խօսքերի մէջ, գոչեց մէլքը տեղից վեր թռչելով:
—Դու պէտք է այդ գաղտնիքը յայտնես ինձ:

—Այդ ես չեմ կարող, սառնասորտութեամբ
պատասխանեց Զումշուղը:

—Հա, զու չես յայտնի, որոտաց մէլքը աւելի
կատաղութեամբ:—Ի՞նչ յիմար եմ եղել ես, որ
իզուր խօսքեր եմ վատնում մի համբակի հետ,
երբ կան ուրիշ շատ միջոցներ ստիպելու նրան,
որ հնազանդվի:

—Մարբերցէք, մէլք, որ ես մահից երկիւղ
չունեմ, ասաց Զումշուղը, իր հստած տեղից
կանդնելով:

—Դու երկիւղ չունես մահից, զոչեց մէլքը
բարկութեամբ:—Լաւ, լաւ: Բայց զու այնպէս
շուտ չես մեռնի, որքան ել ցանկանալու լինէիր:
Ես կը ծանօթացնեմ քեզ այնպիսի մահուան հետ,
որը հազարապատիկ տածանական է, քան թէ իս-
կական մահը...

—Բանեցէք զրան, հրամայեց նա նօքարներին,
—կաշկանդեցէք զվթաներով և բանտարկեցէք
աշտարակի ստորերկեայ նկաւղի մէջ, որ գողն-
վում է գետի մօտ: Տուեցէք զրան միայն ցամաք
հաց և ջուր, թող սովորի, թէ ինչ է նշանակում
հայրենիքի խաղաղութիւնը վրդովելը իր գարտակ
յամառութեամբ:

Պ.ար. Աստղագևոր

3656

Նօքարները տարան Զումչուղին, որը սե-
նեակից դուրս գալու միջոցին, խիստ սառն կեր-
պով ասաց իր հօրեղբօրը.

—Դուք զրանով ոչինչ չէք շահվի...

Մէլիքը բարկութիւնից սաստիկ յուղված, նըս-
տեց գորդի վրա: Մի քանի րոպէ մնաց լուս-
թեան մէջ: Այդ միջոցին աստղագէտը հանգիստ
կերպով նայում էր նրա վրա, կարծես, աշխա-
տում էր գուշակել, թէ ինչ է կատարվում նրա
սրտի մէջ: Վերջը մէլիքը զառնալով նրան, սաս-
տիկ տհաճութեամբ ասաց.

—Իէ, պարոն ստախօս, ուր մնացին քո այն
բարեյաջող աստղները, որոնցով հրապուրում էիր
ինձ:

—Նրանք կային, բայց անցան, մէլիք: Միթէ
ես չասացի ձեզ, որ նրանց ևտեից կը գան վատ
աստղեր: Ո՞վ խորհուրդ տուեց ձեզ՝ շարունակել
ձեր խօսակցութիւնը: Ես միայն չը ցանկացայ
խանգարել ձեր երկար ճառախօսութիւնը, թէ չէ,
արդէն պարզ տեսնում էի վեսավար աստղների
մօտենալը: Եւ ես չեմ զարմանում, որ Զումչուղը
այսպէս յամառ գտնվեցաւ:

—Ուրեմն քո կարգադրութեան համեմատ ես
քանի րոպէ պիտի խօսէի Զումչուղի հետ, որ
լաւ լինէր: Ա՞ս, Հարերաներ, այդ է ձեր նշանա-
ւոր զիտութիւնը: Եւ ես, անխելքս, հաւատացի

քեզ: Կարելի է, դու յիմարութեամբ քո բոլոր
թւանշանները շփոթեցիր միմեանց հետ: Եւ ես
քո տիմար գուշակութիւնների համեմատ, փոխա-
նակ լաւ բոպէին, ընտրեցի վատ բոպէն իմ եղ-
քօրորդու հետ խօսակցելու համար: Եւ այդ պատ-
ճառով նրա հետ կրվեցայ, նրա հետ, որին ես
սիրում եմ աւելի քան մի հարազատ որդի: Դու
ես պատճառը այդ բոլոր երկպառակութեան:
—Խօսիր, անպիտան, շարունակեց մէլիքը, կա-
տաղութեամբ բռնելով աստղագէտի մօրուքից,—
հիմա ինչ են նախագուշակում քո համատեղու-
թիւնները քեզ համար:

—Նրանք նախագուշակում են իմ ազատվելը
կորուսից, ասաց աստղագէտը դողդողալով:

—Նրանք խաբում են քեզ, պատասխանեց մէ-
լիքը, և զառնալով դէպի նօքարները, հրամայեց.

—Վեր առեցէք այդ ցնորկածին, ձգեցէք զրան
մի և նոյն ստորերկրեայ ներքնատան մէջ, որտեղ
այժմ նատած է իմ եղբօր որդին: Թող երկու խե-
լազարներ մինը միւսին հէքաթներ պատմեն...

Աստղագէտին տարան:

Մէլիքը կրկին նստեց գորդի վրա, հրամայեց
իրան տալ զէյլան և սկսեց լուսութեամբ ծխել:
Նրա աշերը արտայայտում էին սաստիկ յուսա-
հատութիւն և ոչ որ տանեցիներից չէր համար-
ձակվում մօտենալ նրան:

ծես թէ, ձեռքերը մեկնած, մէկին ողջունում էր
ա, այսպէս բացականչելով.

«Ալիհա, սքանչելի, անզուզական, անզին
Սալիհա, ով աստուածային կոյս, ես քեզ եմ
պատկանում, քեզ միայն, մինչեւ յաւիտեան։ Ոչ
ոք, ոչ ճակատագիրը, ոչ մարդիկ մեզ բաժանելչնն
կարող։ Ես կը կռւեմ բոլոր անախորժութիւննե-
րի դէմ, բոլոր թշուառովթիւնների դէմ, և աւելի
բարոք կը համարեմ ոչնչանալ, քան թէ դաւաճա-
նել այն երդմանը, որ տուել եմ քեզ։ Բայց ինչ-
պէս...

Նրա խօսքը ընդհատեց մի աղմուկ, որ լսելի
եղաւ բանափի մօտից։ Դուները բացվեցան, նօքար-
ները ներս հրեցին աստղագէտին, կրկին կողպե-
ցին գուները և հեռացան։

Զումշուղը սկզբից չը կարողացաւ ճանաչն,
թէ այդ ինչ նոր ընկեր էր, որ բերեցին իր հա-
մար։ Բայց լսելով նրա գանգատները, որով մըր-
մրթում էր նա, ճանաչեց, որ դա պէտք է լինէր
մի և նոյն աստղագէտը, որին իր հօրեղբայրը
հաւատում էր։ Նա մտածեց, որ դա պէտք է մի
տեսակ խորամանկութիւն լինէր, որ դործ էր
զրված, այդ խարեւայի միջոցով համոզելու իրան,
ընդունել հօրեղբայր առաջարկութիւնը։ Այդ պատ-
ճառով երիտասարդը լուռ կացաւ, ուշադրու-
թիւն չը դարձնելով իր նոր դրացու վրա։

III.

ԶՈՒՄՇՈՒԻԳԻ ՅՈՒՄԱՌՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Նեղ, մթին, ստորերկրեայ բանտում, շղթայա-
կապ որպէս մի յանցաւոր, նստած էր Զումշուղը։
Բանտի խոնաւ պատերը երեւք չէին լրացել Պա-
րաբաղի բոցավառ արեղակի բարերար ազգեցու-
թիւնը։ Այդ մշտական տիրութեան նկուղը ծա-
ռայում էր միայն որպէս բնակարան կարիճների,
մամուկների (փալանգ) և հազար այլ տեսակ
զգուելի սողունների համար։ Վախենալով մարդու
ներկայութիւնից, նրանք սողացին պատերի վրա-
յով և թագնվեցան ճեղքերի մէջ, որոնք դոյա-
ցել էին խոնաւութիւնից և ժամանակի հնութիւ-
նից։ Կունային դետակի աղմուկը, որը վազում
էր ուղիղ նկուղի մօտով, աւելի ևս բազմապատ-
կում էր այդ խաւար բանտի զարհուրանքը։ Բայց
Զումշուղը, երեխ, չէր զգում իր զրութեան բոլոր
տաժանաւթիւնը, չէր զգում շղթանների ծանրու-
թիւնը, որոնցմավ կաշկանդած էր ինքը։ Նրա
դէմքը արտայայտում էր խորին ցնծութիւն, կար-

— Ո՞ղջ էք դուք, մէլիք-Զումշուդ, վերջապէս
հարցրեց աստղագէտը երկչում ձայնով:

— Կարծեմ դուք ոչինչ հարկաւորութիւն չունէք
իմ մէջ, պատասխանեց նա:

— Ի՞նչպէս չունեմ, միթէ դուք կարծում էք, որ
ես չեմ ցաւում ձեր զբութեան վրա:

— Խորհուրդ եմ տալիս ցաւել ձեր մասին:

— Ճշմարիտ, մէլիք, ձեր հօրեղբայրը սաստիկ զիւ-
րագրգիռ մարդ է, քան բոլոր մարդիկը, որոնց ես
ճանաչում եմ այս աշխարհում: Մէկը հարցնելիս
լինի, թէ ինչու համար նա նետեց մեղ այդ ստո-
րերկեայ վիրապի մէջ, ուր շատ հեշտութեամբ
կարելի է կարիճների կերակուր դառնալ:

— Ի՞նչ պատճառով քեզ նետեցին այսուղ,
ես չը զիտեմ: Խակ ես, իմ վերաբերութեամբ, վա-
զուց այդ սպասում էի: Միայն դու ինձ շատ
պարտաւորած կը լինես, եթէ կը լռես. ինձ մի
մեծ զուարձութիւն չէ պատճառում քեզ հետ
մասլահաթներ անելը:

— Ի՞նչու էք այդպէս խօսում, մէլիք, ի սէր
Աստուծոյ, ինչ կը նշանակէ լուս ու մունջ նստելը:
Այսուղ այնպէս սարսափելի է, այնպէս մութն
է, որ մարդու մազելը սիզ-ըփո են կանգնում: Ով
Սուրբ Յուսէին, այդ ինչ պատիժ է: Ինձ այնպէս
է թւում, որ կարիճները սողում են մարմնիս վը-
րա: Ի սէր օրհնեալ Ալիի, ազատեցէք ինձ, ետ-

կորած եմ: Եւ ողորմելի աստղագէտը սկսեց
բարձր ձայնով լաց լինել:

— Լսի՛ր, աստղագէտ, հարցրեց Զումշուզը,—
որ դէրվիչներից սովորեցար դու այդ խորաման-
կութիւնները:

— Ո՞ր դէրվիչներից, կրկնեց նա լալագին ձայ-
նով.—միթէ դուք կարծում էք, որ իմ սրափ աըր-
տմութիւնը կեղծ է: Արգեօք մի այսպիսի անի-
ծեալ տեղում ընկնելուց յետոյ, կարելի է ուրախ
լինել: Ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս կարող
էիք դուք այդպէս մատածել...

— Թող տուր այդ կեղծաւորութիւնները, խընդ-
րում եմ:—Ես զիտեմ, որ դու ուղարկված ես իմ
հօրեղբօր կողմից, որ համոզես ինձ ընդունելու
նրա առաջարկութիւնը: Բայց այդ իմաստ զուր
աշխատանք կը լինէր քեզ համար: Դու կարող ես
կեղծել, որքան քեզ պէտք է, բայց դա տմինեին
չի օդնի քեզ:

— Ի սէր Ալլահի, ի սէր օրհնեալ մարզարէի և
տասն երկու սուրբ իմամների ²³⁾ այդ ինչ ասելու-
րան է, մէլիք, իր թէ ես ուղարկված եմ ձեր
հօրեղբօր կողմից, կամ ես կեղծաւորութիւն եմ
անում: Երդվում եմ ձեզ զրախտի այն ծառով ²⁴⁾,
որ բունում է Մահմեդի բնակարանի մէջ, որ ձեր
կարծիքը իմ վերաբերութեամբ ուղիղ չէ: Ես ձեր

Հօրեղբօր կատաղութեան մի նոյնալիսի ողորմելի
զոհն նմ, որպէս դուք, մէլիք:

Աստղագէտի խօսքերի, արտասանութեան մէջ
կային այնքան շատ համովիչ ձայներ, որ Զում-
շուղը պարզ կերպով նկատեց, թէ սիսալված է իր
կարծիքի մէջ, և ասաց նրան աւելի մեղմ կերպով.

—Երբ որ այդպէս է, ես բոլոր սրտով ցա-
ւում եմ քեզ վրա, անրախտ աստղագէտ: Բայց
զարմանում եմ, թէ ինչպէս դուքս ամբողջ զի-
տութեամբը չը կարողացար այդ զժրախտութիւնը
հեռացնել քեզանից, կամ գոնէ նախատեսել, թէ
ինչ էր պատահելու քեզ:

—Չեր հօրեղբայրը մի առանձին ընդունակու-
թիւն ունի իր բարկութեամբը խառնաշփոթելու,
իմ բոլոր նախագուշակութիւնները: Բայց հաւա-
տացէք, մէլիք, որ ես տեսնելով ձեր անրախ-
տութիւնը, մոռանում եմ իմը: Դուք, ձեր այդ
մատաղ հասակում, այսպէս գեղեցիկ, այսպէս
քաջ մի երիտասարդ, պէտք է մաշվեք այդ օդից
զուրկ բանտի մէջ: Եւ ինչի համար: Ահա այսպի-
սի դէմքերում մնաք, մուսուլմաններս, աւելի եր-
ջանիկ ենք ձեզանից: կարող ենք ամուսնանալ
չորս կոմիների հետ: Հիմա ձեր հօրեղբայրը ձեր
վզին կապում է մէկին միայն, և դուք վախենում
էք, որովհետեւ յետոյ մի ուրիշ աւելի լաւի հետ
անկարելի կը լինի ամուսնանալ:

Նա բօսքը փոխեց, շարունակելով.

—Լսեցէք, մէլիք, մինք երկուքս էլ այժմ դան-
վում ենք վանդակի մէջ, պէտք է աշխատել ա-
զատվելու այստեղից: Հաւատարմութիւն ունեցէք
դէպի ձեր ծառան, պատմեցէք, թէ իսկապէս ինչ
պատճառներ ստիպում են ձեզ՝ այսպիսի վճռա-
կանութեամբ ընդդիմանալ ձեր հօրեղբօր ցանկու-
թիւններին: Եւ ես կաշխատեմ նարել մի որ և
իցէ միջոց ձեր պատառթեան համար:

—Այդ չեմ կարող յայտնել. դա մի գաղտնիք է,
պատասխանեց Զումշուղը:

—Միթէ մոռանում էք դուք, մէլիք, որ ես տե-
ղեկութիւններ ունեմ երկնային լուսատուների
ընթացքի մասին, կարող եմ նախադուշակել բախ-
տաւորութիւնը և անրախտութիւնը, կարող եմ
որոշել բարեյաջող լոպէները մարդերի գործողու-
թիւնների համար: Ես կարող եմ շատ օգտաւէտ
լինել ձեզ, եթէ դուք միայն կարժանացնէք ինձ՝
ընդունել ձեզ մօտ որպէս ծառայ: Երդում եմ
իմ մօրուքով, որ դուք չէք զանի ինձանից աւելի
հաւատարիմ և ջերմեռանդ մի սպասաւոր: Ինձ
բոլորովին ձանձրացրել է ձեր հօրեղբօր խիստ
բնաւորութիւնը: Ծառայելով նրա մօտ, ամեն բո-
պէ պէտք է մահը աշքի առաջ ունենալ: Ի սէր
Աստուծոյ, համաձայնվեցէք ընդունել ինձ ձեզ
մօտ. դուք չափազանց կը բախտաւորացնէք ինձ,

և ես կաշխատեմ արժանաւոր կերպով երախտա-
մատոյց լինել ձեզ:

Զումշուղը բնաւորութեամբ խիստ բարի էր: Ասո-
ղագէտի դրութիւնը երեաց նրան խսկալէս ցա-
ւակցութեան արժանի:

— Լաւ, ասաց նրան,— ես ընդունում եմքո
խնդիրը: Բայց դու զիտես, որ նրա կատարումը
դեռ ես ինձանից կախված չէ: Նախ այն պատ-
ճառով, որ ես չը զիտեմ, արդեօք Երբ կը բարե-
հածի հօրեղբայրս ինձ աղատել այդ փառաւոր
ապարանքից, երկրորդ, արդեօք թոյլ կը տայ քեզ
ինձ մօտ ծառայելու:

— Շնորհակալ եմ, հաղար անդամ շնորհակալ
եմ ձեզանից, մէլիք: Յոող ես լինեմ չնից պակաս,
եթէ ամեն բոտէ աշխատելու չը լինեմ արժանաց-
նելու ինձ ձեր ողորմածութեանը: Խակ ինչ որ վե-
րաբերում է մեր բանարկութեանը, այդ, իմ կար-
ծիքով, երկար չի տեի: Երբ ձեզ բերեցին այսուեղ,
ձեր հօրեղբայրը սասաթիկ տիրեց, և մտածութիւն-
ների մէջ ընկաւ: Նա սկսեց նախատել ինձ, իբր
թէ ես պատճառ դարձայ, որ նա կռւեց ձեզ հետ:
Նա մնդադրում էր ինձ, թէ ես սխալ գուշակու-
թիւններ արեցի: Իմ աստղներով: Որովհետեւ նախ
քան ձեզ հետ ունեցած տեսութիւնը, նա հրամա-
յեց ինձ նախագուշակել, արդեօք աստղները խօս-
տանում են յաջողութիւն խօսակցութիւնը սկսե-

լու համար, թէ ոչ: Հենց զրա համար էլ նա բար-
կացաւ ինձ վրա և նստացրեց այդ զնդանի մէջ:
Ես ճանաչում եմ ձեր հօրեղբօրը, նա թէև չա-
փաղանց զիւրաբորք մարդ է, բայց շուտով մո-
ռանում է անցեալը: Երբ կը զայրանայ, պատ-
րաստ է ոչնչացնել ամենին մահուան տանջան-
քով: Խակ երբ բարկութիւնը կանցնի, այդ ժամա-
նակ ինքը կը զղայ իր վարմունքի համար: Բայց
դուք, մէլիք, ինքներդ էք մնդաւորը: Լաւ մտա-
ծեցէք: Դուք ստիպում էք նրան երդմնազանց
լինել, և ենթարկում էք նրան ներքին պատե-
րազմների վասնդներին...

— Հասկանում եմ, շատ լաւ եմ հասկանում,
գոչեց Զումշուղը: — Բայց նրա ցանկութիւնը կա-
տարելը իմ կամքից կախված չէ: Այդ ամսկարելի-
րան է: Եթէ քեզ բոլոր հանդամանքները յայտնի
լինէին, դու ինքդ կասէիր, որ ես իրաւացի եմ:

— Արժանացրէք ինձ, մէլիք, ձեր հաւատարմու-
թեանը, պատմեցէք ձեր մտերիմ ստրուկին այդ
նշանաւոր զաղանիքը: Դուք չէք զղայ, եթէ ձեր
սիրաը բացելու լինէք իմ առջև: Ես իմ կեանքով
ձեզ եմ պատկանում: պատրաստ եմ ձեզ համար
ապրել և ձեզ համար մեռնել:

Զումշուղը տեսաւ, որ աստղագէտը անկեղծա-
բար կարեկցում էր իրան, և վճռեց հաղորդել նը-
րան իր զաղանիքը, աւելի այն պատճառով, որ

պէտք էր զգում որ և իցէ մէկի առջև թափել իր
սրտի ցաւերը:

— Կար, ասաց նա աստղագէտին, — ևս կը պատ-
մեմ քեզ բոլոր հանդամանքները, որոնք արգելում
են ինձ ընդունելու հօրեղբօրս առաջարկութիւնը:
Բայց երդում եմ, որ եթէ քո լեզուն մի որ և
իցէ մարդու կը յայտնի իմ խորին դադանիքը,
դու անպատճառ կորած կը լինես իմ ձեռքով, և
ոչ մի զօրութիւն չի կարող աղատել քեզ իմ վրէժ-
խնդրութիւնից:

Աստղագէտը պատասխանեց.

— Թողես մի և նոյն բոլէում դօն կուսի ²⁵⁾
կերպարանք ստանամ, և այնպէս մնամ մինչեւ
վերջին դատաստանի օրը, եթէ ևս այս աստիճան
անխորհրդապահ կը գանվիմ: Եւ ինչ օգուտ ինձ
դաւաճանել իմ տիրոջ գաղտնիքին: Չեզ յայտնի
է, մէլիք, որ ոչ թէ լոկ հետաքրքրութեան համար
ինձրում եմ հաղորդել ինձ ձեր պատմութիւնը,
այլ առաւելապէս նրա համար, որ ես միջոց ու-
նենամ լաւ մտածելու, արդեօք չչի կարող մի որ
և իցէ օգուտ բերել ձեղ և դրանով ապացուցա-
նել իմ անձնանուիրութիւնը: Դուք զիտէք, մէլիք,
որ ես թափառել եմ ամբողջ աշխարհում, տեսել
եմ և հնդկացիներին, և գաբրներին ²⁶⁾, և ուղղա-
փառ մուսուլմաններին, և անմաքուր ջնուզնե-
րին, և...

Զումշուղը ընդմիջեց աստղագէտի խօսքը ասե-
լով.

— Լաւ, լաւ, ես քեզ հաւատում եմ, հիմա լսիր:
Եւ նա ոկսեց պատմել հետեւելու.

«Իմ ճանապարհորդութիւնը տեսնց երեք օր,
չորրորդում ևս տեսայ իմ առջև ջուանչիրցիների
եղեգնեայ տաղաւարները։ Նրանք չուել էին այդ
ժամանակ, իրանց հօտերի հետ, լեռների ամենա-
բարձր գագաթների վրա։ Որովհետեւ եղանակը²⁷⁾
սաստիկ տօթային էր, և արեգակի ջերմութիւնը
անտանելի էր գարձել ոչ միայն հովհաններում,
այլ մինչեւ անդամ լեռնային բարձրաւանդակների
վրա։

«Ո՞րքան մեծ բաւականութեամբ նայում էի ևս
ջուանչիրցիների օբաների²⁸⁾ վրա։ Նրանց բազմա-
թիւ հօտերը աղատ շրջում էին ճոխ, կանաչաղարդ
արօտամարգերի մէջ։ Անհամենմատ գեղեցիկ ձիանե-
րը թռչկոտում էին, կայտում էին, ծփելով իրանց
ազիներն ու բաշերը։ Ողը բարեխառն էր, մի առան-
ձին տարօրինակ քաղցրութիւն թափված էր նրա
մէջ։ Ես հասայ այստեղ արեի մայր մտնելուց ա-
ռաջ։ Տղամարդիկը, շուրջ հաւաքված, ինչ որ բա-
նի վրա խօսակցում էին։ Ոմանք անհոգ նստած
էին իրանց տաղաւարների մուաքի առջև և ծը-
խում էին։ Մանուկները խաղում էին նրանց մօտ։
Կանաքը ծածկված չէին այն անտանելի քողերով,
որոնք մեզ մօտ գործածութեան մէջ են։ Նրանք
բոլորովին բաց երեսներով նստած էին տաղա-
ւարների առջև, և զբաղված էին զանազան աշ-
խատութիւններով։ Ոմանք բուրթ էին մանում,

IV.

ԶՈՒՄՇՈՒԴՅԸ ԶՈՒԱՆՇԽԻՐՑԻՆԵՐԻ Մ08

«Իմ հայրը շուտ մեռաւ, նրա մահից յետոյ հօ-
քեղայրս ինձ ընդունեց իր հոգաբարձութեան
ներքոյ։ Տասն և հօթ տարեկան էի ես, երբ նա
տուեց ինձ մի յանձնաբարական նամակ, որ զըր-
ված էր ջուանչիրցիների²⁷⁾ մի ծերունի ցեղապետի
անունով։ Այդ քաջ և պատերազմաւէր ցեղը
ընակվում է մեր լեռների վրա, արևմտեան կող-
մում։ Նա ցանկանում էր, որ ես, ապրելով այդ
լեռնաբնակների մէջ, ընտելանայի նրանց բար-
եռվարքի պարզութեանը, սովորէի նրանց ճար-
պիկութիւնները նիզակ և զէնքեր գործածելու
մէջ, և վերադառնայի որպէս մի վարժ պատե-
րազմող, որ կարող լինէր ամեն անդամ փառքով
հանդիսանալ կոփէի գաշտում։ Իմ վարժութիւն-
ների համար ժամանակ որոշեց նա չորս տարի,
ընծայեց ինձ մի զեղեցիկ նժոյգ, հարուստ զէն-
քեր, եռեսուն թուման փող և ես ճանապարհ
ընկայ, դնացի։

ոմանք գորդ էին զործում, ոմանք իրանց համար հագուստներ էին կարում, իսկ մի քանիսն էլ, ձեռքով բոնած ոչխարներին կամ զառներին, խուղում էին նրանց բուրթը: Մի խօսքով, աչքի էր զարկում կնիկների ժրաջան աշխատափրութիւնը, իսկ տղամարդների կատարեալ անգործութիւնը, որնք զբաղված են լինում միայն իրանց նժոյգներով, զէնքերով և ճարպիկ ձիարշաներով²⁹⁾:

«Հէնց որ ես յայտնվեցայ, իսկոյն իմ վրա դարձրի ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Հիւրասիրութիւնը համարվում է ամենազվարաւոր առաքինութիւններից մէկը ջուանչիցիների մօտ: Նրանցից իւրաքանչիւրը, մինը միւսի հակառակ, ցանկանում էր բաւականութիւն գտնել, հիւրասիրելով ինձ իր մօտ: Ես մերձեցայ մի բնակարանի, որի հանդէպ նստած էր մի պատկառելի ծերունի, զարդարված ալիքներով: Նրա դէմքի ազնիւ զծերը արտայայտում էին մի առանձին հրապուրանք: Ես ողջունեցի նրան, ասելով.

— (Ալամուն ալէյքում³⁰⁾:

— «Ալէյքում աս սալամ, պատասխանեց նա:

— «Թող չնորհէ քեզ Ալահը խաղաղութիւն և բարեկամութիւն, բարա, ասեցի ես, — կարող ես ինձ ցոյց տալ, թէ որն է Հասան ցեղապետի տաղաւարը:

— «Թող բազմանան քո տարիքը, ինչպէս երկնքի աստղները, պատասխանեց ծերունին. — Հասանը այլ ես չը կայ մեր մէջ:

— «Ո՞ւր է գնացել:

— «Պարսկաստան, Քէրիմ-խանի³¹⁾ մօտ, որը մտքին դրել է նստել իրանի զահի վրա:

— «Ի՞նչ պատճառ ունէր Հասանը հեռանալու իր հայրինիքից, շարունակեցի ես, ձիուց ցած իջնելով և ծալապատիկ նստելով ծերունու մօտ:

— «Հասանը չը կարողացաւ հաշտվել մեր նոր տանուտէրի հետ և ստիպվեցաւ մեր երկրից հեռանալ, որովհետեւ երկիւզ ունէր նրա վրէժիշնդրութիւնից:

— «Ուրեմն դուք նոր տանուտէր ունէք:

— «Ինչպէս չէ: Նրան կոչում են Փանահ-խան³²⁾. նա ծնված է մեր լեռներում: Ես նրան ճանաչում էի, երբ զեռ երեխայ էր. այդ հասակում ես նա այնքան յանդուզն էր և կռուարար, որ ոչ ոք չէր սիրում նրան: Տեսնելով, որ մեզ մօտ բնակվելը իրան շատ շահաւետ չէ, հեռացաւ զէպի Պարսկաստան, այնտեղ մտաւ ծառայութեան մէջ Նաղիր-շահի մօտ և ջառչիի (մունետիկ) պաշտօն էր կատարում: Իսկ յետոյ վերադարձաւ մեղ մօտ: Նրա ճարպկութիւնը, խորամանկութիւնը, խօսելու մէջ վարպետութիւնը, որը սովորել էր իրանցիներից, նրան յաջողեցրին Ղար. Աստղագէտը:

զրաւելու մեր պարզամիտ ջուանչիրցիների խելքը,
և դրանով եղաւ նրանց տանուատէր: Միայն Հա-
սանն էր, որ ընդդիմացաւ Փանահն-խանի ընտրու-
թեանը, բայց այդ վերջինը յաղթող հանդիսացաւ,
և Հասանը ստիպվեցաւ հեռանալ:

— «Ափանու, շատ ափսնս, պատասխանեցի ես,
նա ինձ շատ հարկաւոր էր: Ես ունեմ նրա ա-
նունով մի յանձնարարական նամակ իմ հօրեղ-
բօրից՝ Վարանդայի իշխանից:

— «Լաիր, ասաց ծերունին.—ոչ ոքին չի պիտի
յայտնես, թէ դու Հասանի բարեկամն ես, եթէ
այդ գիտենան, քեզ համար վատ կը լինի: Խոտակ
սրտով խորհուրդ եմ տալիս քեզ:

«Ես գոհունակութեամբ չնորհակալութիւն յայտ-
նեցի ծերունուն նրա նախազգուշութեան համար:
Երբ նա իմացաւ իմ նպատակը, թէ զիտաւորու-
թիւն ունեմ ջուանչիրցիների մօտ սովորելու պա-
տերազմական արհեստը, սկսեց ինդրել ինձ, որ
բնակլիմ իր մօտ:

— «Իմ որդիները կը լինեն քո ընկերները, ա-
սաց նա, — նրանք համարվում են ամենալաւ ձիա-
վարներ մեր ցեղի մէջ: Իմ տունը կը լինի քո
տունը:

«Յետոյ կանչեց իր որդիներին և նրանց ներ-
կայացրեց ինձ: Այդ երիտասարդները եղբօր պէս
ընդունեցին ինձ: Նրանց անկեղծ զէմքերը ինձ

շատ հաճելի թւեցան: Երէցը, որ կոչվում էր Ար-
դուկ, կարծես թէ, պատկանում էր հսկաների սե-
րունդին. նա խիստ բարձրահասակ էր: Նրա
մարմին բոլոր գծերի մէջ արտայայտվում էր ա-
րիութիւն և քաջութիւն: Նրա բոլոր անդամները
ցոյց էին տալիս զիւրաթերութիւն և արագաշար-
ժութիւն: Ամեն ինչ նրա մէջ էր հոյակապ և վե-
հանձնական: Սրդուլին չէր կարելի զեղեցիկ հա-
մարել, բայց զէմքը բաւական զիւրեկան էր, թէն
արտայայտում էր մի ինչ որ խորին խստաբարու-
թիւն: Կրտսեր որդին, որ կոչվում էր Խամայիլ,
բարձրահասակ չէր. նրա բոլոր գծերի մէջ երեսում
էին կանացի քնքշութիւններ: Նրա ձայնը այնքան
դրաւիչ էր, որ թափանցում էր ուղիղ մարդու
հոգու մէջ:

«Ծերունին իմ վերաբերութեամբ հնարից մի
չեղած պատմութիւն, որը հաղորդեց իր որդինե-
րին, ասելով, իբր թէ ես մի մուսուլման եմ Խօ-
րասանի կողմերից. թէ նշանաւոր պատճառներ
ստիպել են ինձ թողնել եմ հայրենիքը. թէ ես
սպանել եմ մի պարսիկ աստիճանաւորի, որը
ցանկանում էր վիրաւորել ինձ, և այդ սպանման
պատճառով հեռացել եմ Խօրասանից, ապաստան
գտնելու ազատ ջուանչիրցիների մօտ:

«Երիտասարդները լսելով այդ առասպեկը, երդ-
վեցան իմ եղբայրներ լինել, և ինդրեցին, որ ես

համարեմ նրանց կայքը և բնակարանը որպէս իմ
սեպհականութիւն:

— «Բայց դուք չի սիտի զարմանաք, զաւակ-
ներս, շարունակեց խելացի ծերունին,—երբ կը
տեսնէք, որ մեր հիւրը մեղ հետ չի կատարում
այն սուրբ պաշտամունքները, որոնք սահմանված
են մեղ համար երկնային գրքով: Որպէս պա-
տիժ իր գործած յանցանքի, նա շարունակ հինգ
տարի չէ կարող գնալ մէջիզը նամազ³³⁾ անելու
և մեր կրօնական միւս ծէսերը կատարելու հա-
մար: Այդ արգելումները դրված են նրա վրա,
որպէս սաստիկ պարտաւորութիւն, մի սուրբ
շէյխից³⁴⁾, որին խոստովանվել է նա իր հետ
պատահած արկածները:

Ես հասկացայ ծերունու նպատակը և սրտումն
չնորհակալ եղայ նրանից: Բայց նրա մանկահա-
սակ որդիքը զարմանում էին շէյխի իմ վերա-
բերութեամբ սահմանած խիստ ապաշխարանքի
մասին:

«Երբ նրանք հեռացան, որ տեղաւորեն իմ ձին
և նրան ճարակ տան, ծերունին ինձ հետ միայ-
նակ մնալով, ասաց.

— «Դու մի զարմացիր այդ նախազգուշութիւն-
ների համար, որ ես գործ եմ դնում: Այժմ մեղ
մօտ այն ժամանակները չեն մնացել, որպէս ա-
ռաջ էր, երբ որ թաղաւորում էր աղատութիւնը

մտածելու և զգալու, որպէս մարդ ցանկանում էր:
Մեր այժմնան մօտաւոր ծանօթութիւնը իրանցի-
ների հետ ծանօթացրեց մեղ մահմեղական մոլե-
ռանդութեան բոլոր ցնորաբանութիւնների, բոլոր
այլանդակութիւնների հետ: Առաջ մեղ համար մի
և նոյն էր՝ թէ քրիստոնեան, թէ մուսուլմանը և
թէ մինչեւ անզամ ջնուզը, երբ պատահում էր նը-
րանց հիւր լինել մեղ մօտ: Իսկ այժմ մուսուլ-
ման չը լինելը մի սարսափելի արատ է, և ես
մեր ամբողջ վրանաբնակների կողմից ինձ պիտի
ենթարկեի անախորժութիւնների, նրա համար,
որ պահեցի ինձ մօտ մի քրիստոնեայ հիւրին: Ե-
րեակայեցէք, այդ մոլեռանդութիւնը այժմ այն
աստիճան արմատացել է մեր մէջ, որ ես այդ
գէպգում չեմ կարող հաւատալ մինչեւ անզամ իմ
հարազատ որդիներին: Դրա համար էլ ես հնարեցի
այն առասպեկները: Խօրասանցու կեղծ անունով
դու կապրես մեղ մօտ, որպէս քո տան մէջ: Ա-
մենքը կաշխատեն որոնելու քո բարեկամութիւնը:
Ես քեզ դրանից յետոյ պիտի կոչեմ՝ Մահմէզ: Եւ
որպէս զի դու ստիպված չը լինեիր կատարելու
մեր մահմեղական ծէսերը, ես հնար գտայ դրանից
ևս քեզ աղատելու:

— «Ա՛խ, Զումշուդ, յառաջ տարաւ ծերունին,
— ճշմարիտ ասած, շատ ցաւալի է, երբ մտածում
ես, թէ ինչ ժամանակների ենք հասել, որ ես

ստիպված եմ խարել, սուտ խօսել մինչև անդամ՝
իմ զաւակների սուջն։ Ո՞ւր կորաւ մեր նախնա-
կան անկեղծ պարզութիւնը, մեր սրտերի ուրա-
խութիւնը։ Այդ բաւական չէ, ստիպում են մեղ-
թաղցնել մեր կնիկներին, ստիպում են փաթա-
թել նրանց չագրան երի³⁵⁾ մէջ և պահել։ Իսկ
մենք, տղամարդիկներս, պէտք է բոլոր աշխատու-
թիւնները կատարենք³⁶⁾, վախենալով, մի գուցէ
մեր կնիկներին դուրս հանելով, մի որ և իցէ
մարդ կը տեսնէ նրանց երեսները։ Ես լսեցի, որ
Փանահ-խանը, պարսից խանների սովորութեան
համեմատ, արդէն կազմակերպում է իր համար մի
ամբողջ հարեմ³⁷⁾։ Նրան պակաս են միայն ներ-
քինիները (թու Ալլահը ուղարկէ նրանց վրա իր
նզուկը³⁸⁾) Այժմ Փանահ-խանի կնիկները արդէն
թագնված են չաղրաների մէջ և երեսների վրա
կրում են անթափանցիկ, ցանցատեսակ քօղ (բու-
րէնդ)։ Այդ վան, շատ վան է...

«Այդ բոլոր խօսքերը ասում էր ծերունին կի-
սաձայնով, վախենալով, մի գուցէ լսէին նրա
դասողութիւնները։

«Աքեղակը մայր մտաւ։ Փիշն ամազը³⁹⁾ կար-
դաց ազանը հրաւիրելով աղօթելու։ Ծերունին
թողնելով ինձ, դիմեց գէպի մի տաղաւար, որ
ծառայում էր մէջիղի փոխարէն։ Այնտեղ ամեն
կողմից թափառում էր ժողովուրդը աղօթելու հա-

մար։ Ես մնացի միայնակ, նստած թաղիքի վրա,
որ տարածված էր ծերունու խրճթի առջն, և միծ
բաւականութեամբ նայում էի երեկոյեան սքան-
չելի արշալուսի վրա, որը ոսկէ դունով նկարում
էր երկինքը։

V.

ԳԵՂԵՑԻԿ ՍԱԼԻՀԱՆ

«Ծերունին վերադարձաւ շատ ուշ, իր երկու
որդիների հետ, և խնդրեց ինձ մանել տաղաւարը,
ուր պատրաստված էր ընթրիքը։ Այնտեղ տեսայ
նրա կնոջը, որի անկողծ, ուրախ կերպարանքը
ինձ խիստ հաճելի թուեցաւ։ Կնոջ մօտ նստած
էր ծերունու դուստրը, մի մանկահասակ, տասն
և վեց տարեկան աղջիկ, որ զբաղված էր մեղ
համար ոչխարի կաթ՝ պատրաստելով։ Նա փա-
ղաքանքով նայեց իմ վրա, և թեթև կերպով զը-
լուխ տալով, ողջունեց ինձ։ Այս, իմ սիրելի
աստղագէտ, երկնքի վրա գտնված բոլոր աստղ-
ները չէին կարող համեմատվել նրա սև աչքերի
փայլի հետ։ Նրա արելց վառված դէմքի վրա նը-
կարված էր մի տեսակ կախարզիչ հրապուրանք։
Ես չէի կարողանում աչքերս հեռացնել նրանից,
և խորին հոգեզմայլութեամբ դադուռկ նայում էի
պքանչելի Սալիհյի վրա։
«Ես բնակիլցայ այդ բարեսիրտ մարդիկների

մօտ, և ամեն օր բախտ ունէի տեսնելու իմ նա-
զելի Սալիհյին։ Ես օրըստօրէ զգում էի աւելի
սաստիկ մէր գէպի այդ աննման աղջիկը, որը իր
զրաւիչ պարզամտութեան հետ միացրել էր խիստ
ուրախ և կենդանի բնաւորութիւն։ Նա կոչում
էր ինձ կարդաշ (եղբայր) և երևում էր, որ մի
առանձին բաւականութիւն էր գտնում իմ ներկա-
յութիւնից։ Այդ երջանիկ լեռնարնակների բարք
ու վարքի պարզութիւնը չէր արգելում աղատ
յարաբերութիւններ երկու սեռերի մէջ։ Այդ մի-
ջոց էր տալիս ինձ աւելի մօտ լինել Սալիհյին
և քաղցրացնում էր մեր բարեկամութիւնը միշտ
նորանոր վայելչութիւններով։ Նրա եղբայրների
հետ շատ անգամ ես ձիով ման էի զալիս, գնում
էինք որսորդութեան, և ես եղայ նրանց հետ աւելի
մտերիմ, քան թէ կարող էր լինել մի սերտ բա-
րեկամ։ Մենք սիրում էինք սանձահարել անդուսպ,
սաստիկ խտերախ նժոյզներին, սիրում էինք՝
թռչելով նրանց վրա, կամ գէպի ցած ուլանալ
սարսափելի զառիվերներից և կամ բարձրանալ
ահոելի ժայռերի վրա։ Մենք ձիու վրա կատա-
րում էինք զանազան տեսակ խաղեր։ Երբեմն
սաստիկ արագավաղ ընթացքի միջոցում գետնից
վեր էինք բարձրացնում օղի մէջ ձգած խնձորը,
և կրկին նետում էինք միմնանց զլիսի վրայով. եր-
բեմն ջիրիդ⁴⁰⁾ էինք խաղում, կամ հրացաններով

Նպատակին դիմումնելու փորձեր էինք անում, և
ես ամեն օր սովորում էի աւելի և աւելի ճար-
պկութիւններ, աւելի հմտութիւններ ձիավարելու
մէջ:

«Սալինան սիրում էր ինձ ամենաչերմ սիրով: Ես
նկատում էի այդ սէրը նրա հիանալի հայացքի մէջ,
որը միշտ յառած էր լինում իմ վրա, նկատում էի
նրա խորին ուշադրութեան մէջ դէպի այն բոլորը,
ինչ որ ինձ էր վերաբերում: Բայց նա սիրում էր
ինձ, ինչպէս մի եղբօր, ինչպէս իր միակ բարե-
կամին: Նրա սիրութ չէր կարող բաժանել այն սէ-
րը, որը զգում էր դէպի ինձ, այն զգացմունքից,
որ ունէր դէպի իր հարազատ եղբայրները: Այդ
երկու հակումները, թէ դէպի ինձ և թէ դէպի իր
եղբայրները, ոչնչով չէին տարբերվում նրա սըր-
տում: Նրա մայրը միամիտ կին էր և մտածում
էր միայն տնային տնտեսութեան վրա: Ինձ ոչ
սակաւ անգամ յաջողվում էր միայնակ մնալ Սա-
լինայի հետ, օգնել նրան կատարելու իր այս և
այն աշխատութիւնները, և երբեմն զնալ նրա հետ
ջուր բերելու լեռնային առուակներից: Այսպիսի
դէպերում մենք դիտմամբ դանդաղացնում էինք
մեր ընթացքը, և ես այդ ժամանակ քաղում էի
նրա համար գեղեցիկ ծաղիկներ, որոնցմով զար-
դարված էին լեռները: Այդ ծաղիկներով նա ու-
րախանում էր, որպէս մի երեխայ: Երբեմն սեղ-

մում էի նրան իմ կուրծքի վրա, համբուրում էի
նրա մարջանի նման կարմիր շրթոնքները: Բոլոր
այդ դէպերում նա չէր ընդդիմանում, դնում էր
իր գեղեցիկ գլուխը իմ ուսի վրա, և երեխայա-
կան քնքոյց հաւատարմութեամբ նայում էր իմ
աչքերի մէջ, հարցնելով.—«Եղբայր, դու ինձ միշտ
պիտի սիրես»: Ես խոստանում էի նրան մշտա-
կան սէր և բարեկամութիւն: Դրանով նա ուրա-
խանում էր, և որպէս մի թեթև այծեամն, վազ-
վզում էր, թռչկոտում էր, իրան գոհ և բախտա-
տոր էր համարում: Շատ անզամ իմ գլուխզրդիո-
արինը բողբոքվում էր և ես զգում էի, թէ որ-
պիսի սաստիկ կրակ այրում էր իմ սիրաը...:
Բայց Սալինան այնքան անմեղ կերպով հաւատա-
ցած էր ինձ, նա այնքան միամիտ էր և պարզա-
սիրտ, որ ես վախենում էի ինանզարել նրա երե-
խայական բախտաւորութիւնը...

«Այդ դրութեան մէջ էին մեր յարաբերութիւն-
ները, երբ սկսեց մօտենալ ժամանակը, որ պէտք
էր ցած իջնել լեռներից տափարակների վրա ձը-
մերելու համար: Կարծեմ, դու շատ լաւ զիտես,
որ Ղարաբաղի բոլոր խաչնարած ցեղերը գարնան
սկզբից սկսում են հեռանալ դէպի լեռները, և
հետզհետէ աստիճանաբար բարձրանում են նրանց
վրա, այն չափով, ինչ չափով սաստկանում է ա-
րեգակի տօթը, որը ցամաքացնում է բուսակա-

Նութիւնը տափարակների վրա, և դաշտային տեղերում մարդկային կեցութիւնը դարձնում է անկարելի: Երբ սկսում է աշունքը, այդ խաչնարածներն ևս սկսում են փոքր առ փոքր ցած իջնել լեռներից, որոնց վրա ցուրտը արդէն զդալի է դառնում: Իսկ ձմեռը կրկին քնակվում են իրանց ձմեռնային խրճիթներում, որ փորփած են գետնի տակ⁴¹⁾: Այսպէս չուելով մի տեղից միւս տեղ, նրանք տարփայ ամբողջ ընթացքում վայելում են ծաղկեալ դարուն. և նրանց բազմաթիւ հօտերը, գեղեցիկ նժոյների ընտիր երամակները միշտ դառնում են դալար և սննդարար կերակուր:

«Եւ այսպէս, ջուանշիրցիները վերադարձան ամարանոցից և քնակվեցան իրանց ձմեռնային գետնափոր խրճիթներում: Այդ ժամանակ պատահեց մի անցք, որը ունեցաւ նշանաւոր աղղեցութիւն իմ վիճակի փոփոխութեան վրա:

«Քարիրլուցիները⁴²⁾ քշեցին, տարան մեր ձիաները: Զուանշիրցիները սաստիկ վրդովկեցան այդ յափշտակութեան պատճառով: Վճռեցին վրէժինդիր լինել: Մեր բոլոր ընտիր ձիաւորները հաւաքվեցան և ուխտեցին չափ խոռուն անել (ասպատակել) քարիրլուցիների ձմեռանոցը: Ես էլ մասնակցեցի այդ արշաւանքի մէջ: Սալիհայի երեց եղբայրը և մինչև անգամ ծերունի հայրը միացան քաջերի հետ: Ես շատ թախանձեցի ծերունուն,

որ նա յետ մնայ այդ վտանգաւոր ձեռնարկութիւնից, բայց նա չը կամնցաւ լսել ինձ: «Նա կորցրել էր իր ամենալաւ նժոյգներից մէկը, արարական ցեղից, որին խիստ թանգ էր զնահատում: Սալիհայի կրտսեր եղբայրը մնաց տանը: Նա խիստ տխուր էր, որ նրան զրկեցին մասնակցել մեր քաջագործութիւնների մէջ, բայց այդ անհրաժեշտ էր, որովհետեւ մէկը պէտք է մնար տան վրա հսկելու համար: Բոլոր կրկինները քնած էին, երբ մենք ճանապարհ ընկանք, այդ պատճառով ես միջոց չունեցայ Սալիհային մնաք բարեւ ասելու:

«Հետեւեալ դիշերը մենք հասանք քարիրլուցիների ձմերանոցը: Գիշերային մթաթիւնը նպաստեց մեզ անտեսանելի կերպով մօտենալ այն տեղին, ուր պահված էին մեր և նրանց ձիաների երամակները: Կոտորելով պահապաններին, մենք քշեցինք նրանց երամակները և ոչխարիների հօտերը մեզ մօտ: Բայց խաւարի մէջ չը կարողացանք նկատել, որ հովիսներից մէկը միջոց դառա պատվելու, և փափչելով իմացում տուեց քարիրլուցիներին մեր յարձակման մասին: Մի ակնթարթում այդ վերջինները պատրաստվելով, վրա պրծան մեր ետեից: Եւ որովհետեւ մենք, ծանրաբեռնված լինելով մեր հարուստ աւարով, չէինք կարող արագութեամբ շատ հեռու գնալ, այդ

պատճառով նրանք կարողացան միւս օրվայ կէսօրին համնել մեր ետեից և շրջապատել մեզ: Կռիւը երկու կողմից ևս խիստ արիմանեղ էր: Վերջը քաքիրլուցիները յաղթող հանդիսացան: Մենք կորցրինք շատ տղամարդիկ, և թողնելով ամբողջ աւարը, ստիպվեցանք ազատութիւն որոնել փախուստի մէջ: Սալիհայի հայրը մահացու վէրք ստանալով իր կուրծքի մէջ, ընկաւ հէց իմ մօտ, չարտասանելով ոչ մի խօսք: Ես նոյնպէս վէրք ստացայ զիխիս վրա և կորցրի շատ արին:

«Կռիւից յետոյ, երբ մենք ամեն ինչ կորցրած մօտեցանք մեր ձմերանոցին, բոլոր կնիկները դուրս եկան մեղ ընդառաջ: Նրանք, որ յոյս ունեին ուրախութեամբ հանդիպել մեղ, տեսնելով մեզ պատահած զբախտութիւնը, սկսեցին լաց լինել, աղաղակել, փետել իրանց ծամերը և պատառոտել իրանց հագուստը: Զը կար նրանց մէջ մի այնպիսին, որ սուդ չանէր իր տոհմայիններից որ և իցէ մէկի համար, որ սպանված չը լինէր կռիւի զաշտում: Սալիհան գունաթափ, կիսամեռ, նայում էր ինձ վրա իր գեղեցիկ աչքերով, որ լցված էին արտասուքով: Նրա մայրը լաց էր լինում սպանված ամուսնի համար:

«Սալիհան սկսեց հոգ տանել իմ առողջութեան մօսին, պատրաստեց ինձ համար հանդիսաւ անկողին, որ կաղմված էր մի քանի թաղիքներից:

Նա աւելի մեծ խնամք ունէր իմ վրա, քան թէ իր եղբօր վրա, որը նոյնպէս վիրաւորված էր, բայց թեթև կերպով: Այդ վերջինը շուտով առողջացաւ, և կրտսեր եղբօր հետ շատ անզամ հեռանում էին տնից, գնում էին անտառը գաղաններ որսալու: Մայրը միշտ զրազված էր իր տնտեսական գործերով, և ես վայելում էի մի անգնահատելի բախտաւորութիւն, շատ անզամ միայնակ տեսնելով իմ մօտ աննման Սալիհային:

«Նա մի առանձին կարեկցութեամբ աշխատում էր նախադիտել իմ ցանկութիւնները. երբեմն մի քանի ժամ շարունակ անց էր կացնում իմ անկողնի մօտ, քնքշութեամբ նայում էր իմ վրա, աշխատելով զուշակել իմ զգացմունքները, իմ զրութիւնը: Ա՛խ, որքան անսահման ուրախափ էին այդ բռպէները: Մի այսպիսի բախտաւորութիւն խիստ հազիւ անզամ չնորհվում է մարդկանց: Ես չնորհակալ էի լինում Աստուծուց իմ ստացած վէրքի համար և այն բոլոր տանջանքների համար, որ այդ վէրքը պատճառեց ինձ:

«Մի օր Սալիհայի եղբայրները տանը չեին: Մայրը, որ սակաւ անզամ դուրս էր գալիս, նոյնպէս հեռացաւ զէպի մերձակայ անտառը ցախ հաւաքելու համար: Օրը թէ ձմեռնային էր, բայց բաւական տաք էր: Քեզ յայտնի է, որ մեր տափարակների վրա խիստ հազիւ անզամ է ձիւն

գալիս, և եկածը երկար չէ մնում: Մենք Սալիհայի հետ մնացինք խրճիռմ միայնակ: Ես արդէն զգում էի ինձ բոլորովին առողջացած. զլիս վերքը կատարելապէս բուժված էր: Իմ գեղեցիկ բարեկամը, ուրախանալով իմ առողջութեան վըրա, այն օր աւելի դուարթ էր, աւելի հրապուրիչ էր, քան թէ միւս օրերը: Նա նստած էր իմ մօտ, և իր սովորութեան համեմատ, նայում էր իմ աշքերի մէջ: Ես մօտ քարշեցի նրան, նա չընդդիմացաւ: Ես գրկեցի նրան, համբուրում էի և սքանչանում էի իմ կեսանքում վայելած ամենաբերկրալի բոսկով...: Սալիհան նոյնպէս սեղմել էր ինձ իր կուրծքի վրա, խորին հրճուանքի մէջ էր, և կոչում էր ինձ ամենահաճելի անուններով: Նա կատարելապէս բախտաւոր էր համարում իրան, բախդաւոր իր անդիտութեամբ, իր պարզամտութեամբ...: Իսկ ես,—ես արդէն զղջացած, տանջում էի խղճի խայթով...

«Ապագան ներկայանում էր ինձ ամենասարսափելի կերպարանքով: Ինձ լաւ ծանօթ էր մեր լեռնացնակների բնաւորութեան խստութիւնը այսպիսի դէպերում: Ես զիտէի, եթէ Սալիհայի վարմունքը յայտնվէր, այն ժամանակ նա կորած էր, նրան կը բարկոծէին: Եղբայրները ոչ միայն չէին պաշտպանի նրան, այլ ընդհակառակին, իւրանք առաջնը կը լինէին, որ օրինակ կը տային

մահուան զատապարտելու նրան: Ես ամբողջ մարմնով սոսկացի, երբ նայեցի իմ նազելի Սալիհայի վրա, որը ուրախ մպիտը երեսին, թեքված էր իմ ուսի վրա: Երևակայում էի, որ կարելի է հէնց մի քանի բոսկներից յետոյ, նա արիւնաթաթախ ընկած կը լինի իմ աչքերի առջեւ և կը մեռնի զարհութելի տանջանկների մէջ:

«Նրա կեանքը աղատելու համար ինձ միայն մի միջոց էր մնում, այն է՝ պսակվել նրա հետ օրինաւոր ամուսնութեամբ: Բայց մի անդունդ բաժանում էր մեզ միմեանցից. նա մահմղական էր, իսկ ես՝ քրիստոնեայ: Սալիհան զարմանում էր իմ տխուր լուսւթեան վրա. նա հետաքրքրութեամբ անդադար հարցնում էր. արդեօք ես կրկին վատ եմ զգում ինձ, կամ ես չէի կամենայ մի որ և իցէ բան: Ես վախենում էի յայտնել նրան իմ մտատանջութիւնները և բաւականանում էի պատասխանելով, թէ ես բոլորովին առողջ եմ: Այդ խօսքերը լսելով, նրա փաղաքշանքը չափ չունէր: Նա այնքան գոհ էր, այնքան ուրախ էր, որ ես չէի համարձակվում զրկել նրան իր դութիւնից, յայտնելով, թէ նրափիսի վտանգ է սպառնում թէ ինձ և թէ նրան: Բայց իմ սիրտը կտոր կտոր էր լինում...

«Իսկ այն, որ թաղցնում էի ես, ինքն ըստ ինքեան յայտնվեցաւ Սալիհայի պարզմտութեան Պար. Աստղագէտը:

պատճառով: Հէնց որ նրա մայրը վերապարձաւ
անտառից, նոյն բոպէում աղջիկը պատմեց նրան
բոլորը, ինչ որ կատարվել էր մեր մէջ: Նա ու-
րախութեամբ խնդրում էր իր մօրը, որ շնորհա-
ւորէ իրան, որպէս իմ ամռափին: Յարգելի պա-
ռաւը խկոյն նկատեց իր դատեր դրութեան բո-
լոր զարհուրանքը: Նա սոսկաց, մտաբերելով այն
դատապարտութիւնը, որ սպառնում էր իր սիրե-
լի զաւակին: Արգելելով նրան, այդ մասին ոչինչ
չը խօսել իր եղբայրների հետ, պառաւը եկաւ
ինձ մօտ: Ես տեսայ նա լաց էր լինում և հաս-
կացայ, որ Սալիհան բոլորը խոստովանվել էր
նրան:

«Այդ ինչ արեցիր դու, Մահմեդ, հեկեկալով
ասաց ինձ Սալիհայի մայրը:—Դու ծածկեցիր ա-
մօթով իմ ընտանիքը, դու խեղճ, միամիտ Սալի-
հայի կորատեան պատճառը դարձար: Միթէ դրա
համար մենք ընդունեցինք քեզ մեր օջախի մէջ,
համար մենք ընդունեցինք քեզ մեր օջախի մէջ,
որպէս մեր հարազատ որդի: Մենք հաւատում
էինք քո խստակութեանը, բայց դու խաբեցիր
մեղ: Կարելի է ձեզ մօտ, այնտեղ, խօրասանում,
այդ համարվում է մի հասարակ բան: Բայց մեղ
մօտ, այդ լեռների մէջ, միշտ սարսափելի ման
էսպառում այն կոյսին, որ մեղանչում է ողջա-
էս սպառում այն կոյսին, որ մեղանչում է ողջա-

քո կուրծքի մէջ: Ա՛խ, սուրբ Ալի, ինչեր են պա-
տահում: Ես պիտի տեսնեմ, թէ ինչպէս իմ թան-
գագին Սալիհային ամեն կողմից կը քարկոծեն
մարդիկ: Ա՛խ, Ալլահ, առաջ փակիր իմ աչքերը,
որ չը տեսնեն այդ սարսափը... Խղճալի պառաւը
սկսեց աւելի սաստիկ կերպով լաց լինել:

«Գմբախտաբար նա խօսում էր բաւական
բարձր ձայնով: Սալիհան, որ այդ ժամանակ զը-
տընվում էր գետնափոր խրճիթի միւս բաժնում,
լսեց պառաւի զարհուրելի խօսքերը: Նա հասկա-
ցաւ բոլորը, և մեռելի նման գունաթափ դէմքով
ներս վազեց մեղ մօտ, մի քանի բոպէ լուռ
կանգնած մեաց, յետոյ տատանվելով օրօրվեցաւ
և ցած ընկաւ համարեա իմ ոտքերի մօտ:

«Թէ ինչ կրեցի ես այդ սարսափելի բոպէնե-
րում, չեմ ցանկանում իմ ամենաչար թշնամուն
անգամ: Երկինքը սոսկալի կերպով պատժում էր
ինձ յանցանքի համար: Այդ բոպէում ես մո-
ռացել էի մեր կրօնքների տարբերութիւնը, մո-
ռացել էի իմ հօրեղբօրը, մոռացել էի ամրող
աշխարհը և տեսնում էի միայն զարհուրելի դրու-
թիւնը նրա, որը ինձ համար ամեն բանից աւելի
թանգագին էր... և ես վճռեցի:

«Այդ դէպքում անկարելի էր նրանց բացատրել,
թէ որքան էլ ես սրտով ցանկանայի ազատել
Սալիհայի կեանքը, զարձեալ չէի կարող, որովհե-

տես ես քրիստոնեայ էի՛: Այդ կը նշանակէր սպա-
նել նրան: Եւ ո՞ր բարբարոսը, եթէ նա լինէր իմ
տեղը, այսպէս կը վարիէր: Ես հետևեցի իմ սըր-
տի ձայնին, և բարձրացնելով կիսամնու Սալիհա-
յին, և պահելով նրան իմ զրկի մէջ, ասեցի:

«Հանգստացիր, իմ սիրելի և թանգարին ա-
մուսին, հանգստացիր և դու, ով յարգելի մայր,
փոխանակ տրտմութեան, թող ուրախութիւնը
լցնէ մեր սրտերը: Ես յանցաւոր ևմ ձեր առջե,
բայց հինց այսօր կը քաւեմ իմ յանցանքը: Հինց
որ կը վերադառնան Սալիհայի եղբայրները, ես
իսկոյն կը ինչըսմ նրանց համաձայնութիւնը, որ
մենք միանանք օրինաւոր ամուսնութիւնով: Չենք
յայտնի նրանց պատահածի մասին, կը ծածկենք
նրանցից մեր գաղանիքը: Դու, իմ թանգարին
Սալիհա, կը լինես իմ սիրելի կինը, իսկ դու,
յարգելի մայրիկ, կունենաս մի նոր որդի:

«Արտասամելով այդ խօսքերը, ես մոռանում
էի, որ խոստանում էի մի անկարելութիւն, որով
ստիպված պիտի լինէի՝ կամ դաւաճանել իմ կրօ-
նին, կամ մեղանչել իմ խոստման դէմ: Ես տես-
նում էի միայն իմ Սալիհայի սարսափելի վիճակը
և պատրաստ էի ամեն քայլ անել:

«Չեմ կարող նկարագրել այն ուրախութիւնը,
որ տեղի ունեցաւ իմ խօսքերից յետոյ: Սալիհան
անսահման հոգեզմայլութեամբ ընկաւ իմ զիրկը:

Նրա մայրը չոքեց գենի վրա, աղօթում էր ինձ
համար: Ես այդ բոպէում զտնվում էի անչափ
քախտաւորութեան մէջ:

խատում էին ցոյց տալ ինձ իրանց համակրութիւնը. և ես էի այն օր կատարելապէս բոլոր հրաւիրեաների պետք: Իմ հարսնացուի երկու եղբայրները էին այնօրվայ հանդէսի մէջ իմ սաղդաստը և սոլդաստը⁴⁴⁾. զրանք ամենայն ճշշդութեամբ կատարում էին իմ բոլոր հրամանները: Ես մոռացայ քեզ ասելու, որ հարսանիքի հանդէսը կատարելու ժամանակ ինձ յատկացրել էին մի առանձին խրճիթ, որը բաւական հեռու էր Սալիհայի խրճիթ: Սալիհան այնօր հազած ունէր իր ամենաշքեղ զգեստները, օծված էր անուշահոտ խղերով, ստանում էր նոյնպէս ընծաները: Բոլոր կանայքը, որ հաւաքված էին նրա մօտ, անընդհատ հանգըներ էին անում և զուարձացնում էին նրան:

«Երբ որ ժամանակը հասաւ, ես նստեցի ձիու վրա, և իմ բոլոր հիւրերի ուղեկցութեամբ, զնացի Սալիհային ընդպառաջ: Նա ևս մօտենում էր ինձ հակառակ կողմից, նոյնպէս ձիու վրա նըստած և շրջապատված իր աղջականներով ու բարեկաններով: Զուանչիրցիների սովորութեան համեմատ, զեռ Սալիհան բոլորովին ինձ չը մօտեցած, ես նետեցի զէսպի նրան մի ինձոր, որ այս նպատակով ձեռքումս բռնած ունէի: Գա մի նըշան էր խաղերը սկսելու համար: Այդ միջոցին Սալիհան, որ նստած էր մի ամենալաւ նժոյզի

VI.

ԶՈՒՄՇՈՒԴԻՒ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ ՍԱԼԻ-
ՀԱՅԻ ՀԵՏ

«Երբ որ վերադառն Սալիհայի եղբայրները, ևս յայտնեցի նրանց իմ ցանկութիւնը, թէ դիտաւորութիւն ունեմ ամուսնանալու նրանց քրոջ հետ: Նրանք ուրախութեամբ տուեցին իրանց համաձայնութիւնը, որովհետև եղբօր պէս սիրում էին ինձ: Միւս օրը նշանակվեցաւ մեր ամուսնութեան խորհուրդը կատարելու համար: Առաջին օրը հաւաքվեցան մեր խրճիթում շատ տղամարդիկ և կանայք, զուարձանում էին, երդում էին և քէփ էին անում: Երկրորդ օրը կատարվեցաւ խին այ ով⁴⁵⁾ ձեռքեր ներկելու սովորութիւնները: Երրորդ օրը բոլոր պատրաստութիւնները պսակի խորհուրդը կատարելու համար արդէն կարգի էին դըրված: Եւ չը նայելով բարք ու վարքի պարզութեանը, որ տիրում է ջուանշիրցիների մէջ, ես ստացայ այդ օրվայ մէջ բաղմաթիւ ընծաներ իմ հարսնացուի աղջականներից և բարեկամներից: Ես հազնված էի փառաւոր կերպով. բոլորը աշ-

վրա, նետի նման սլացաւ դէպի իր բնակարանը։ Իմ խումբը ընկաւ նրա ետևից։ Նրա խումբը ընդդիմադրում էր, աշխատում էր օգնել փախստականին։ Խակ իմ մարդիկը աշխատում էին բռնել Սալիհայի ձիու սանձից և կանդնեցնել նրան։ Երկար մրցութիւնից յետոյ, մէկը իմ խումբից կարողացաւ կանգնացնել նրան։ Մէնք միացանք և ամրող խումբերով դիմեցինք դէպի իմ բնակարանը։ Երբ որ հասանք իմ խրճին, ևս ոկտեցի խնդրել Սալիհային, որ ցած իջնէ ձիուց. ինձ հետ ձայնակցեցին և նրա բոլոր ազգականները։ Բայց կանայք, որ ուղեկցում էին Սալիհային, յորդորում էին նրան չը կատարել իմ խնդիրքը։ Այդ հասարակ ծէսի համար տեղի ունեցան երկար հակածառութիւններ։ Վերջապէս Սալիհան ձիուց ցած իջաւ, ևս ընդունեցի նրան և հանդիսաւոր կերպով ներս տարայ իմ խրճիթը։ Մօլլան պատրաստ էր. նա կատարեց պսակի խորհուրդը, կարդալով մի քանի վլուխներ դօրանից։ Յետոյ բոլոր հաւաքվեցան իմ խրճում, աղաղակում էին, երգում էին և թռչողում էին։ Երբ նուազածուները իրանց քաման չաներով⁴⁵⁾ յայտնվեցան, հանդիսականների ուրախութիւնը աւելի կենդանացաւ։ Սկսեցին պարել։ Բոլորը միմնաց ձեռքից բռնելով, և շրջանակներ կազմելով, նուազարանների եղանակի համեմատ, զանազան շար-

ժումներ էին գործում մինչև կէս գիշեր։ Մեր ձըմերանոցի բոլոր խաչնարածները զուարձանում էին իմ հարսանիքում։ Սալիհան գոհ էր և ուրախ, խչպէս մի երեխայ, նա բոլորովին նուիրված էր ինձ և անսահման կերպով սիրում էր ինձ։ Նրա եղայրները և մայրը նոյնպէս գոհ էին Սալիհայի բախտաւորութիւնով։ Խակ ես գոհ էի իմ նուիրած զոհաբերութեամբ, որով դարձայ փրկիչ այն արարածի կեանքին, որին սիրում էի, և բախտաւորացրի նրա ընտանիքը։

«Ինձ տուեցին որպէս մշտական սեպհականութիւն այն խրճիթը, որի մէջ կատարվեցաւ իմ ամուսնական խորհուրդը, և ես բնակվեցայ այստեղ իմ անդին կենակցի հետ։ Ո՞րպիսի բերկրալի օրեր անց էի կացնում ես նրա հետ. որքան անսահման բաւականութիւն էի վայելում նրա կուրծքի վրա։ Սալիհան այնքան բարի էր, այնքան հնազանդ էր, այնքան սիրելի էր, որ ես համարում էի ինձ այս աշխարհի մարդիկներից ամենաբախտաւորը և բոլորովին մոռացել էի իմ դրութիւնը։

«Երբեմն իմ առանձնակի խորհրդածութիւնների ժամանակ, ինձ ներկայանում էր իմ գործած յանցանքը, —այն գեղջումը, որ ես կատարել էի մեր կրօնի կանոնների հակառակ, որոնք արգելում են քրիստոնեային ամուսնական կապով միանալ մահմեղականի հետ։ Ես զգում էի, որ ես

շատ վատ եմ, և չը գիտէի, թէ ինչ երեսով պիտի յայտնվեմ հօրեղօրս մօտ և ինչ պիտի ասեմ նրան: Այսպէս երբեմն տանջլում էի դս և յուսահատութեան մէջ պատրաստ էի ամեն ծայրայեղութիւնների դիմել: Բայց չէնց որ նայում էի Սալիհայի վրա, իմ բոլոր մթին մտածութիւնները իսկոյն անհետանում էին, և բաւականանում էի միայն նրան տեսնելու զուարձութեամբ:

«Այսպէս անցաւ երեք տարի: Ես հայր եղայ մի որդու և մի դստեր: Զաւակներիս ծնունդից յետոյ Սալիհան երմում էր ինձ աւելի պաշտելի և աւելի կատարեալ: Ես ապրում էի, ևս չնչում էի միայն նրանով: Հետեւով ամեն բանի մէջ ջուանչիրցիների պարզ կենցաղավարութեան եղանակներին, մենք նրանց հետ դարունքին չուռմ էինք զէպի լեռների բարձրութիւնները, իսկ երբ սկըսվում էր ձմեռը, կրկին վերադառնում էինք զէպի մեր գետնավոր խրճիթները:

«Իմ երջանկութիւնը կատարեալ լինելու համար, պակաս էր միայն՝ տեսնել իմ Սալիհային քրիստոնեայ, դրանով ևս կամենում էի հանգըտացնել իմ խիդաը, որը սաստիկ բողոքում էր իմ ամուսնութեան դէմ: Այդ նպատակով ևս աշխատում էի ձանոթացնել իմ կնոջը մեր կրօնի մոքերի և սուրբ ճշմարտութիւնների հետ: Սալի-

հան մեծ հաճութեամբ լսում էր բոլորը, ինչ որ պատմում էի նրան: Նա շուտով ստացաւ բաւական հիմնաւոր տեղեկութիւններ մեր կրօնի վարդապետութիւնների մասին: Տեսնելով նրան բոլորովին պատրաստված, յայտնեցի նրան, որ ես օրիստոնեայ եմ և Վարանդայի մէլիքի եղբօր որդին: Պատմեցի նրան իմ ջուանշիրցիների մօտ ուղարկվելու իսկական նպատակը և բոլոր անցքերը, ինչպէս որ ճշմարտապէս էին: Նա զարմացած լսում էր իմ պատմութիւնը և զգում էր, թէ որքան շատ նրա համար զոհել էի ես, և խորին հրձուանքով հաւատացնում էր ինձ, որ պատրաստ է լինել քրիստոնեայ, և ամեն տեղ հետեւել ինձ, ուր որ ես զնալու լինեմ:

«Ուրախացած այդ բարեբախտ նորութիւնով, ես միայն մտածում էի, թէ արգեօք ինչպէս պէտք է ի կատար ածել իմ ցանկութիւնները, որոնք կայանում էին նրանում, որ Սալիհային մկրտել տամ, և իմ հօրեղբօր համաձայնութիւնը ստանամ, որ նա ընդունէ մեր ամուսնութիւնը:

«Հօրեղբօրս ինձ համար նշանակած ժամանակամիջոցը արդէն անցել էր, և ես կարող էի վերադառնալ նրա մօտ, առանց որ և է դժուարութեան հանդիպելու: Ես յայտնեցի Սալիհային իմ դիտարութիւնը. նա համաձայնվեցաւ, թէև չէր կարող առանց սարսափելու մտածել, որ ստիպ-

ված պիտի լինի առժամանակ անջատվել ինձանից: Ես աշխատեցի հանգստացնել նրան, խոստանալով, որ բաժանվում եմ նրանից ոչ աւելի քան քսան օրով: Ես յանձնեցի Սալիհային և իմ զաւակներին նրա մօր հոգատարութեանը: Մեր միմեանցից անջատվելու բոռէն խիստ սրտաշարժ էր: Ես յայտնեցի նրանց, թէ մի կարեոր պատճառ ստիպում է ինձ դնալ խօրասան, իբր թէ մի ժառանգութիւն ստանալու համար, որը մնացել է իմ մեռած աղքականներից մէկի մահից յետոյ: Բայց միայն Սալիհային կատարելապէս յայտնի էր ճշմարտութիւնը:

«Երբ ես վերադարձ հօրեղբօրս մօտ, ինձ տեսմնելով, նա շատ ուրախացաւ: Ես մնե բաւականութեամբ վայելում էի նրա հայրական սէրը և փաղաքշանքը, և օր ըստ օրէ սպասում էի մի յարմար բոռէի, որ առիթ ունենամ նրա առջն բաց անելու իմ սիրաը: Բայց այդ ժամանակ մննը պատերազմ ունեցանք Խամսայի մէլքների հետ, որը տեսց աւելի քան երկու ամիս: Մենք կը ում էինք փորփոխական բախտով երբեմն յաջողութիւնը մեր կողմն էր լինում, երբեմն նրանց կողմը: Վերջը հաշտութեան դաշն կապվեցաւ:

«Իմ հօրեղբայրը վերադարձաւ Զանախչի, ուրախութեամբ զրկեց ինձ, գովաբանում էր իմ հմտութիւնները, իմ ճարպկութիւնը պատերազ-

մական արհեստի մէջ: Հէնց այդ բոպէում ես պատրաստվում էի յայտնել նրան իմ բաղձանքը, սայց նա իմ խօսքը կտրեց, ասելով, թէ իմ տղայութեան հասակից նա ուխտ է զրել թալիշի մէլքների հետ, նրա աղջիկը ինձ համար կնութեան առնելու, երբ ես քսան և մէկ տարեկան կը լինեմ, իսկ իմ հարսնացուն տասն և վեց տարեկան: Եւ աւելացրեց, թէ հիմա ժամանակը հասել է. և թալիշի մէլքնը, լսելով իմ վերադարձը, ուղարկել է իր որդուն, որ հրաւիրէ մնող Զէյվա, կատարելու համար արգէն վաղուց նշանազրված ամուսնական պատկը:

«Լսելով այդ խօսքերը, ես շուարած մնացի, իմ բոլոր յոյսերը կորան: Իսկ հօրեղբայրս խօսում էր այդ խնամութեան վրա խիստ մնե փափազով: Դրանով նա յոյս ունէր ամրացնել հաստատուն հիմքի վրա մի սերտ, բարեկամական կապ Խամսայի բոլոր մէլքների մէջ: Տեսմնելով նրա զիտաւորութիւնները, այլ ես չը համարձակվեցայ յայտնել նրան, թէ ես արդէն ամուսնացած եմ, որովհետեւ զիտէի, որ նա իր քաղաքական նպատակների համար, պատրաստ կը լինի զոհել իմ թանգազին Սալիհային: Բայց ես չէի կարող համաձայնվել նրա առաջարկութեան հետ. այդ պարզ տեսնում ես դու:—Ահա բոլոր պատճառները, որ ստիպեցին ինձ այնպէս յամառու-

Աստղագէտը պատասխանեց.

—Եթէ Ալին և սուրբ մարգարէն յաջողութիւն կը շնորհեն և ես շուտով կազատվեմ այդ վիրապից, ես ձեզ ապահովացնում եմ, մէլիք, որ դուք վստահութեամբ կարող եք յանձնել ինձ՝ ձեր մասին տեղեկութիւններ տանել ձեր կնոջը և զաւակներին: Ես կաշխատեմ ապացուցանել ձեր առջև իմ հաւատարմութիւնը, որ դուք մտածէք, թէ աստղագէտ Հասանն էլ մի որ և է բանի պէտք կը դայ: Ես ձեզ այնքան սիրեցի, մէլիք, որ պատրաստ եմ կրել երկու հարիւր հարուածներ իմ ոտների տակ, միայն թէ տեսնէի ձեզ հանդիսատեսոր:

—Շնորհակալ եմ, Հասան, պատասխանեց երիտասարդը,—ես կը վարձատրեմ քո հաւատարմութիւնը, երբ որ կը կարողանամ, և այն չափով, որ դու միշտ կը յիշես: Եթէ ես զիտենայի, որ իմ կինը և զաւակներ մասին, և չը կարողացայ նաև իմ մասին տեղեկութիւն տալ նրանց, որովհետև վախենում էի հօրեղբօրից: Երեակայում եմ, թէ որքան անհամովիստ կը լինեն նրանք, ամբողջ երկու ամիս ոչ մի լուր չը ստանալով իմ մասին: Բայց ես նրանցից բաժանվելու ժամանակ խոստացայ, որ ինքս կը վերադառնամ քսան օրից յիտոյ:

Այսպէս խօսելով, նրանք չը նկատեցին, որ ամառնային կարձատե զիշերը արդէն անցել էր. և արշալոյսի առաջին ճառագայթները, ծագե-

թեամբ մերժել նրա յանկութիւնները և չը յայտնել նրան իմ գաղտնիքը: Ինքդ դատիր, աստղագէտ, արդեօք իմ գարմունքը իրաւացի չէր:

Այդ պատմութեան ժամանակ աստղագէտը իր բոլոր լսածների պատճառով դանվում էր զարմացած և հիացած զրութեան մէջ:

—Դուք բոլորովին իրաւացի եք, յարգելի մէլիք, պատասխանեց նա.—երդիում եմ իմ մօրուքով, հաղար անզամ իրաւացի էք: Ես երբէք այդ դաղտնիքը չէի հասկանայ, եթէ դուք ինքներդ չը բաց անէիք: Ինկատի առնելով ձեր հօրեղբօր դիւրաբորուք բնաւորութիւնը և գործի այժմեան զրութիւնը, իրաւ է, որ չէ կարելի յայտնել նրան ձեր ամուսնութեան մասին Ալիհայի հետ:

—Ինձ առաւնլավէս անհանդստացնում է այն, պատասխանեց մէլիքը,—որ ես մինչև այժմ չը կարողացայ տեղեկութիւն ստանալ իմ կնոջ և զաւակների մասին, և չը կարողացայ նաև իմ մասին տեղեկութիւն տալ նրանց, որովհետև վախենում էի հօրեղբօրից: Երեակայում եմ, թէ որքան անհամովիստ կը լինեն նրանք, ամբողջ երկու ամիս ոչ մի լուր չը ստանալով իմ մասին: Բայց ես նրանցից բաժանվելու ժամանակ խոստացայ, որ ինքս կը վերադառնամ քսան օրից յիտոյ:

լով հրեղին ժապաւէնի նման, աւետում էին
նոր և պայծառ առաւօտ: Բայց նրանց ստորերկ-
րեայ վիրապի մէջ լոյսի շառաւիդները թափան-
ցել չեն կարող:

VII

ԹԱԼԻՇԻ ՄԵԼԻՔԻ ՊԱՏԳԱՄԱԿՈՐԾ

Վարանդայի մէլիքը զիշերը անցկացրեց խիստ
անհանգիստ կերպով: Նա չը զիտէր ինչ անել:
Դառն մտածութիւնները, մինը միւսից աւելի
սարսափելի, փոփոխակի կերպով վրդովում էին
նրա երեակայութիւնը: Նա զիտէր, որ իր իշխա-
նութեան ներքոյ գանվող երկիրը այնքան մեծ և
զօրաւոր չէ, որ կարողանայ ընդդիմապղել խամ-
սայի բոլոր մէլիքների միացած ուժերին, որոնք
վաղուց արդէն մի յարմար առիթ էին որոնում,
որ զինուորվեն իր դէմ: Նա ամենից աւելի յոյս
էր դրած թալիշի մէլիքի դաշնակցութեան վրա,
որը միացած լինելով իր հետ, կարող էր խաղաղ
կերպով արդեկել միւս երեք մէլիքների թշնամա-
կան գործողութիւնները: Խակ այժմ և այդ յոյսը,
թւում էր նրան, որ բոլորովին ոչնչացաւ: Նա
վստահ էր, որ իր եղբօրորդին կը նողաստէ իր
Ղար. Աստղագէտը:

քաղաքական դիտաւորութիւնների կատարմանը, բայց նա ևս, ընդհակառակն, կատարելապէս ընդդիմանում էր իրան։ Բայց Բնչ էր նշանակում այդ յամառութիւնը. Բնչ էր նրա պատճառը։ Զումշուղը գեռ չէր տեսած իր համար նշանադրված հարսնացուին. ուրեմն օրիորդին անհաւան լինելը չէր կարող առիթ տալ նրան, որ չը համաձայնվի պատկելու նրա հետ։ Պէտք է մի ուրիշ պատճառ լինէր։ Որքան աւելի մտածում էր նա, այնքան աւելի նրան անյայտ էր մնում մըթին գաղտնիքը։ Հարկադրել Զումշուղին անկարելի էր։ Մէլքը շատ լաւ զիտէր իր եղրօրորդու հաստատամիտ և անվեհներ բնաւորութիւնը։ Դումշուղը ոչ մի վտանգից սոսնա զիտէր, որ Զումշուղը ոչ մի վտանգից սոսկալու սովորութիւն չունի, և նրա ամուր կամքը միշտ կը լինի անխորտակելի պատնէշ ամեն մի բոնադատական գործողութիւնների դէմ։ Մեղմ միջոցները չէին օգնում. դրանք արդէն փորձված էին։ Ել Բնչ պէտք էր անել. Բնչ միջոցների պէտք էր ձեռնարկել։

Երկար գատաղութիւններից յետոյ, մէլքը վըճռեց, որ այդ դէպքում անհրաժեշտ է հաշտեցնել երկու հակառակ ծայրայեղութիւններ. նախ, մերժել թալիշի մէլքի պահանջը այնպիսի վարպետութեամբ, որ նա առիթ չունենայ վիրաւորվելու, և այդպիսով մնալ նրա հետ բարեկամական յարակամական յարա-

բերութիւնների մէջ, իսկ յետոյ, ամեն միջոցներով աշխատել տեղեկանալու ջումշուղի յամառութեան գաղտնի պատճառը, որը պէտք է շատ նշանաւոր լինի, և հարկաւ, կունենայ մեծ աղդեցութիւն ապաղայ գործողութիւնների վրա։

Մէլքը այժմ ցաւում էր, որ իր բարկութեան և ցասման մէջ վշտացրեց ջումշուղին և աստղագէտին։ Լինելով բաւական մնահաւատ, նա չէր վստահանում սկսել այդքան նշանաւոր գործեր, առանց նախապէս հարցումներ անելու աստղագէտից։ Չէր կարող և վստահանալ, որ աստղագէտը կասէ նրան ճշմարիտը։ Աւելի հաւանական էր համարում, որ աստղագէտը վիրաւորված լինելով, զիտմամբ կաշխատէր օգուտ քաղել մէլիքի գրութիւնից, և վեասակար ու կորստարեր աստղների ազգեցութիւնը ցոյց կը տար նրան որպէս բարեյաջող, որպէս զի ոչնչացնէ մէլիքին և նրանից վրէմինզիր լինի։ Այդ կասկածանքի պատճառով նա վճռեց՝ այլ ևս չը հրաւիրել աստղագէտին խորհուրդ հարցնելու համար, իսկ վաղ առաւօտեան կանչել իր մօտ թալիշի մէլիքի որդուն, բարեկամաբար խորհուրդ անել նրա հետ և բացատրել Զումշուղի նրա քրոջ հետ ամուսնացնելու անկարելիութիւնը։

Թալիշի մէլիքի որդին արդէն տասն օր էր, որ գտնվում էր Զանախչի աւանում և առաճութեամբ

սպատում էր մի վճռական պատասխանի, որը օրըստօրէ յետաձգելով, ուշացնում էին: Նա մը-տածում էր, որ իր քրոջ հետ ամուսնանալու պատիւը պէտք է ուրախութեամբ լցնէր Զումշուղի սիրտը, բայց տեսնում էր զրա հակառակը: Այն ծածկամտութիւնը, որով թափնում էին նրանից Զումշուղի և իր հօրեղբօր մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնները, որոնք նրա կարծիքով բոլորովին աւելորդ էին, միանդամայն համբերութիւնից դուրս էր բերում նրան: Նա արդէն վըճռել էլ գնալ մէլիքի մօտ և բացարձակ կերպով յայտնել իր պահանջը, երբ նրան կանչեցին մէլիքի մօտ:

— Եատ ցաւում եմ, սիրելի Յուսէին 46), որ ես սիրտի յայտնեմ քեզ անախորժ նորութիւն... ասաց նա:

— Ինձ թւում է, պատասխանեց զիւրաբորբոք երիտասարդը, — որ ոչինչ բան այնքան անախորժ էր կարող լինել քան ինձ ի զուր սպասել տալ, որով այդքան ժամանակ տանջեցիք ինձ:

— Ի՞նչպէս, միթէ դոք ճանձրանում էք իմ հիւրասիրութիւնից:

— Ի հարկէ, ճանձրանում եմ, որովհետեւ ես եկած եմ այստեղ գործի համար, որը վաղուց պէտք է վերջացած լինէր: Ես չէի կարծում, որ տասն և չորս տարի առաջ տուած խօսքի կատարելու

համար, կրկին հարկաւոր կը լինէին այդքան խորհրդակցութիւններ, այդքան յետաձգումներ:

Մէկի Շահնազարեանին չափազանց տհաճութիւն պատճառեց իր հիւրի վարմունքը, որը այդպէս գոռազարար էր խօսում նրա հետ: Բայց, ողքան կարելի է, զսպելով իր բարկութիւնը, չարունակեց.

— Ես վաղուց ցանկութիւն ունէի և մեծ ուրախութեամբ կը փութայի ձեր հօր հետ տեսութիւն անելու. ես զգում եմ զէպի նա խորին յարզանք և բարեկամութիւն. նա միշտ գտնվել է ինձ հետ սերտ դաշնակցութեան մէջ: Բայց ինչ պէտք է արած: Ես աշխատում եմ համոզել իմ եղբօրդուն, բայց նրա յամառութիւնը միակ պատճառն է գործի բոլոր յետաձգութեան...

— Ի՞նչպէս, ընդմիջեց նրան մէլիք Յուսէինը աւելի բորբոքվելով, — Զումշուղը չէ համաձայնվում պատակվել իմ քրոջ հետ: Միթէ նա կարծում է, որ կարող է մեզ հետ անպատիժ կերպով այսպիսի կատակներ անել: Եւ զուր, մէլիք, լինելով այդ տան զվարարը, լինելով նրա հօրեղբայրը, թոյլ էք տալիս նրան այդպէս վարվել: Ես պարզ տեսնում եմ, որ զուր նրա հետ կամակից էք և գործում էք ընդհանուր համաձայնութեամբ: Ել ինչու էիք ինձ ի զուր տեղը այսքան սպասել տալիս: Կարելի էր շատ շուտով տալ այդ զեղեցիկ

պատասխանը: Ո՞վ կը մտածէր, որ Վարանդայի մէլքը կը խաղայ իր տուած խօսքի հետ, ինչպէս մի երեխայ...

— Հանդարտվիր, հանդարտվիր, այ տղայ, ընդհատեց նրան մէլիք Շահնազարեանը,— զու մոռանում ես քեզ...

— Ամենեին չեմ մոռանում... պատասխանեց գոյրացակ երիտասարդը: — Իսկ զուք զդում էք, մէլիք, թէ ինչ կարծիք պէտք է ունենալ մի մարդու վրա, որ տամն և չորս տարի առաջ, խամսայի բոլոր մէլիքների ներկայութեամբ տուած խօսքը, առանց որ և պատճառի, այժմ կամենում է ոչնչացնել: Ի՞նչ անուն պէտք է տալ մի այսպիսի մարդուն...

— Յուսէին, մտածիր, որ զու քո տանը չես...

— Ես ամեն տեղ մի և նոյն եմ. կը խօսեմ ձշմարիտը ամեն տեղ և ամեն մարդու երեսին: Դուք համարձակիում էք ծածկել նախատինքով իմ քրոջ և մեր ամբողջ տան անունը, իսկ ես պէտք է լունիմ...

— Բայց Յուսէին, միթէ այդ իմ մեղն է...

— Մէլիք, ես երեխայ չեմ, ես լաւ հասկանում եմ ձեր անտեղի պատճառաբանութիւնները: Մի ծածկեցէք իսկութիւնը այսպիսի դարտակ հեքեաթներով, որոնց ես բնաւ չեմ հաւատում: Մենք ունենք թրեր և խէնջարներ, որոնք ձեր ունեցաւ

ծից ամենեին ստոր չեն. մեր զօրքը ձերից պակաս չէ: Դուք շուտով կը տեսնէք, թէ թալիշի մէլիքը զիտէ արդեօք վրէժինդիր լինել, իր վիրաւորանքի համար, թէ ոչ: Զեր Զանախչին սարերից չէ կազմված...

— Յուսէին, պատիւ զնելով քո հօրը, ես միայն ներում եմ քեզ քո գոռող խօսքերի համար:

— Ես կարօտութիւն չունեմ ձեր ներողամութեան մէջ: Ահա իմ պաշտպանը: Նա ձեռքը ղըրեց խէնջարի վրա: — Նրանով համարձակ կասեմ ամենի առջև, թէ Մէլիք-Շահնազարեանը խարեւայ է...

Մէլիքի բարկութիւնը բորբոքվեցաւ ինչպէս կայծակ, աչքերը լցվեցան արիւնով, և նա գոչեց.

— Լիբր տղայ, զներս իմ անից, թէ չէ, երդվում կմ բոլոր սրբերի անունով, որ ես ակնածութիւն չեմ անի հիւրասիրութեան սուրբ օրէնքներին, որոնք պաշտպանում են քեզ իմ հարուածներից: — Դուքս, կրկնում եմ քեզ: Ես արհամարհում եմ քեզ, արհամարհում կմ քո բոլոր ընտանիքը, քո զօրքը և ամբողջ թալիշի ժողովուրողը: Թող լինի անէծք, մաս և մշտական պատերազմ մեր մէջ, մինչև ես կը կործանեմ քո Զեյվան և կը շաղախեմ արիւնով ձեր բնակարանների մոխիրը: Եթէ ես շը վախենայի պղծել իմ ձեռքերը, քեզ անպատճառ կտոր-կտոր կանէի և քո մարմինը կը

տայի զիշակեր թռչուններին ուտելու համար:—
Տէր Աստուած, ի՞նչ եմ տեսնում ես, մի համբակ
համարձակվում է հայնոյել ինձ...

— Մի կատաղիր, մէլիք, ասաց Յուսէինը սառ-
նասրտութեամբ,—դու ի դուր քո արիւնը կը պըդ-
տորես... Նա դուրս եկաւ սենեակից, հեծաւ իր
ձին և իր խումբի հետ հեռացաւ Չանախչիից:

Մէլիքը մնաց որպէս քարացած: Սրտմտութիւ-
նից երկար չէր կարողանում արտասանել մի բառ-
անդամ: Բարկութիւնը բոլորովին տիրել էր նը-
րան:

VIII

ՇԱՏ ԽՈՍՏԱՑՈՂԸ

Մեր խեղճ կալանաւորները, որոնք տանջվում
էին վիրապի մէջ, աղատվեցան: Դեռ կէսօր չէր
եղած, նրանց կանչեցին մէլիքի մօտ:

Նա սիրով ընդունեց նրանց, խնդրեց մոռանալ
բոլոր անցածը, և յայտնեց Զումշուղին իր մշտա-
կան բարեկամութիւնը, ասելով.

— Ներեր ինձ, սիրելի Զումշուղ, իմ բարկու-
թեան համար: Ես, արդարե, վիրաւորեցի քեզ,
բայց պէտք է զիտենաս, որ դու ինքդ առիթ ար-
ւեցիր...: Ինձ այժմ սաստիկ ցաւ է պատճառում,
մտածելով, որ կրկին պիտի սկսի մեր երկրում
նեղքին պատերազմը, որը այժմ բոլորովին ան-
խուսափելի է դարձել: Նստիր, Զումշուղ, այդ
մասին աւելի մանրամասնաբար պիտի խօսեմ քեզ
ինտ:

Զումշուղը նստեց, ասելով.

— Ոչ թէ ձեզ այլ ինձ, հօրեղբայր, պէտք է
ներողութիւն խնդրել. ես այնքան յանցաւոր եմ

ձեր առջև, որ չը զիտեմ, թէ ինչով կարող եմ
քանել իմ յանցանքը:

—Մոռացութեան տաճակ այդ բոլորը, սիրելի
ջումշուգ, ասաց մէլիքը:—Ինձ ծանօթ է քո փոր-
ձառութիւնը և քո քաջութիւնը պատերազմական
գործերում, այդ պատճառով ցանկանում եմ յայտ-
նել քեզ իմ դիտառութիւնները: Ես մերժեցի
թալիչի մէլիքի առաջարկութիւնը. զրանից յետոյ
դու ազատ ես քո պարտաւորութիւնից. այդ մասին
կարող ես անհոգ լինել. ես այլ ես չեմ ստիպե-
լու քեզ ամուսնանալ նրա աղջկայ հետ: Ես այժմ
դժոխքի նման ատում եմ նրանց բոլոր ընտանիքը:

—Ա՛խ, որքան չնորհակալ եմ ձեզանից, հօր-
եղբայր, որքան բախտաւոր եմ ես և որքան ու-
րախ: Դուք չափազանց ողորմած էք դէպի ինձ:

—Շնորհակալ մի լինիր ինձանից, ջումշուգ:
Ես կուեցայ թալիչէցիների հետ, որովհետեւ քո
նախկին հարսնացուի եղբայրը, այն լիրը, անպի-
տան ալդան, համարձակվեցաւ իմ տան մէջ ինձ
խրատներ տալ... համարձակվեցաւ կոչել ինձ խա-
րեբայ...: Չեմ կարող առանց կատաղութեան մը-
տաբերել այդ բոլորը: Ես յայտնեցի նրան պատե-
րազմ և մենք պէտք է դրա համար պատրաստ-
վենք: Ինձ շատ լաւ յայտնի է, հէնց որ թալիչի
մէլիքը կը հրատարակէ իրան իմ թշնամի, այն
ժամանակ խամսայի բոլոր մնացած մէլիքները

անպատճառ կը միանան նրա հետ, և ես ստիպ-
ված կը լինեմ պատերազմել չորս մէլիքների դէմ:
Մենք ունենք բաւական զօրք, այդ ճշմարիտ է,
և կասկած չունենք մեր զօրքերի քաջութեան
մէջ, այսուամենայնիւ, ուժերի գերազանցութիւ-
նը դարձեալ նրանց կողմը կը մնայ.—չորսը մէկի
դէմ: Մենք պէտք է աւելի հիմնաւոր կերպով մը-
տածենք, թէ ինչով կարող ենք առաջը առնել
այն փոթորիկի, որը սպառնումէ մեզ: Ասա ինձ,
ջումշուգ, դու այնքան երկար գտնվում էիր ջուան-
շիրցիների մօտ, ծանօթ ես նրանց բարգուվար-
քին ու քաջութեանը, ասա, դու ինչ կարծիք ու-
նես նրանց մասին: Արդեօք նրանք նոյնքան արի
են, նոյնքան ճարպիկ են կուիների մէջ և նոյն-
քան անձնավոտան են յարձակումների մէջ, որ-
քան նրանց մասին խօսվում է:

—Ջուանշիրցի ասպատակները ոչ առանց պատ-
ճառի հոչակված են իրանց արհեստով և քաջու-
թիւններով:

—Երբ որ այդպէս է, ուրեմն ես կը յայտնեմ
քեզ իմ նպատակը: Ես կամենում եմ ինընել Փա-
նահ-խանից և նրա ջուանշիրցիներից, որ ինձ օդ-
նեն մեր մէլիքների դէմ: Այդ անհրաժեշտ է: Գի-
տաւորութիւն ունեմ քեզ յանձնել այդ պատճա-
մաւորութիւնը: Լաւ ծանօթ լինելով բոլոր հան-
գամանքներին, որ վերաբերում են այդ լեռնա-

բնակների բարքուվարքին, դու աւելի հեշտ կարող ես կատարել այդ գեսպանախօսութիւնը:

—Մեծ ուրախութեամբ կը կատարեմ ձեր հըրամանը, հօրեղբայր, պատասխանեց հիացած ջումշուղը:—Չէ կարելի, որ հէնց այսօր թոյլ տաք ինձ ճանապարհ ընկնելու: Որքան շուտ, այնքան լաւ: Որովհետև մնեք կը փութացնենք դործը, գժուարութեան մէջ դնելով մեր թշնամիներին, և միջոց կունենանք նախազէս յարձակում դործելու նրանց երկների վրա:

—Քո դատողութիւնը շատ խելացի է, ջումշուղ, բայց հարկաւոր է գոնէ մէկ օրով յետաձգել քո գնալը: Ես կամնուում եմ, որ դու ներկայանաս ֆանահ-խանին այն փառքով, որ պատշաճ է Վարանդայի իշխանին: Ես կը տամ քեզ մնծաքանակ ավիտայ և կը յանձնեմ տանելու թանգագին ընծաներ: Փանահ-խանը երկար տարիներ ապրել է պարսիկների մէջ, որպէս մօտ առանց փի շք է շի ՀԵ⁴⁷⁾ չէ կատարվում ոչ մի դործ, և նա ինքը, անտարակոյս, կը սիրէ փի շք ե շն եր: Յետոյ նա դարձաւ դէպի աստղագէտը, ասելով.

—Իսկ դու, իմ թանգագին աստղագէտ, նոյնպէս մոռացիր մեր անցեալ տարածայնութիւնը, և ուղիղ կերպով որոշիր, թէ էղուց ո՞ր ժամկն աւելի յարմար կը լնի իմ գեսպանութիւնը ճանապարհ դնելու: Միայն խնդրում եմ, մի խառնա-

փնթորիր քո նախագուշակութիւնները, ինչպէս երէկ արեցիր, գործը գարտակ բանի չէ վերաբերում:

—Ամենամեծ ուրախութեամբ, մէլիք, պատասխանեց աստղագէտը:—միայն թոյլ տուեցէք խընդրել ձեզ, որ ինձ ես ուղարկէք ջումշուղի հետ:

—Ի՞նչու համար:

—Նրա համար, որ ձեր գեսպանութիւնը կարողանայ իր բոլոր քայլերը, իր ամեն մի վարմունքը տնօրինել ըստ ժամանակին, համեմատ բարեյածող աստղների աղղեցութեանը: Ես կը լինեմ ձեր գեսպանութեան ուղեցոյցը, և դուք կարող եք յոյս դնել կատարեալ յաջողութեան վրա:

—Համաձայն եմ, պատասխանեց մէլիքը, —աւելի լաւ է, որ ես առժամանակ զրկված լինեմ մի այնպիսի իմաստուն մարդու ներկայութիւնից, որպիսին դու ես, որը կարող է ինձ համար որոշել ժամանակները, թէ երբ պէտք է չիրուխ ծըլսել, երբ պէտք է գնալ որսորդութեան և այլն: Կարծեմ, զրանից աւելի մի այլ կարենոր պարագանք չի պիտի ունենամ մինչև ձեր վերադառնալը: Որովհետև թալիշի մէլիքը միայնակ չի համարձակվի արշաւանք դործել իմ երկրի վրա. իսկ մինչև միւս մէլիքներին իր հետ միացնելը, դուք Աստուծոյ յաջողութեամբ վերադարձած կը լինիք, և ես քաջ ջուանշիրցիների աջակցութեամբ եր-

կիւղ չեմ ունենայ մեր ուժերի անհաւասարութեան մասին։ Մնաք բարեաւ, իմ սիրելիներ, գընացէք հանգստացէք, երէկվայ անախսորժութիւններից յետոյ, ձեզ պէտք է հանգստանալ և պատրաստվել ճանապարհի համար։ Ընծաների և ձեր սիրտայի համար ես ինքու հոգ կը տանիս։

Զումշուղը հրափրեց աստղագէտին իր սենեակը, այն պատրուակով, իբր թէ կամնում է նըրանից լսել մի քանի նախադուշակութիւններ։ Երբ նրանք առանձնացան, Զումշուղը սկսեց գժի նման վազվզել իր սենեակում, բացականչելով.

— Ի՞նչ բախտ է, ինչ բախտ է, ես այժմ ազատված եմ այն բարբարոսական ամուսնութիւնից, որը ինձ այնքան տանջում էր։ Ես հաշտվեցայ հօրեղօրս հետ, ես կրկին կը տեսնեմ իմ սիրելի, գեղեցիկ Սալիհային և կը գրկեմ իմ երեխաներին։ Ա՛խ, որքան բախտաւոր եմ ես. որքան ցանկանում եմ, որ շուտով անցկենար այդ օրը, որը անտանելի է ինձ իր երկարութեամբ... Այստեղ ընդհատեց նա իր խօսքը, և դառնալով աստղագէտին, որը այդ միջոցին ինչ որ գրում էր, ասաց.

— Դէն զցիր, խնդրեմ, քո այդ կախարդական համարումները, և ուրախացիր ինձ հետ...

— Ես մեծ բաւականութեամբ ուրախակից եմ լինում ձեզ, պատասխանեց աստղագէտը զլուխը վեր բարձրացնելով.— Ե հէնց այդ բողէում ձեր ու-

րախութիւնը բաղմապատիկ անելու համար էի կատարում իմ համարումները։

— Ես այդ բաներին շատ չեմ հաւատում. դու հաշւում ես ասաղների ընթացքը, բայց հիմա ցերեկ է, նրանց տեսնել անկարելի է։

— Հարկաւոր չէ անպատճառ տեսնել նրանց։ Ինձ յայտնի են նրանց ըլջանները, նրանց պտըտվելու ժամանակները, թէ իրանց առանցքի շուրջը և թէ երկրագնափի շուրջը... .

— Լսիր, դու խոստացար լինել իմ հաւատարիմ ծառայ, իսկ այժմ քո կեղծուպատիր պատմութիւններով աշխատում ես խարել ինձ, ինչպէս խարում ես ուրիշներին։ Խոստովանվիր, որ քո բոլոր աստղաբաշխական գիտութիւնը կատարեալ ստութիւն է։

— Դէ, մէլքք...

— Պահիր քո բարողները նրանց համար, որոնք հաւատում են քեզ։ Ես չեմ մեղադրում քեզ քո խորամանկութիւնների համար. պէտք է մի բանով հաց ճարել, և ի հարկէ, աւելի լաւ է աստղագէտ լինել, քան թէ մուրացկանութիւն անել։ Ճակատագիրը ամենին հարստութիւն չէ տալիս։ Դու ինչով ես մեղաւոր որ քեզ չը վիճակվեցաւ խան լինել։ Այն ժամանակ դու էլ քո կողմից կը հաւատայիր և կը վարձատրէիր մի որ և իցէ աստղագէտին նրա նախագուշակութիւնների համար։

— Ի՞նչպէս, մէլիք, միթէ դուք այդպիսի կարծիք ունէք իմ մասին...

— Ոչ միայն կարծիք, այլ համոզված եմ, որ այդպէս է:

— Ուրեմն ես չունեմ ձեր աչքում ոչ մի արժանաւորութիւն:

— Ըսդհակառակն, դու ունես հաւատարիմ ծառայի արժանաւորութիւններ, եթէ միայն ցանկանաւու լինես: Եւ հաւատու ինձ, որ այդ ծառայութիւնը քեզ համար աւելի օգտարեր և շահաւէտ կը լինի, քան թէ քո բոլոր աստղաբաշխական գիտութիւնը: Ես կամնում եմ յանձնել քեզ մի կարևոր գործ: Լսիր.

— Մենք էքուց պիտի ճանապարհ ընկննք դէպի ջաւանչիրցիների օրանները. երբ կը մօտենանք փանահ խանի բնակարանին, դու պէտք է աննկատելի կերպով բաժանվես իմ սիլիտայից և գնաս իմ սիրելի Սալիհայի օրան: Այստեղ զգուշութեամբ նրա մասին տեղեկութիւններ պէտք է հաւաքես, յետոյ պիտի աշխատես տեսնվել իմ կնոջ հետ այսպէս, որ ոչ ոք նրա ազգականներից չը նկատէ: Ցետոյ նոյնպէս զգուշութեամբ կը վերադառնաս ինձ մօտ և քո բոլոր տեղեկութիւնները կը հաղորդես ինձ: Եթէ դու այդ բոլորը խօսհեմութեամբ կը կատարես, այն ժամանակ ես կարող եմ նախագուշակել քեզ համար, աւելի

ճշութեամբ քան բոլոր աստղագէտները, որ շատթումաններ⁴⁸⁾ իմ քսակից կը թռչնի և կը մըտնեն քո գրպանը: Տես, պէտք է զգոյշ լինես, և զրանից յետոյ, այդ գործի մասին մի բառ անդամ չի պիտի հանես բերանիցդ: Ուրեան ուղում ես, քո աստղներով խարիր իմ հօրեղբօրը և իմ բոլոր սիլիտային. այդ քո գործն է. միայն պէտք է գիտենաս, որ ես չեմ հաւատում քո համաստեղութիւններին:

— Ես պատրաստ եմ իմ ծառայութիւնը մատոցանել ձեզ, մէլիք, և դուք ինքներդ կը տեսնէք, թէ արդեօք ես կարող եմ տեղեկութիւններ հաւաքել մի գործի մասին, որ ճանձն էլ չը հասկանայ: Պէտք է խոստովանվել, մէլիք, որ դուք առաջին խելացի մարդն էք, որոնց պատահել է ինձ տեսնել այս աշխարհում: Խօսքը թող մեր մէջ մնայ, միթէ յիմարութիւն չէ հաւատալ, թէ աստղները աղղեցութիւն ունեն մարդկային գործողութիւնների կամ վիճակի վրա: Այստեղ գեռոչինչ: Նայեցէք, Պարսկաստանում մի քայլ անգամ չեն անում առանց աստղագէտի հետ խորհուրդ անելու. Կթէ ձախ ոսքով անցար շէմքի վրայից—դժբախտութեան կը հանդիպես ⁴⁹⁾: Կթէ փոշտացիր—վատ է ⁵⁰⁾: Կթէ աղը վիթեցիր—կատարեալ դժբախտութեան նշան է: Իսկ մեր եղբայր աստղագէտները, քաղցածութիւնից ստիպված, Պար. Աստղագէտը:

վայրիվերոյ կերպով սովորում են աստղների դը-
րութիւնը, անզիր սերտում են նրանց անուննե-
րը, և յետոյ սկսում են ողորմելի ռասմիների մօտ
լուրջ կերպով ցնորաբանութիւններ անել, խօսել
համաստեղութիւնների մասին և քացատրել նը-
րանց գիրը, կացութիւնը, և միայն Ալլահը գիտէ,
թէ ուրիշ ինչ յիմարութիւններ են խօսում: Սնա-
հաւատ իրանցիները վախենում են մի քայլ ան-
դամ տնից դուրս դնել, առանց խորհրդակցելու
աստղագէտի հետ ⁵¹⁾: Եթէ նա պատահմամբ մի բան
նախազուշակում է, որքան գովասանքներ, փառք
և փող է ստանում: Խակ եթէ նախազուշակութիւ-
նը սխալ է յայտնվում, դարձեալ ինքը մնում է
իրաւացի, ասելով. թէ յետաձգեցին գործը. այն
ոտքը առաջ չը դրեցին, որ պէտք էր. այնպէս
պէտք չէր նայել. երեի, մի մարդ չար աչ-
քով տուեց, և հազարառ այսպիսի յիմար
պատճառներ կը բերեն, որ անկարելի է մի
ըստ միոջէ յիշել: Եւ ինչու էք զարմանում,
մէլիք, որ մեզ մօտ աստղագէտների թիւը օրըս-
տօրէ բազմանում է. դա խիստ շահաւէտ մի պա-
րապմունք է...

— Հաւատում եմ, պատասխանեց Զումշուղը, —
բայց իմ աստղը ասում է ինձ, որ մենք անցեալ
գիշերը չը քննեցինք, երբ գտնվում էինք ստոր-
երկրեայ վիրապի մէջ, իսկ էզուց պէտք է ճանա-

պարհ գնանք, ուրեմն հիմայ պէտք է հանգստա-
նալ: Յտեսութիւն, աստղագէտ:

Նրանք պառկեցին գորդերի վրա և շուտով քը-
նեցին խորին քնով:

համար, հաղիւ լսելի ձայնով, խօսում էր նրա հետ իր Սալիհայի մասին, տալիս էր զանազան պատուեներ, թէ ինչպէս պէտք էր նրա հետ տեսնվել, ինչպէս առանձնանալ, որովհետև մի ուրիշ ներկայութեամբ Սալիհայի հետ խօսելը կարող էր հակառակ հետեանքների հասցնել, և նրա չափազանց պարզմտութիւնը կարող էր երեան հանել իրանց գաղտնիքը:

Երբ մօտեցան ջուանշիրցիների օքաներին, ճանապարհի վրա կանդ առին: Այդ միջոցին աստղագէտը, Զումշուղի ցանկութեան համեմատ, նըստեց մարզագետնի վրա և սկսեց նախագուշակութիւններ անել, թէ երբ կը հասնի բարեյածող բոպէն օրաները մտնելու համար: Զումշուղի ամբողջ խումբը, նոյնպէս ձիերից ցած իշնելով, զարմացած նայում էին աստղագէտի պարապմունքների վրա: Նրանց հայցքները արտայայտում էին յոյս և երկիւղ: Լաւ ճանաչելով իրան շրջապատող անձինքների հասկացողութիւնը, աստղագէտը դիմամար ցոյց էր տալիս երևակայան դժուարութիւններ, որոնք իբր թէ ներկայանում էին նրան աստղների ընթացքը հետազոտելու ժամանակ: Բոլորը զարմանում էին նրա իմաստութեան վրա, բացի Զումշուղից, որը ժըպտալով լսում էր նրա իմաստակութիւնները: Վերջապէս աստղագէտը ուրախութեամբ բացականչեց.

IX

ՓԱՌԱՀ-ԽԱՆԻ ՄՕՏ ՀԱՍՆԵԼԸ:

Միւս օրը, կէսօրվայ պահին, դեսպանախումբը ճանապարհ ընկաւ: Զումշուղը հաղած ունէր մի տեսակ զգեստ, թուրքաց ձեռվ, որ հարուստ կերպով զարդարված էր ոսկէհուռ ժապաւէններով: Նա նստած էր սև նժոյզի վրա, որը իր վայելզագեղ կաղմուածքով և փոքրիկ զլխով ցոյց էր տալիս իր արարական ծագումը: Երեք հարիւր տղամարդիկ, զինված ոտքից ցղլուխ, բաղկացնում էին նրա սլիաան: Իրանց յարգանքը ցոյց տալու համար, այդ ձիւարոները գնում էին նրա ետեից և առջելից, բաւական հեռաւոր տարածութեան վրա:

Ճանապարհին գնալու ժամանակ, իրանց ընթացքը աստղների բարեյաջող ընթացքի հետ յարմարեցնելու պատրուակով, Զումշուղը հրամայեց աստղագէտին, որ ձին իր ձիու հետ հաւասար կերպով քէչ, որպէս զի կարողանայ նրա հետ խորհուրդներ անել: Բայց փոխանակ աստղների վրա խօսելու, ճանապարհի ճանձրոյթը ցրվելու

— Երեկոյեան ժամուն, երբ արեգակը խոնարհված կը լինի զէպի իր մուտքը, դուք ևս կարող էք մուտք դործել ֆանահ-խանի օրայի մէջ, և կարող էք իսկոյն գնալ նրա մօտ: Նա կընդունէ ձեղ սիրով և դուք յաջողութիւն կը գտնէք ձեր նպատակների մէջ: Իսկ ինձ այժմ անհրաժեշտ է բաժանվել ձեզանից և առժամանակ թագնվել մի ուրիշ օրայի մէջ: Յետոյ կը վերադառնամ և կը հաղորդեմ միայն մէլլք-ջումշուղին այն գաղոնիքը, որը աստղների չնորհիւ պիտի երեան հանեմ: Պատուիրում եմ. թէ իմ գնալը և թէ վերադարձը պէտք է, որպէս մի գաղտնիք, նոյնպէս ծածկված մնայ ֆանահ-խանից կամ նրա մարդկներից: Ոչ ոք պէտք չէ որ զիտենայ, թէ ևս պատկանում եմ ձեր խումբին, մինչեւ ես ինքս յայտնելու ըլլինեմ այդ: Եթէ դուք իմ այս պատուիրները ճշտութեամբ չէք կատարի, այն ժամանակ ոչինչ յաջողութիւն ունենալ չէք կարող:

— Մէնք խոստանում ենք ճշտութեամբ կատարել քո պատուիրները, ովք իմաստուն աստղագէտ, պատասխանեց ջումշուղը, մի տուանձին պատկառանքով նշանակութիւն տալով նրա խօսքերին:

Յետոյ իր խումբին հրամայեց նա ձիաների թամբերը վեր առնել, հանգստանալ, սպասելով աստղագէտի նշանակած ժամանակին: Իսկ ինքը

այս վերջինի հետ հեռացաւ ծառերի ստուերի ներքոյ, և գրելով մի քանի խօսքեր, տուեց նրան Սալիհային յանձնելու համար: Աստղագէտը մնաքը բարեաւ ասելով, հեռացաւ:

Երեկոյեան պահուն Վարանդայի մէլլքի դեսպանութիւնը մտաւ ֆանահ-խանի օրան: Զուանցիցների այդ նոր տանուաէրը, թէև բնակվում էր նոյնպիսի տաղաւարի մէջ, որպէս միւսներն ունէին, բայց զա կաղմիած էր աւելի ամուր կերպով, զրսից ծածկված էր թաղիքներով, իսկ ներսից զարդարված էր պարսկական գորգերով: Տաղաւարը բաժանված էր մի քանի մասների, որոնցից կանանց բնակութեան համար որոշված մասը այն աստիճան ամուր կերպով ծեփած էր կաւով և սպիտակացրած դրսից, որ դարձել էր ինչպէս մի քարեղին շինվածք: Մի քանի ներքինիներ պահապան էին կարգված այդ արգելեալ բնակարանի վրա, որի մուտքը բայց էր միայն ֆանահ-խանի համար: Հակառակ ջուանչիրցիների կենցաղավարութեան պարզ սովորութիւններին, ֆանահ-խանի կնիկները կրում էին չադրա, երբ դուրս էին գալիս ներքինիների առաջնորդութեամբ, և պարսից սովորութեան համեմատ, ծածկում էին իրանց երեմները թանձր, ցանցատեսակ քօղերով:

Փանահ-խանը ընդունեց Վարանդայի իշխանի դեսպանութիւնը մի առանձին ուրախութեամբ,

որը ծածկել չը կարողացաւ: Նա պարզ կերպով նախատեսում էր, որ իր մասնակցութիւնը այն պատերազմի մէջ, որը մէլիք-Շահնազարեանը պիտի վարէր Խամսայի մէլիքների դէմ, իրան միջոց կը տար աւելի ևս բարձրանալու, հէնց նոյն իսկ մէլիքների հաշուովի: Նա խոստացաւ հինգ օրից յետոյ պատրաստ լինել իր օգնութիւնը մատուցանելու համար, և հրամայեց տեղաւորել Զումշուղին ու նրա սիլիտային առանձին տաղաւարներում, իր բնակարանի մօտ: Նա խիստ փաղաքշանքով էր վարդում զեսպանի հետ և աշխատում էր ամեն կերպով նրան բաւականութիւն տալ:

Դեսպանութիւնը Փանահ-խանի մօտ ժամանելուց միւս օրը Զումշուղին իմացում տուին, թէ աստղագէտը սպասում է նրան մերձակայ անտառում, մի կարեսը տեղեկութիւն հաղորդելու համար: Զումշուղը խկոյն վագեց նրա մօտ, և տեսնելով աստղագէտի մթին զէմքը, մնաց ապշած:

—Ասա, ինչ տեղեկութիւն ունես, գոչեց նա: —կարելի է դու մահուան բօթաբեր ես:

—Հանգստացէք, մէլիք, պատրասխանեց աստղագէտը, —պատրաստվեցէք լսել մի անախորժնորութիւն...

—Խօսիր, մի ծածկիր, կրկնեց երիտասարդը անհամբերութիւնը, —ինչ է պատահել, իմ Սալի-հան մեռած է...

—Ո՛չ, նա կենդանի է, բայց գտնվում է ուրիշի տիրապետութեան ներքոյ...

—Ո՞ւմ... ով է այդ բարբարոսը... ես իմ խէնջարը կը ցցեմ նրա կործքի մէջ, թէ նա գետնի տակում ևս թագնված լինի: —Ասա, ով է, Բնչուես լուել...

—Նա գտնվում է Փանահ-խանի հարեմի մէջ...

—Փանահ-խանի հարեմի մէջ... կրկնեց երիտասարդը, և կայծակնահարի նման մնաց շփոթված: Երկար չը կարողացաւ նա յուշի դալ, վերջը թոյլ ձայնով բացականչեց: —Ես կործ եմ... այդ խօսքերի հետ օրօրվեցաւ, ընկաւ խոտերի վրա:

Աստղագէտը հողատար կերպով բռնեց նրա ձեռքից, ասելով.

—Մէլիք, մի տիրեք, կայ հնար ձեր դժբախտութեանը օգնելու...

—Ի՞նչ հնար: Միթէ դու չը գիտես, որ եթէ ես կուի սկսեմ Փանահ-խանի հետ, զրանով պիտի զրկեմ իմ հօրեղբօրը այն օգնութիւնից, որ սպասում է նրանից: Այն ժամանակ մեր թշնամիները իրանց ոխակալութիւնը կը յագեցնեն մեր արիւով և Զանախչին մսխիր կը դարձնեն: Խոկ մնալով Փանահ-խանի հետ բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ, ես հարկադրված կը վնամ յաւիտեան զրկվել Սալիհայից: —Ա՛լս, այդ սարսափելի է... բայց որտեղ են իմ զաւակները...

—Նրանք մնացել են Սալիհայի մօր ինսամատարութեան ներբոյ:

—Պատմիր այդ սոսկալի դէպքի բոլոր մանրամասները, գոչեց ջումշուղը զայրացած կերպով:
—Ես պատրաստ եմ ամեն ինչ անել, միայն թէ իմ Սալիհան ազատված լինի:

—Ձեր հեռանալուց անմիջապէս յետոյ, որպէս պատմեց ինձ Սալիհայի մայրը, ֆանահ-խանը մտածեց անձամբ շրջել բոլոր օրաները և տեսնել իր նոր հպատակներին, որոնք առաջ նրա հաւասար մարդիկ էին: Մէկը նրա մերձաւորներից պատահմամբ տեսաւ ձեր կոտջը, և հիացած նրա գեղեցկութեամբ, պատմեց ֆանահ-խանին Սալիհայի ամհամնատ չքնաղութեան մասին: Փանահ-խանը տեղեկանալով, որ նա մի խորասանցու կին է եղել, որի ամուսինը հեռացել է դէպի իր հայրենիքը, իրան իրաւոնք համարեց անտէր մնացած կոտջը ձեռք բերել այնպիսի խորամանկութեամբ, որ ոչ ոք նրա զրացիներից չը կարողացաւ զիտենալ, թէ որտեղ անհետացաւ այդ կինը: Միայն Սալիհայի մայրը և եղբայրները գլուխեն, թէ որտեղ է զանովում նա, որովհետեւ ինքը ֆանահ-խանը յայտնել է նրանց, ի հարկէ, խոստանալով իր հովանաւորութիւնը և հարուստ ընծաներ⁵²⁾: Այժմ բարբուվարքի ապականութիւնը այն աստիճան տիրել է ջուանշիրցիներին, որ

նրանք ուրախութեամբ ընդունել են խանի խոստմունքները: Այն էլ պէտք է ասած, որ Սալիհայի թէ մայրը և թէ եղբայրները յոյս չեն ունեցել, որ միւս անգամ կը տեսնեն ձեզ: Հիմայ ձեր խեղճ կինը, հէնց ձեր հիւր եղած տան մէջ, տանջվում է տիրութիւնից, անջատված լինելով իր ամուսնից և զաւակներից: Նա անդադար արտասովք է թափում, և այդ արտասովքը դառնացնում է ֆանահ-խանի սիրտը, որովհետեւ սիրումէ նրան աւելի քան իր բոլոր կնիկներից: Եւ խեղճ կինը այն աստիճան հոգեպէս տանջվեցաւ և մաշվեցաւ, որ այժմ բոլորովին հիւանդ է, և ֆանահ-խանը հիմա գտնվում է սաստիկ յուսահատութեան մէջ...

—Իմ կինը մեռնում է, Տէր Աստուած, Տէր Աստուած... զնանք, աստղագէտ, մի ուշացիր, կամ կազատենք նրան, կամ կը կորչենք... Ես արդէն վճռեցի... ես մոռանում եմ բոլորը... Այդ խօսքերով սաստիկ զգածված երիտասարդը քարշ էր տալիս աստղագէտին իր ետելից:

—Սպասեցէք, մէլիք, սպասեցէք, մենք կը կորչենք ի զուր տեղը, առանց կարողանալու ազատել ձեր ամուսնին:—Կայ մի ուրիշ հնար...

—Ի՞նչ հնար, ասա, սերելիդ իմ աստղագէտ, դու յաւիտեան կը պարտաւորիս ինձ:—Բայց արդեօք չես խարում ինձ...

— Ամեներն: Փանահ-խանը զտնվում է յուսահատութեան մէջ, նրա համար, որ ոչ ոք չէ կարողանում առողջացնել նրա սիրելի Սալիհային: Ես կը ձեացնեմ ինձ բժիշկ: Խորամանկութեան մէջ ես վարպետ եմ. դուք, կարծեմ, ինձ ճանաչում էք: Ես նրան կը համոզեմ, որ Սալիհային առողջացնելու համար, անսպատճառ հարկաւոր է, որ ես հիւանդի հետ տեսնվեմ, որ կարողանամ որոշել նրա բախտաւոր և անբախտ աստղները, որ կարողանամ հետազոտել հիւանդութեան էական որպիսութիւնը, և նրա համեմատ կարգադրեմ բժշկելու հնարիները: Փանահ-խանը կը հաւատայ ինձ. նա երկար ժամանակ ապրել է Պարսկաստանում, և երեի, սովորած է պարսիկների մնահաւատութեանը: Իմ կերպարանքը հրապուրիչ չէ, այդ պատճառով էլ վտանգաւոր չէ կարող լինել նրա հարեմի համար: Ինձ թոյլ կը տան մտնել ձեր ինո՞ջ մօտ, և այսպիսով միջոց կը գտնեմ նրան տեղեկութիւն տալու, որ դուք զտնվում էք այստեղ, իսկ յետոյ կաշխատեմ նրան զողանալ հարեմից և տանել զանախչի: Իսկ դուք, այսու ամենայնիւ, շարունակեցէք ձեր դեսպանախօսութիւնները Փանահ-խանի հետ, վարվեցէք նրա հետ ամենայն հաշտութեամբ, և ցոյց մի տուէք ամենափոքր նշան անդամ, թէ դուք ճանաչում էք ինձ: Ես ինձ պատասխանատու եմ համարում

Դործի յաջողութեան վերաբերութեամբ: Հիմա բաժանվենք, ձեր երկար բացակայութիւնը կարող է նկատելի լինել...

— Մնաք բարեաւ, իմ սիրելի աստղագէտ, դու հաւատացած եղի՛ր, որ Շահնազարեան Մէլիք-Զումշուղը կը գիտենայ, թէ որպէս պէտք է շնորհակալ լինել քեղանից:

Նրանք բաժանվեցան:

X.

ԱՍՏՂԱԿԵՏԸ ՆԵՐԿԱՅԱՆՈՒՄ Է ՓԱՆԱՀ-
ԽԱՆԻՆ:

Իր փառաւոր տաղաւարի մէջ նոտած էր Փանահ-խանը, և խորին մտախոնութեան մէջ ընկղմված, ծխում էր զէյլանը: Նրա անհանդիստ դէմքի վրա նշմարվում էր սրտի բաղմատեսակ կրքերի կոփեր. երբեմն արտայայտում էր բաւականութիւն, երբ մտաբերում էր Վարանդայի լշխանի բարեկամական հրաւէրը և նրա ձեռքով իր բարձրանալու ապագայ յոյսերը. խակ երբեմն տիրութիւն, երբ մտաբերում էր իր սիրած կնոջ ծանր հիւանդութիւնը:

Այդ միջոցին նրա ծառաներից մէկը ներս մըտաւ, յայտնեց թէ մի ինչ, որ օտարական, որ կոչում է իրան աստղաբաշխ և Ղաղլինի ⁵³⁾ գիտնական բժիշկ, ցանկանում է ներկայանալ: Փանահ-խանը զլսի շարժումով նշան տուեց ներս թողնելու նրան:

Ալլահը և սուրբ մարգարէն թող օրհնեն քաջ

ջուանշիրոյիների մեծախառ հրամանատարին, և թող լինեն նրա օրերը պայծառ, ինչպէս արեգակի ճառագայթները, և բաղմաթիւ, ինչպէս երկնքի աստղները, ասաց զագվինցի բժիշկը, զլուկ տալով, որի միջոցին մի ձեռքը դրեց կուրծքի վրա, խակ միւսը նախ տարաւ զէպի ճակատը, յետոյ խոնարհեցներով կացրեց գետնին:

Փանահ-խանը բաւական նայեց նրա վրա, և լուսթեամբ երկար զնում էր նրա օտարուտի կերպարանքը. վերջը հարցրեց,

— Ի՞նչ ես ուզում դու ինձանից:

— Սուրբ Յուսէինը թող առաքէ ձեզ վրա իր օրհնութիւնը: Ես լսեցի ձեր սմննաթանգագին ամուսնի հիւանդութիւնը և եկայ առաջարկելու ձեզ իմ ծառայութիւնները:

— Միթէ գոյ յոյս ունես աւելի բախտաւոր լինել, քան թէ քո միւս արհեստակիցները, որոնք ի գոր գործ դրին իրանց բոլոր հմուտթիւնները:

— Կարելի է նրանք հուկացողութիւն չունեին աստղների շրջանների և նրանց ունեցած ազգեցութեան մասին մարդու վիճակի վրա...

— Խակ դու հասկացողութիւն ունես:

— Քսան սուրբ իմամների ⁵⁴⁾ ինձ չորհած կարողութեամբը, ես ուսումնասիրել եմ բնութեան դրի ամնաբարձր խորհուրդները: Իմ վարդապետը եղել է հռչակաւոր Շէյխ-Ալբու-Ֆաթիհ-Ալին,

որին մարդարէի մատը պէտք է համարել ամբողջ
երկրի վրա:

— Լաւ, դու կարող ես փորձել քո արհեստը,
և կարող ես յոյս ունենալ, որ կը ստանաս նշանա-
ւոր ընծաներ, եթէ յաջողութիւն ցոյց կը տաս:
Ես կը հրամայեմ իմ կնիվների վերատեսչունուն,
և նա կը պատմէ քեզ Սալիհայի հիւանդութեան
բոլոր մանրամասնութիւնները: Նրա պատմու-
թիւնից դու կարող ես անել քո եզրակացութիւն-
ները հիւանդութեան որպիսութեան մասին, այնու-
հետեւ, յարմարվելով աստղների ցուցումների հետ,
դու կը նշանակես բժշկելու եղանակները, թէ և
ես շատ յոյս չունեմ...

— Բաւէ, բաւէ⁵⁵⁾, ինքը իմաստութիւնն է խօ-
սում ձեր շրթունքներով: Բայց ներեցէք ձեր զը-
ռան շէմքի ստրուկին իր խոնարհ կարծիքը յայտ-
նել, որ տարաշեայ բժշկութիւնը երբէք չէ կարող
իր նպատակին համեն: Առանց ճիշտ կերպով ո-
րոշելու, թէ ինչ աստղ է առաջնորդել ձեր մե-
ծապայծառ. կնոջ ծննդեանը (որի գեղեցկութիւնը
թող գերազանցէ լուսնից), չէ կարելի և որոշել
բժշկելու եղանակները:

— Ուրեմն ի՞նչ ես պահանջում դու, հարցըց
ֆանահ-խանը սուր կերպով նայելով աստղագէ-
տի երեսին:

— Միայն թոյլտութիւն տեսնվելու հիւանդի

հետ, և կէս ժամի չափով առանձին խօսելու նը-
րա հետ, առանց վկաների ներկայութեան, այնու-
հետեւ ես վստահ կը լինեմ իմ բժշկութեան կա-
տարեալ յաջողութեան մէջ:

— Խօսե՛լ նրա հետ... կէս ժամ... այն ես առանց
վկաների... կրկնեց խանը, կասկածաւոր կերպով
նայելով աստղագէտի վրա:

Բայց լաւ հետազօտելով նրա այլանդակ կեր-
պարանքը և այն անփոյթ ձեւը, որով պահում էր
իրան աստղագէտը, խանը պատասխանեց.

— Լաւ, համաձայն եմ: Ե՞րբ ես ցանկանում
տեսնել իմ կնոջը:

— Հէնց այս բոպէիս, եթէ կը բարեհածի ջուան-
շիրցիների մեծ հրամանատարը:

— Հետեկիր ինձ, ասաց խանը, կանդնելով նըս-
տած տեղից:

Աստղագէտին շատ հաճելի չէր տեսնել, որ
ջուանշիրցիների զլխաւորը ինքը պիտի անձամբ
ներկայ զանվի Սալիհային բժշկելու ժամանակ, և
զրանով կարող են խանգարվել իր բոլոր զիտա-
ւորութիւնները: Նա առաւելապէս վախենում էր
միամիտ Սալիհայի սլարզամտութիւնից, որի մի
անզգոյց խօսքը կարող էր դաւաճանել իրան և
վտանգի ևնթարկել: Բայց ուրիշ հնար չը կար:
Նա ճնշված սրտով գնաց ֆանահ-խանի ետեց,
օգսութեան կանչելով իր բոլոր հմտութիւնը

Ղար. Աստղագէտը:

խարեւայութեան արհեստում, և յոյս դնելով իր խորամանկութիւնների վրա, որոնց մէջ խիստ լաւ վարժված էր:

Երբ որ նրանք մտան հարեմը, զարմացած կը-նիկները, տեսնելով իրանց հրամանատարի հետ մի օտար մարդ, սաստիկ ճիչ բարձրացրին, և փախչելով ծածկվեցան իրանց սփածանելիքների մէջ: Սալիհան պառկած էր անկողնի մէջ, որը պատրաստված էր տախտի վրա, և շուրջանակի պատած էր պարսկական գորգերով: Նրա չքնաղ դէմքը գունաթափակած էր, գեղեցիկ աչքերը խորն էին ընկած, և բոլոր գծերի մէջ նկարված էին հոգեկան սաստիկ տանջանքի նշմարները:

—Զանիկ (56), ասաց Փանահ-խանը, մօտենալով նրա անկողնին,—ես բերեցի քեզ համար մի նոր և շատ հմուտ հաքի (մ 57), որը մի և նոյն ժամանակ լաւ աստղաբաշխ է, ես հաւաստի եմ, որ դա կը բժշկէ քեզ: Խօսիր նրա հետ:

Սալիհան իր տխուր հայացքը զարձրեց դէպի նորեկը, և տեսնելով աստղագէտի ծիծաղելի կերպարանքը, չը կարողացաւ զսպել իր ժպիտը: Բայց այդ ժպիտը նման էր լուսնային ճառագայթի բույզեկան փայլին, որ երբեմն նշմարվում է աշնանային զիշերի մթին մառախուղների մէջ: Նրանից յետոյ առաջվայ դառն տխրութեան խա-

ւարը կրկին պատեց նրա ճակատը: Եա խօսեց թոյլ ձայնով:

—Շնորհակալ եմ ձեր աշխատութեան համար, որը բոլորովին ի զուր է...: Իմ հիւանդութիւնը անբժշկելի է... զուր ինքններդ զիստէք այդ...

—Ի՞նչու էք զուր, [ս ան ու մ 58], անձնատուր լինում յուսահատութեան, մէջ մտաւ աստղագէտը:— Ալլահը և սուրբ մարգարէն անօրինել են ձեզ համար շուտափոյթ առողջութիւն...

—Ի՞նձ համար... պատասխանեց Սալիհան, աչքերը բարձրացնելով նրա վրա:

Այդ միջոցին աստղագէտը այնպիսի մի ճարպկութեամբ կարողացաւ իր աչքերի ու յօնքերի խորհրդաւոր շորժումներով նրան նշաններ ցոյց տալ, որ խանը ոչինչ չը նկատեց, միայն Սալիհան հասկացաւ:

—Այսպէս, ուրեմն դուք կարծում էք, շարունակեց հիւանդը, դառնալով դէպի խանը,—որ ես կարող եմ վստահ լինել այդ հաքիմի բժշկութեան վրա:

—Անտարակոյս:

—Երբ այդպէս է, մօտ եկէք, հաքիմ, զարձաւ նա դէպի աստղագէտը,—և ասեցէք, ես ինչ պիտի անեմ:

—Թոյլ տուեցեք ինձ, խանում, պատասխանեց աստղագէտը,—նախ հաշուել աստղների ընթաց-

Քը և որոշել այն աստղը, որը լուսաւորել է ձեր ծը-
նընդեան բոպէն՝⁵⁹⁾:

—Այդ որքան ժամանակ կը տեի, հարցրեց Փա-
նահ-խանը:

—Ժամանակը ճշգութեամբ ասել չեմ կարող,
դա ինձանից կախված չէ, այլ սուրբ մարգարէի
կամքից, պատասխանեց աստղագէաը:

—Իսկ այդ գուշակութիւնները, կարծեմ, կարե-
լի է կատարել և իմ առանձին բնակարանում,
խօսեց Փանահ-խանը:

—Ամենեին, խան, պատասխանեց աստղագէաը:
—Ոչ միայն ձեր բնակարանում չէ կարելի կա-
տարել, այլ մինչեւ անդամ այստեղ ևս չէ կարե-
լի, եթէ դուք հրաման չեք տայ ինձ մնալու խա-
նումի հետ միայնակ:

—Քեզ... միայնակ... կրկնեց խանը. —այդ նոր
բան է...

Նա դարձեալ սկսեց ուշագրութեամբ երկար
նայել աստղագէտի վրա, որի կատարելապէս այ-
լանդակութիւնը փոքր ինչ հանգարտացրեց խանի
կառկածը, և նա հարցրեց.

—Միթէ չէ կարելի թողնել այստեղ գոնէ մի
ներքինի:

—Ոչ մէկին, խան, այդ անսիրտ մարդիկը ու-
նեն ամենավատ ազդեցութիւն մանկահասակ խա-
նումների հակատագրի վրա: Նրանք բոլորը

ստեղծված են անբարեյաջող աստղների ներգոր-
ծութեան ներքոյ:

—Լսիր, աստղագէտ, ասաց Փանահ-խանը,—
դու առաջինն ես իմ տեսած բոլոր հարիմներից
և աստղաբաշխներից, որ պահանջում ես այսպի-
սի նախազգութեաններ: Արդեօք, թագնված չէ
մի բան այդ օտարոտի պահանջումների տակ:
Տես, զգոյշ կաց: Փանահ-խանը զիտէ արժանաւոր
կերպով վարձատրել ծառայութիւնները, զիտէ և
խլատ կերպով պատժել անհաւատարմութիւնը:

—Մի բարկացէք, խան, ասաց Սալիհան ան-
զգուշութեամբ,—կարելի է դա աւելի հմուտ է
բոլորից: Թոյլ տուեցէք ինձ խօսել դրա հետ:

Փանահ-խանը այդ խօսքերից հասկացաւ աւելի
շատ բան, քան թէ սպասում էր: Նոյն բոսէում
հրամայեց նա ներքինիներին տանել բոլոր կնիկ-
ներին հարեմի միւս բամբում և թողնել աստ-
ղագէտին միայնակ Սալիհայի հետ:

—Ես հեռանում եմ, ասաց նա աստղագէտին,
—և յոյս ունեմ, որ դու կաշխատես շուտով ա-
ւարտելու քո գուշակութիւնները... և հաւատա-
ցած եմ, որ դու կը վարձատրվես քո բժշկութեան
համար... աւելացրեց նա կծու ժպիտով և դուրս
եկաւ հիւանդի սենեակից:

XI

ԱՍՏՎԱԳԻՑԸ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՆ ՍՈԼԻ-
ՀԱՅԻ ՀԵՏ

Երբ որ ամենքը հեռացան, աստղագէտը սկսեց
նախ ուշադրութեամբ հետազօտել սենեակի բոլոր
անկիւնները, կասկածելով, որ կարող են լրտեսել
նրա խօսակցութիւնը, յետոյ մօտեցաւ հիւանդի
անկողնին, և զլուխը խռնաբհեցնելով, հաղիւ լը-
սելի ձայնով տոսաց.

— Դուք, խանում, անդզոյչ գտնվեցաք. պէտք
չէր յայտնել ձեր ցանկութիւնը ինձ հետ խօսակ-
ցելու մասին... Այս ձեր ամենախոնարհ ստրուկն
եմ... Այժմ պէտք է ուշագիր լինէք իմ խօսելուն,
և ինչ որ հս ասելու կամ հարցնելու կը լինեմ,
դուք պէտք է այնպէս ցոյց տաք, թէ ամեն բա-
նում համաձայն եք ինձ հետ: Չեր ամուսինը՝
Զումչուլը այստեղ է, շատ մօտիկ է, և նոյնպէս
սիրում է ձեզ...

—Այստեղ, այստեղ, ի սէր Ալիփ...

Աստղագէտը նշանացի անելով, հասկացրեց

նրան, որ լուէ, իսկ ինքը նստեց փոքր ինչ հե-
ռու, գորզի վրա, սկսեց զանազան հարցումներ
անել, թէ քանի տարեկան է, թէ նա ինչ մի ա-
ռանձին դէպք է յիշում իր մանկութիւնից և այն:
Բոլորը քննելով, վերջը աստիճանաբար հասաւ
մինչև տիկնոջ տասն և վեց տարեկան հասակը
և հարցրեց.

—Այդ հասակում դուք շրջապատված եք եղել
ամենաչար աստղներով. պէտք է, որ այդ ժամա-
նակ մի որ և իցէ նշանաւոր դէպք պատահած
լինի ձեզ:

—Այն, այն, բացականչեց Սալիհան, —հս այդ
ժամանակ չափազանց երջանիկ էի...

—Երջանիկ, խանում, անկարելի է:

—Խնչպէս չէ:

—Ի հարկէ չէ: Այդ ձեզ այնպէս երեսում էր
միայն, իբր թէ երջանիկ էլիք: Բայց բոլորը, ինչ
որ վայելում էիք այն ժամանակ, տանում էր ձեզ
դէպք անբախտութիւն: Պէտք է աշխատէք մո-
ռանալու այդ...

—Մոռանալ, միթէ այդ կարելի է... պատաս-
խանեց Սալիհան խորին վրդովմունքով:

Բայց աստղագէտը խորհրդաւոր կերպով ակնար-
կեց նրան, նա հասկացաւ և փոխեց խօսքը.

—Մոռանալ... միթէ դուք կարծում եք, որ
այդ լաւ կը լինի...

—Այդ կը փրկէ ձեզ, խանում, կը փարատէ ձեր հիւանդութիւնը և կը բախտաւորացնէ ձեզ: Այդ ես պարզ տեսնում եմ այն բարի աստղներից, որոնք այժմ շրջապատում են ձեզ: Զուանդրիցիների հրամանատարի աստղը գտնվում է իր կատարեալ ծագման մէջ...

—Խակ իմ զաւակները... ի սէր Ալիի, ասեցէք, ինչ են անում իմ զաւակները... ինչու համար ինձ բաժանել են նրանցից...

—Հանգստացէք, խանում, ձեր զաւակները առողջ են և բախտաւոր: Բայց նրանք կը լինեն աւելի բախտաւոր, երբ որ դուք կառողանաք և դրանով կուրախացնէք խանին: Ես հաւատացած եմ, որ նա յանձն կառնի տնօրինելու ձեր զաւակների բախտը: Խակ հիմա զառնանք դէպի ձեր հիւանդութիւնը: Դուք զգում էք սաստիկ ջերմութիւն, այդպէս չ:

—Խիստ սաստիկ:

—Լաւ, երբեմն ձեր գլխումը մտնում են մթին մտածութիւններ և դուք բոլորովմն անձնատուր էք լինում այդ մտածութիւններին:

—Այն, ես տիրում եմ, տանջվում եմ, մեռնում եմ սրտիս ցաւերից...

—Ձեր սրտի ցաւը է հետեանք ձեր մտատանցութիւնների, և աւելի ոչինչ: Ասեցէք, արդեօք

զգում էք ձեր մէջ այնքան ուժ, որ կարողանաք ձխով ման գալ:

Այդ հարցման միջոցին աստղագէտը աչքերով նշան տուեց հիւանդին:

—Զգում եմ:

—Շատ լաւ, ձեզ հարկաւոր է թարմ օդ, խանում: Մեկնեցէք դէպի ինձ ձեռքը:

Հիւանդը մեկնեց դէպի բժիշկը իր ձեռքը, և նա ցոյց տալով, իրը թէ շօշափում է նրա երակը, հազիւ լսելի ձայնով ասաց. «Ականջ զբեցէք ինձ և դուք ազատված կը լինէք:»

Ցետոյ նա նստեց սենեակի մէջտեղը, զրպանից դուրս հանեց իր դը վիթ-դալամը և եղենեայ զրիչը, սկսեց աստղաբաշխական համարութիւններ անել: Սալիհան հետաքրթութեամբ նայում էր նրա դէմքի ծիծաղելի ծամածութիւնների վրա, որ անում էր նա իր գործողութիւնները կատարելու ժամանակ: Նա ուրախութեամբ կը ցանկանար ընդհատել աստղագէտի պարագմոնքը, և իր սիրելի Զումշուղի մասին տեղեկութիւններ հարցնել, բայց վախճանալով, մի դուցէ իր հարցուկիործով խանգարէր նրան, այդ պատճառով լոեց: Բայց աստղագէտը խորասուզված էր իր գործի մէջ, ուշաղլութեամբ քննում էր բոլորակները և զանազան զծերը, որ գրել էր թըդ-

թի վրա, մի և նոյն ժամանակ ինքն իրան մի առանձին ծանրութեամբ խօսում էր.

«Շատ զեղեցիկ... ծննդեան աստղը մօտենում է... նա ընթանում է ամելի բարձր և բարձր... նա կանգնեց... հասկանում եմ, առաւոտը գեռ խիստ վաղ է... դէպի աջ կողմը՝ աստրզները բարեյաջող են... դէպի ներքեւ մէկը վեսակար է... բայց ես գիտեմ, թէ երբ է ծագում նա, կարելի է դրանից խոյս տալ... ուզիղ կանգնած է մի աստղ, որ մեծ խոչնդոտ կարող է լինել... բայց ահա ձին... նա աղատված է... այդ չափազանց լաւ է... Այդ Բնչ փայլուն աստղ է, հա, դա խանի աստղն է... որքան երջանիկ է նա... Բնչ փառք է շրջապատում նրան... Նա այնքան պայծառ փայլում է, որ նայել անկարելի է նրա վրա... զարմանալի է... Խանումը կատարելապէս կառողջանայ, եթէ խոյս կը տայ այդ աստղի աղբեցութիւնից... Ահա, մի Բնչ որ Խօրասանի աստղ է վաղում հօրիզոնի վրա... նա վաղում է բռնելու խանումի աստղին.—ահա նրանք զարկվեցան միմնանց... խանումի աստղը հրճուանքի մէջ է... և...

—Կարելի է վերջապէս ներս մտնել, հարցրեց Փառահ-խանը, որը դրսից ծածուկ կերպով ականջ էր դնում նրանց ամբողջ խօսակցութեանը, որով հետեւ վստահութիւն չուներ աստղաբաշխի վրա:

Աստղագէտը վեր թռաւ գորգի վրայից, ասելով.
—Համեցէք, խան, միայն ի սէր Ալիի, աջ ոտքով և ներս մտնելուց յետոյ երեք անդամ թքեցէք դէպի ձախ կողմը:

Սնահաւատ խանը կատարեց նրա պատուելները, ներս մտաւ, հարցնելով.

—Հիմա ասա, առողջացնելու յոյս ունես:

—Մեծ յոյս ունեմ, պատասխանեց աստղագէտը.—խանումի հիւանդութիւնը բոլորովին կանցնի մի հա Փայլ (60) ընթացքում, եթէ դուք, խան, չնորհ կանէք կատարելու իմ տուած խորհուրդները:

—Ասա, Բնչ խորհուրդներ:

—Նախ, երեք օր շարունակ, արեի ծագելուց առաջ, խանումը պէտք է խմէ մի-մի բաժակ ջուր այն առուակից, որը հոսում է դէպի աջ կողմը:

—Այդ հեշտ բան է: Շարունակեցէք...

—Վեց օր շարունակ նա պէտք է ձիով գնայ այն լեռան վրա, որը գտնվում է աջ կողմում: Այդ զբօսանքը կատարելու հսկար նա պէտք է նստած լինի ձեր ամենալաւ և արադնթաց նժոյդներից մէկի վրա: Ճանապարհ ընկնելու ժամանակը պէտք է նշանակի ամեն օր արեգակի առաջին ճառագալը ծագելու րոտէում: Երբ որ խանումը կը հասնի այստեղ, լեռան վրա, պէտք է ձիուց ցած իջնի, և երեսը զարձնելով դէպի Մերքայի կողմը (61), պէտք է անդիր կարդայ մի քա-

Նի գլուխներ դօրանից: Յետոյ կրկին պիտի նստէ ձիու վրա և վերադառնայ տուն: Խանումը պէտք է ծածկված լինի չադրայի մէջ, և դէմքը քօղարկած երեսակալով: Եւ ոչ ոք այդ զրօսանքները կատարելու ժամանակ չի պիտի ուղեկցէ նրան:

—Ի՞նչպէս թէ ոչ ոք, զոչեց խանը տհաճութեամբ-երեխ, որու ցնորքների մէջ ես գտնվում, աստ-դագէտ:

—Երդվում եմ ձեր մօրուքով, խան, որ ես խօ-սում եմ ծշմարիտը: Ամեն մի տղամարդ, որ կու-ղեկցէ նրան, կը լինի պատճառ նրա կորստեանը: Որովհետեւ, իմ յիշած ամբողջ վեց օրերի ընթաց-քում խանումի աստղը պիտի փայլի ամենապայ-ծառ կերպով, բայց հէնց որ նրան կը մօտենայ տղամարդի աստղը, այդ ժամանակ տիկնոջ աստ-դը իսկոյն կը նսեմանայ:

—Իսկ ներքինիներ:

—Այդ կիսամարդիկը նրա հիւանդութիւնը կը դարձնեն բոլորովին անբուժելի:

—Բայց զու գժվել ես, աստղագէտ, խօսեց խանը փոքր ինչ բարկացած կերպով: —Ի՞նչպէս կարելի է թոյլ տալ կնոջը միայնակ զրօսանք կատարել այդքան հեռաւոր տարածութեան վրա: Դա անկարելի է. մեր սովորութիւններին հակա-ռակ է այդ:

—Ամենակարող խան, ես յայտնեցի ձեղ այն, ինչ որ ցոյց տուեց ինձ իմ խորին գիտութիւնը, որը ունեմ ես երկնային լուսատուների մասին, և որոնք կանխապէս սահմանում են մարդկային ճակատագիրը: Իսկ զուք չէք կամենում լսել ինձ, այդ ձեր կամքն է:

Փանահ-խանը մնաց շուարած զրութեան մէջ. չը գիտէր ինչ վճռել: Խրան յատուկ կասկածա-մտութիւնը կուռում էր նրա սրտում, մի կողմից, մնահաւատութեան հետ, որով զժուարանում էր նա չը հաւատալ աստղագէտի խօսքերին, իսկ միւս կողմից, այն ցանկութեան հետ, որով կա-մենում էր տեսնել Սալիհային կատարելապէս ա-ռողջացած: Երկար ժամանակ բնակած, լինելով պարսիկների մէջ, նա սովորած էր հաւատալ աստղագէտների գուշակութիւններին, և նրանց խորհուրդների համեմատ կարգադրել իր գործերը: Բայց այդ աստղագէտի պահանջները այն աստի-ճան օտարուի էին, որ նա չը գիտէր, թէ ինչ պէտք է անել: Աստղագէտը, նկատելով նրա մը-տատանջութիւնը, խօսեց.

—Թոյլ տուեցէք, ամենաղօր խան, ձեր ստրու-կին ասել, որ ես ոչ մի պատճառ չունեմ ձեղ խարելու: Ինձ յայտնի է ձեր ամենակարողու-թիւնը, որով պատժել կարող էք խարեբային: Ինձ յայտնի է և ձեր առատաձեռնութիւնը դէպի այն

մարդիկը, որոնք կը կատարեն ձեր ցանկութիւնները և որոնք կարդարացնեն ձեր յոյսերը։ Ես կը մնամ այստեղ մինչև այն ժամանակ, երբ խանումը կատարելապէս կառողացնայ։ Եւ այն ժամանակ դուք կը տեսնէք, խան, որ սուրբ Ավիի կամեցողութեամբն է եղել, որ ինձ ուղարկել է այստեղ, որպէս զի իմ ձեռքով փարատվի այն տրտմութիւնը, որը տիրում է ձեր ամուսնի վրա։ (Եւ թող բազմապատկէ Ալլահը նրա բախտաւորութիւնը, և թող երկարացնէ նրա կեանքը այնքան ժամանակ, որ նա կարողանայ տեսնել իր ժառանդրին մինչև հօթներորդ սերունդը)։ Ես զիտեմ, թէ որպիսի ընծաների կարժանանամ և որպէս կը վարձատրէ ինձ իշխողներից ամենամեծը՝ ջուանշիրցիների խանը (որի գէմքը թող յաւիտեան փայլի փառքի և վեհութեան պայծառութեամբ)։

Փանահ-խանը կատարելապէս հրապուրվեցաւ աստղագէտի խորամանկ ճառից։ Նրան աւելի զրաւեց զիտականի անկեղծ ուրախութիւնը, որը արտայայտվում էր նրա զէմքի վրա, երբ խօսում էր իր ստանալիք ապագայ ընծաների մասին։

— Ես համաձայն եմ, ասաց նա, — էզուցվայ օրից կը սկսենք Սալիհային բժշկելու կարգադրութիւնները։

Յետոյ մօտեցաւ հիւանդին, բայց նա, կամնա-

լով խոյս տալ անտանելի բոնակալի ներկայութիւնից, ձեացրեց իրան իբր թէ քնած է։ Խանը կրկին կանչել տուեց իր կնիկներին և ներքինիներին իրանց տեղում, և ինքը աստղագէտի հետ հեռացաւ։

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ ՎԵՐՋԻ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Առաջադէտը պարսիկների մօտ համար գումէ իսկապէս մի կարևոր անձնաւորութիւն, որի ցուցմունքների համեմատ իբր թէ շատ բաներ են կատարվում: Ամեն մի տղէտ, որը ծանօթ էր աստղագիտութեան առաջին կանոնների հետմիայն, համարում է իրան աստղաբաշխ, սնահաւաներին խարելու համար: Ծանօթ. հեղ.:

Ղարաբաղի մէլիքները, հետեւելով պարսից աւազների սովորութիւններին, իրանց դրանիկների թւում անհրաժեշտ էին համարում պահել բացի տան բժշկից, և մի աստղադէտ: Վարանդացի իշխան Մէլիք-Շահնազար II-ը ուներ և իր դռան ծաղրածուն, որը յայտնի էր անունովս Պըլի-Պօղի (զիժ Պօղոս): Պըլի-Պօղին Ղարաբաղի Բալակիրեն է. նրա ասածները, արածները մինչև այսօր չեն մոռացվել ժաղովրդի մէջ: Պարօն գ. Շերմազանեանցի անեկդոտների հաւաքածուի մէջ կարելի է գտնել բաւական առակներ Պըլի-Պօղիի ասածնելից: Ծանօթ. թարգ.:

2) Վարանդա կոչում է մէկը Ղարաբաղի հինգ վիճակներից, որ կազմում են խամսային մէլիքութիւնները: Վարանդան Մէլիք-Շահնապարեանների տիրապետութեան երկիրն է: Ծանօթ. թարգ::

3) Հեղինակը, խօսելով Վարանդայի իշխանի մասին, չէ յիշում նրա անունը, այլ գործ է ածում նրա տոհմանունը միայն այդ խօսքերով «Վլաձնեց» Վարանդի Մելիխ-Շահնազարօն» (Վարանդայի տիրապետող Մէլիք-Շահնապարօվ), բայց թէ որ Մէլիք-Շահնապարօվը,—այդ մասին լոռում է: Փատմութիւնից յայտնի է, որ Փանահ-խանի ժամանակակիցը, նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատող և Խամսայի միւս մէլիքների հավառակ գործող Վարանդայի տիրապետողը Մէլիք-Շահնապար Ա-ն էր: Դա հիմնեց Փանահ-խանի համար Շուշի բերդը, և բարձրացնելով նրան մինչև ամբողջ Ղարաբաղի իշխողի աստիճանը, հայոց մէլիքութիւնների քաջրայման պատճառը դարձաւ: Տես մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» (նիւթեր հայոց նոր պատմութեան համար) դրբի Խ-րդ և հետեւել զլուխները: Ծան. թարգ::

4) Զան ախչի բերդ, հայոց զիւղ է, որը առաջ Վարանդայի տիրապետողի աթոռանիստն էր, զըտնում է 12 վերստ հեռաւորութեան վրա Շուշի

բերդից, որը Ղարաբաղի հահանդի այժմեան զըլ-խաւոր տեղն է: Ծան. հեղ::

Զան ախչի կոչում են այդ բերդին թուրքերը, որ նշանակում է անօթներ շինող. այդ անունը առնված է բնակիչների արհեստից: Բնողը անտառի մէջ դանվելավ, բնակիչների արհեստն է եղել կերտել իրանց անտառների փայտերից զանազան տեսակ ամաններ և անօթներ: Իսկ հայերը կոչում են այդ բերդը Աւետարանոց: Մինչև այսօր պահպանվել է ժողովրդի մէջ հին աւանդութիւնը, իբր թէ Աղուանից Վաչական թագաւորը, քրիստոնէութիւն ընդունելով, և սուրբ Աւետարանը զիրկն առած, եկաւ, առանձնացաւ այդ բերդում ապաշխարելու համար, և այն օրից այդ բերդը կոչվեցաւ Աւետարանոց: Եւ այսօր կարելի է տեսնել այնտեղ Մէլիք-Շահնապարեանների ամրոցների աւերակները և բերդի աշտարակներն ու ահապին պարփակները, շատ տեղերում ամրողութեամբ մնացած: Ծան. թարգ::

5) Գը վիթ-կալամ, երկայնաձեւ արկդիկ, որը պատճած է ճնարակով և զանազան նկարներով, որի մէջ պահպան են զաղամար և եղէջնեաց զրիչներ և կրում են զօտից քարչ տուած: Ծան. հեղ::

6) Հանիֆա էր առաջինը տասն և երկու սուրբ իմամներից, որ ապրում էր հիջրէթի առաջին դարում, նոյնպէս և

Մաւելքը: Այդ երկուսին ես ատում են Ալիք հետեւողները: Ծանօթ. հեղ.:

Հանի Փա 12 իմամներից չէ. նա կոչվում է և Արու-Հանիքա, իսկական անունը է Նէյման, Սարիթի որդին, բնիկ քիւֆեցի: Դա եր սիւննիների չորս նշանաւոր աղանդներից մէկի հեղինակը, որի հետեւողները նրա անունով կոչվում են հանա Փի: Ապրում եր հիջրէթի առաջին դարում: Ծան. թարգ.:

Մաւելք էր Անասի որդին, մեղինացի, հիմնող սիւննիների մի այլ աղանդի, որի հետեւողները վարդապետի անունով կոչվում են մաւելքի: Ապրում եր հիջրէթի առաջին դարում: Մալիքը նոյնակէս 12 իմամներից չէ եղել: Ծանօթ. թարգ.:

7) Աբու-բաքր և 0 մար, թէ առաջինը և թէ երկրորդը խոլամի խալիքաներ (Մուհամմէդի փոխանորդներ) էին, որոնց նզովում են Ալիի հետեւողները (շխանները) նրա համար, իբր թէ դրանք բռնութեամբ յափշտակեցին Մուհամմէզի աթոռը, որը իրաւոնքով պատկանում էր Ալիին: Աբու-բաքրի բն էր Աբի-Ղանաֆայի որդին, Մուհամմէզից յետոյ առաջին խալիքան եղաւ. նրա դուստրը՝ Այհշան, մարզարէի ամուսինն էր: Խակ 0 մարը էր Խաթթարի որդին, Մուհամմէզից յետոյ երկրորդ խալիքան դարձաւ: Դրա Հաֆսա անունով աղջիկը • նոյնակէս մարզարէի կինն էր: ա ն. թարգ.:

8) Մօրուք ովկ երդ վելը հայոց սովորութիւն չէ, այլ միայն մահմեղականների սովորութիւն է, որոնց մօտ մօրուք կրելը առանձին հոգեոր վարձարութիւն ունի, բայցի դրանից, համարվում է պատուի և հասունութեան նշան: Պարսկերէն ո.իշ-ս Փիդ և թուրքերէն աղսա և խկալլու բառերը (որոնց իսկական նշանակութիւնն է սպիտակ-մօրուքաւոր) գործ են ածվում որպէս ախտղոսներ, որ արվում են ժողովրդի աւազներին միայն: Պարսից կառավարութեան ամենաանարգական պատիմներից մէկը այն է, երբ կտրել է տալիս յանցաւորի ոչ ձեռքը, քիթը, ականջը, այլ նրա մօրուքը: Այդ նշանակում է զըրկել նրան պատուից և ամեն իրաւոնքներից: Ծան. թարգ.:

9) Ալին էր Աբու-թալիքի որդին և Մուհամմէզի սիրելին: Մարզարէի Ֆաթիմա անունով դուստրը Ալիի կինն էր: (Ծան. թարգ.): Իսկ

Յուսէինը էր Մուհամմէզի փեսայ Ալիի որդին, որը մեռաւ նահատակութեամբ: Ծան. հեղ.:

Յուսէինը նահատակվեցաւ Քարբալյայում, Քաղզադ քաղաքի մօտ, Եազիդի հրամանով. Շիմբը կատարեց զահճի պատոնը: Այդ դէպքը առիթ տուեց սուննիների և շիան երի մէջ մշտական ատելութեան, որը շարունակվում է մինչև այսօր: Ծան. թարգ.:

10) Գէր վիշտ այսպէս կոչվում են թուրքաց յայտնի արևղաները, որ ասլրում են մուրացկանութեամբ, որոնք զանազան ծամաճութիւններ են գործում ողորմութիւն ստանալու համար: Ծան. հեղ.:

Գէր վիշտ ունեն բոլոր մահմեղական ցեղերը, դրանք մի տեսակ ճղնաւորներ են, որոնք իրանց անձը ենթարկում են ամենախիստ փորձութիւնների. տարբերվում են իրանց սովորութիւններով և վարդապետութիւններով: Աերհականութիւն չունեն, թափառական կեանք են վարում. ոմանք կատարում են հրապարակախօս քառովիշների պաշտօն, ոմանք երգում են փողոցներում: Առհասարակ զերվիշները մաքի մարզիկ են. դրանցից են ծագում զանազան աղանդներ, վարդապետութիւններ փիլիսոփայութիւններ արևելքում. ապրում են մուրացկանութեամբ: Ծան. թարգ.:

11) Աւիի հետեռողներ կոչվում են շիաներ և սաստիկ ատելութիւն ունեն դէպի սիւննիները, որոնք ընդունում են Օմարին, Արտաքրին և միւս խալֆաներին: Տես ծան. 7 և 9-րդ: Ծան. թարգ.:

12) Մահմեղականները հաւատում են, որ իւրաքանչիւր մարդ ունի իր առանձին աստղը երկնքում, կամ ծնված է այս և այն համաստեղու

թեան ազգեցութեան ներքոյ, որոնցից կախված է նրա թէ բախտաւորութիւնը և թէ զգրախտութիւնը: Ծան. թարգ.:

13) Թաւլիշի զաւառը Ղարտրաղի հինգ դաւառներից մէկն է. այսպէս կոչվում է նա թալիշի կամ թարիջ բերդի անունով, որը գտնվում է Հօսուկի (Երեխ Հոսիսամէի) վանքի մօտ: Թալիշի զաւառը կոչվում է և Գիւլիստանի զաւառ Գիւլիստան բերդի անունով: Այդ զաւառը Մէլիքբէղլարեանների տիրապետութեան երկիրն էր: Ծան. թարգ.:

Թաւլիշի իշխան կոչում է հեղինակը վերոյիշեալ զաւառի տիրապետողին, որը վեպի վըլխաւոր գործող անձինքներից մէկն է, բայց ամբողջ վեպի ընթացքում չէ յիշում նրա անունը: Պատմութիւննից յայտնի է, որ Մէլիք-Շահնազար Ա-ի հետ թշնամական յարաբերութիւն ունեցող թալիշի այդ ժամանակների իշխողը Մէլիք-Բէղլարեան Մէլիք-Յովակէփն էր, որին թուրքերը Մէլիք-Խւսուր էին կոչում. Տես մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» զրքի IX, XI, XII և հետեւալ գլուխները: Ծան. թարգ.:

14) Նօքար նշ. ծառայ կամ սպասաւոր: Ծան. հեղ.:

15) Զումշուղը Մէլիք-Շահնազար Ա-ի մրգին էր: Եթէ ընդունենք, որպէս ցոյց տուեցինք մեր

Յ-րդ ծանօթութեան մէջ, որ հեղինակի յիշած Մէլիք-Շահնազարեանը Մէլիք-Շահնազար Ա-ն էր, այն ժամանակ Զումշուռը կը լինի նրա հարազատ որդին և ոչ թէ եղբօր որդին։ Բայց թէ Փանահիսանի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունեցող Վարանդայի իշխանը Մէլիք-Շահնազար Ա-ն էր, — գրանում տարակոյս չը կայ։ Հեղինակը, ընտրելով այդ իսկ Մէլիք-Շահնազարեանին իր վեպի գլխաւոր գործող անձններից մէկը, Զումշուռին կոչում է նրա եղբօր որդի։ Գրանում պատմոթեան դէմ մեղանչում է։ Տես մեր «Խամսի» Մէլիքութիւնները՝ զբքի XXVI, XXVII և հետեւալ զլուխները։ Ծան. թարգ։

16) Խամսայի Մէլիքներ (Խամսинские Мелики): Դեռ հայոց թագաւորութեան գոյութիւն ունեցած ժամանակներում Ղարաբաղը կազմում էր Արցախի նահանգը։ Իսկ երբ Հայաստանը ընկաւ, հայոց հինգ տիրապետող իշխաններ, ամբանալով Ղարաբաղի լիոնների մէջ, պահպանեցին իրանց անկախութիւնը, այդ պատճառով կոչվեցան խամսահաններ (խամսинские): Իսկ «մէլիք» տիտղոսը, որ արաբերէն նշանակում է թագաւոր, տուած է նրանց Շահ-Արաս մեծից։ Ծան. հեղ։

Հեղինակի «խամսայի մէլիքներ» բառերի բացարութիւնը պէտք է փոքր ինչ պարզել։

Խամսա ա արաբերէն նշանակում է հինգ։ Ղարաբաղը որպէս այժմ, նոյնպէս և առաջ բաղկացած էր հինգ փարբիկ գաւառներից, որոնք կոչվում էին՝ Գիւլիստան կամ Թալիշ, Զրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա, Տիգակ կամ Դուռզախ։ Խրաբանչիւր գաւառուններ մի-մի տիրապետող հայ իշխան, որ կրում էր «մէլիք» տիտղոսը։ Մէլիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր, անցնում էր սերունդից սերունդ։ Եւ որովհետեւ այդ հինգ գաւառների հինգ մէլիքները պահպանում էին իրանց մէջ մի տեսակ զանակցական միութիւն, այդ պատճառով կոչվում էին հնդեկան կամ խամսայի (խամսинские) մէլիքներ։ Տես մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» զբքի I և II-րդ զլուխները։ Ծան. թարգ։

17) Շահ-Արաս մեծը պարսից թագաւոր էր, ասպրում էր XVI-րդ դարու վերջում և XVII-րդ դարու սկզբում։ Ծան. հեղ։

18) Հեղինակը այսուղ մի աշխարհագրական սխալ է անում, կարծելով, թէ Գիւլիստանը և Թալիշը առանձին առանձին գաւառներ են։ Տես ծանօթութիւն 13-րդ։ Ծան. թարգ։

19) Մէլիք կամ մալիք թէ պարսկերէն և թէ արաբերէն նշանակում է իշխող, տիրապետող, այլ և արքայ։ Մէլիք տիտղոսը կրում էին հայոց իշխանները Շահ-Արաս մեծից էլ առաջ, միայն

այդ թագաւորը աւելի ընդարձակեց մէլիքների
իրաւունքները: Տես մեր Հօսամսայի Մէլիքութիւն-
ները՝ զբի! Ի զլուխո: Ծան. թարգ: :

20) Օրօրոցի մէջ նշանադրութիւն: Մինչև այսօր ևս մնացել է հայոց մէջ հին սովորութիւնը, որ ծնողները շատ անգամ նշանապրում են ապագայ ամուսնացուներին այն հասակում, երբ նրանք դնու գանվում են օրօրոցի մէջ, կերակրվում են մօր ստիճռով և բնաւ գաղափար անգամ ունենալ չեն կարող ամուսնութեան վրա: Այդ դեռ ևս հասկանալի է: Բայց երբեմն նշանապրվում են, երբ ամուսնացող զոյզը գեռ լոյս աշխարհ չէ տեսած, ապրում է մօր արգանդում: Ծնողները ուխտ են զնում, եթէ մէկի ծնունդը տղայ կը լինի, իսկ միւսինը աղջիկ, նրանք պէտք է ամուսնանան միմեանց հետ: Ծան. թարգ.

21) Զուան շիրցիներ, տես ծան. 27-րդ:

22) Զէյվայ մի աւան է նոյն անունով գմտի մօտ, գանձակի խանութեան սահմանի վրա: Այժմ թալիչի մահալի զլիսաւր տեղն է, իսկ առաջ թալիչի մէլիքի ընակութեան տեղն էր: Ծան. հեղ: :

23) Տաս և երկու սուրբ Խմամներ կոչվում են այն աստուածաբանները, որ ապրում էին հիջրէթի առաջին գարում, որոնց մուսուլ- մանները սրբի տեղ են ընդունում: Ծան. հեղ: :

Տասեր կու Խմամներ կոչվում են Ալիի ժառանգները, որոնք հիմք զրեցին շիաների աղանդին: Գրանցից մէկը՝ Մէհտի սահարդարդամանը (ժամանակների տէր Մէհտին) շիաների կարծիքով մնաց անմահ և աներեսութապէս հըսկում է ուղղափառ մուսուլմանների վրա: Նա մի օր կը յայտնիի իր փառքով, և նրա միւսանգամ գալստեանը շիաները սպասում են նոյն ակնկալութիւններով, որպէս հրէաները Սեսիայի գալստեանը: Ծան. թարգ: :

24) Մարդարէի տան դրախտի ծառը կոչվում է Թուրքա կամ ծառ բախտաւորութեան: Այդ ծառը մուսուլմանների աւանդութեան համեմատ գտնվում է Մուհամմէդի բնակարանի մէջ: Նրա ճիւղերը, զարդարած նոններով և զանազան տեսակ գեղեցիկ պտուղներով, հասնում են մինչեւ ամեն մի ուղղափառ մահմեղականի բնակարանը: Այդ ծառի ստուերը տարածվում է այնքան հեռու, որ ամենասրնթաց ձին ևս երբէք չէ կարող հասնել մինչեւ նրա վերջը: Նրա արմաններից բղխում են կաթի, զինու և մնդրի վտակներ: Ծան. հեղ: :

Թուրքա մի առաօղելական ծառ է Մուհամմէդի զրախաի մէջ, որի լայնատարած ստուերի ներբոյ զուարձանում են իսլամի արդարները: Նրա ճիւղերից կարելի է ստանալ ամեն տեսակ

պտուղներ, արմաւ, նուռ, նարինջ, անանաս, թուզ և այլն: Բաւական է ցանկանալ միայն, և ահա ծառը խոնարհեցնում է իր բարձր ճիւղերը, և ցանկացողը կարող է քաղել իր խնդրած պըտուղը: Իսկ Մուհամմէդի բնակրածի ծառը մի հասարակ ծերացած արմաւենի է, որը իրը թէ մնացել է մարդարէի ժամանակներից, և որի պտուղներով կերակրվել է մարդարէն, և այդ պատճառով նուիրական է զարձել: Մերքայի ուխտաւորները այցելում են այդ ծառին, իրեն մի յիշատակ այն սրբութիւնների թւում, որ մնացել են իսլամի մարդարէից: Ծան. թարգ::

25) Գօնի ուղ նշանակում է խոզ, որը համարվում է ամենասպիզդ անասուն մուսուլմանների կրօնքով: Ծան. հեղ::

26) Գաբր կոչվում են այն պարսիկները, որ դեռ պահպանել են հին կրակապաշտական կրօնը: Գաբրները հաւածվում են մահմեդական պարսիկներից և սիրդ են համարվում: Ծան. թարգ::

27) Զուանչիրցիները Ղարաբաղի լեռնարներ են, որոնք նշանաւոր են որպէս լաւ ձիաւորներ: Ծան. հեղ::

Ղարաբաղի լեռնային մասը, միշտ բնակեցրած լինելով հայերով և հայոց մէլիքների տիրապետութեան ներքոյ զոնվելով, երբէք ջուանչիրցիների բնակութեան տեղ չէ եղել: Զուանչիրցիք

իրանց անունը առել են Զուանչիրի տափարակ անապատներից, որ զանվում են Կուր գետի աջ ափերի վրա, Ղարաբաղի սահմանի մօտ: Միայն մէլիքների իշխանութիւնը ընկնելուց յետոյ ջուանչիրցիք համարձակվեցան իրանց անասունների հետ ամառը անցկացնել Ղարաբաղի լեռների վրա, իսկ ձմեռը գարձեալ վերադառնում էին գետի Կուր գետի եղերի տափարակները: Այդ կեանքը շարունակվում է մինչև այսօր: Ծան. թարգ::

28) Օրա կամ օվա նշանակում է իջնան: Այսպէս կոչվում է թափառաշրջիկ խաչնարածների ժամանակաւոր լրակութեան տեղը: Ծան. թարգ::

29) Ինչպէս արևելեան բոլոր հովիւ ցեղերի մէջ, այնպէս էլ ջուանչիրցիների մօտ, տնտեսական բոլոր աշխատավայրեանները բարձված են կնիկների վրա: Ցամարդիկ վայելում են կատարեալ հանգստութիւն, զրադվում են իրանց զէնքերով, ձիաներով, պարապիւմ են աւազակութեամբ: Ծան. թարգ::

30) Ալամուն ալէյքում նշանակում է խաղաղութիւն ըեղ:

Ալէյքում աս սալամ նշանակում է քեզ ևս լինի խաղաղութիւն: Ծան. թարգ::

31) Գէրի միանը էր հիմնողը զանդիների տօհմի թափառութեանը պարսից զանի վրա,

ապլում էր XVIII-րդ դարու երկրորդ կիսարաժնի
սկզբում: Ծան. հեղ.:

Ք է թի մ-խ ան, տես մեր «Խամսայի Մէլիքու-
թիւնները» գրքի 98, 99, 176 երեսներում: Ծան.
թարդ.:

32) Փան ահ-խ ան: Իր վէպի մէջ հեղինակը
պատմական կէտից բաւական ճիշտ կերպով նկա-
րագրում է ֆանահ-խանի ծագումը և նրա զօրա-
նալու պատճառները: Իսկ աւելի լնդարձակ ման-
դամասները ընթիրոցով կարող է գտնել մեր
«Խամսայի Մէլիքութիւնները» գրքի IX—XV գը-
լումներում: Ծան. թարդ.:

33) Կ ամազ նշ. աղօթք: Ծան. հեղ.:

34) Շ էյ խ, մահմեղական կրօնաւոր: Ծան.
թարդ.:

35) Զ ադր ա կամ չ ադր շաբ, մահմեղական
կնոջ սիածաններիք: Ծան. թարդ.:

36) Խաչնարած ցեղերի մէջ տղամարդի և կնոջ
աշխատութիւնները տես ծան. 29-րդ:

37) Մահմեղական խաչնարած ցեղերը, որոնք
դեռ ապրում են նահատետական պարզութեան
մէջ, իրանց կիմիներին փակված դրութեան մէջ
չեն պահում. նրանք կանանց կամ հարեմ չու-
նեն: Ծան. թարդ.:

38) Փ իշն ա մազ կոչվում է նա, որ մինարէթ

ներից կոչում է մուսուլմաններին աղօթելու:
Ծան. հեղ.:

Մէջիների մինարէթների բարձրութիւնից ա-
ղօթելու հրաւելը կարդացողը (ազան տուողը)
կոչվում է մուազիին և ոչ թէ փիշն ա մազ:
Իսկ փիշնամազ ասում են այն մահմեղական հո-
գնորականներին, որոնք առանձին արտօնութիւն
ունեն մէջիներում հրավարակական աղօթքը
սկսելու և ժողովուրդը հետեւում է նրանց ա-
ղօթելու օրինակին: Փիշնամազ բառի բուն
նշանակութիւնն է առաջին աղօթող կամ աղօթ-
քը սկսող Ծան. թարդ.:

39) Ա զ ան, ձայնաւոր աղդարարութիւն աղօ-
թելու ժամը օրոշելու համար: Ծան. թարդ.:

40) Զ ի ր ի դ ասում են այն խաղին, երբ ձիար-
շաբ ժամանակ մրցողները աշխատում են մի-
մանց հարուածել այդ խաղի համար յատկալէս
պարաւատված զաւազաններով: Այդ խաղը հին
ժամանակներում հայոց մէջ կատարվում էր փոքր
ինչ այլ ձեռվ, և կոչվում էր մականախ ազ:
Ծան. թարդ.:

41) Զը նայելով, որ հեղինակի նկարագրած ժա-
մանակներից անցել է մէկ և կէս դար, ջուանշիր-
ցիք գեռ ևս չեն փոխել իրանց կենցաղավարու-
թեան եղանակները: Նրանք և մինչև այսօր ընակ-
վում են զետնափոր խրճիթներում, այն ևս ձմե-

ուր միայն, իսկ տարվայ տաք եղանակներում թափառում են զանազան տեղեր. բնակվելով շարժական տաղաւարների մէջ, որ պատրաստվում են եղեգներից ու ծածկում են թանձր թափներով: Ծան. թարգ: :

42) Քարի իր լուց իները մի առանձին խաչնարած ցեղ են Ղարաբաղում: Ծան, թարգ: :

43) Խինա առանձին բոյս է, որով տաք կլի մաներում բնակվողները տրորում են իրանց ձեռները և ոտները: Ծան. հեղ: :

Խինան մի առանձին բոյս է, որը չորացնելով և փոշի գարձնելով, շաղախում են ջրով, և գործ են ածում մազեր և մարմնի այլ մասները ներկելու համար, զիսաւորապէս ձեռները և ոտները: Ենրկած տեղը մայդ-ծիրանի գոյն է ստանում: Ծան. թարգ: :

44) Սաղդաստ և սօլդաստ, նշ. աջ և ձախ կողմի մարդ: Ծան. հեղ: :

Սաղդաստ նշ. աջ ձեռք, իսկ սօլդաստ նշ. ձախ ձեռք. այսպէս կոչվում են այն երիտասարդները, որոնք հարսանիքի հանդէսը կատարելու ժամանակ, աջ և ձախ կողմերից շըջապատում են փեսային: Գրանք փոխարինում են մեր մակարներին: Ծան. թարգ: :

45) Քամանչա, մուղիկայի գործիք է: Ծան. հեղ: :

46) Յուսէին: Մեր 13-դ ծանօթութեան մէջ ցոյց տուեցինք, որ Մէլիք-Շահնազար Ա-ի ժամանակակիցը և նրա հետ թշնամական յարաբերութիւններ ունեցող թալիչի կամ Գիւլիստանի իշխանը էր Մէլիք-Բէղլարեան Մէլիք-Յովսէփը: Խոկ արդեօք այդ Մէլիք-Յովսէփը ունէր Յուսէին անունով որդի, որին որպէս հերոս յիշում է հեղինակը իր վեպի մէջ,—մեզ յայտնի չէ: Մեզ յայտնի է այդքանը միայն, որ Մէլիք-Յովսէփը ունէր Մէլիք-Բէղլար անունով մի որդի, որը դեռ ևս հօր կենդանութեան ժամանակ յայտնի էր քաջագործութիւններով և չափազանց անվեհեր բնաւորութեամբ: Տես մեր Հայաստի Մէլիքութիւնները՝ զրքի 82, 105, 106, 106, 107, 108, 229, 257, երեսները: Ծան. թարգ: :

47) Փիշք է շ. ընճայ: Ծան. հեղ: :

48) Թուման պարսից զրամ է, որը հաւասարում է 4 արծաթ լուրլու: Ծան. հեղ: :

49) Աջ և ձախ ձեռքերի կամ ոտների խորհրդաւոր նշանակութիւնից ստեղծվեցան մեզանում յաջողակ և յաջողութիւն, ձախողակ և ձախորդութիւն բառերը: Ոչ միայն պարսիկների մէջ, այլ և հայերի մէջ աջ ոտքով առաջին քայլը անելը կամ մէկի չէմքից ներս մտնելը բարեյաջող խորհուրդ ունի, որի ընդհակառակը, ձախ ոտքի տուաջին քայլը անաջողութիւն Ղար. Աստղագէտը:

Կարող է բերել: Այդ հասկացողաթիւններից առաջ են եկել ժողովրդի մէջ զանազան ասացուածներ, օրինակ, «Նրա ոտքը խէրով էր»— «Նրա ոտքից նաևվեցաւ գործը» և այլն: Ծան. թարգ::

50) Մէկ անդամ փռշտալը հայերի մէջ չար է դուշակում, և այդ պատճառով, եթէ պատահում է այդ որ և իցէ գործի սկսելու սկզբում, իսկոյն դադարեցնում են գործը: Երկու անդամ փռշտալը բարի է դուշակում, խակ երեք անդամը աւելի բարի: Երեքից աւելը ոչինչ նշանակութիւն չունի: Այսաեղից մտել է մեր ժողովրդի մէջ այն սովորութիւնը, երբ մէկը փշոտում է, իսկոյն ամեն կողմից բարեմաղթում են նրան, ասելով «առ զջութիւն», որովհետեւ, միանդամ փոշտալսի նըրա առողջութիւնից մի բան պակասեց: Բայց փոշտալու նշանակութիւնները փոխվում են, նայելով, թէ օրիվայ որ ժամանակումն են պատահում: Օրինակ, ժողովրդի մէջ մինչև անդամ առած է դարձել՝ թէ «զիշերվայ սարը» (միանդամ փոշտալը) խէր է։ Ծան. թարգ::

51) Ճանապարհ գնալու կամ ճանապարհորդութիւն սկսելու լաւ և վատ, չար և բարի ըրպէները, ժամերը ու օրերը որոշելու համար միր հին աստղագիտութեան մէջ առանձին կանոններ կան: Մեր «Հիմքմերդին», ևս այդ մասին որոշումներ է

անում: Իսկ ուամիկը շատ անդամ շաբաթներով յետաձգում է իր ճանապարհորդութիւնը, երբ գուշակողները նրան ասում են՝ «Չէր բարի սըհաթի չէ»... Ծան. թարգ::

52) Մահմեդականների ամուսնական օրէնքներով ամուսին այրը՝ մօլլայի ձեռքով վավերացրած թղթով իր կնոջը գրաւական է տալիս կամ անշարժ կալուածքով և կամ մի պայմանաւորեալ գումարով. եթէ կնոջը յետոյ արձակելու լինի, նըշանակած գրաւականը կը դառնայ վերջնի սեպհականութիւնն: Դա մի ապահովութիւն է կնոջ ապագայի համար, և զապում է տղամարդերի ինքնահաճութիւնը, որոնք իրանց կնիկներին գուրս վանդելով, թողնում են նրանց քաղցած: Ծան. թարգ::

53) Ղազվին, պարսից նշանաւոր քաղաք է, որը գտնվում է Թէհրանի և Թաւրիդի մէջ տեղում: Ծան. հեղ::

54) Քսան սուրբ իմամներ: Շիաները միայն 12 իմամներ ունեն և ոչ թէ քսան: Տես ծանօթութիւն 23-րդ: Ծան. թարգ::

55) Բալի, նշ, լաւ: Ծան. հեղ::

56) Զանիկ, ջան բառից, որ նշանակում է հողի: Ծան. թարգ::

57) Հարիմ բառը մի քանի նշանակութիւններ ունի, որոնք փոխվում են արտասանելու և

գրվելու ձեից: Նշանակում է՝ հրամանատար կամ
կառավարիչ, խմաստուն, այլ և բժիշկ: Ծան.
թարգ.:

58) Խ անում, նշ. տիրուհի: Ծան. հեղ.:

59) Ծ ննդեան աստղ: Աստղագէաները հաս-
տատում են, թէ իւրաքանչիւր մարդ ծնվում է
մի առանձին աստղի ազդեցութեան ներքոյ: Ծան,
հեղ.:

60) Հ աւթա, շաբաթ. Ծան. հեղ.:

Հ աւթա աւելի ճիշտ կը լինի թարդմանել
եօթնեակ, ալսինքն եօթն օր, մի շաբաթ:
Ծան. թարգ.:

61) Բոլոր մահմեղականները աղօթելու ժամա-
նակ երեսները դարձնում են դէպի Մէքքայի
կողմը, ուր գտնվում է ընդհանուր մահմեղակա-
նութեան սրբավայրը: Ծան. թարգ.:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՂԱՐԱԲԱԼԻ

Ա Ս Տ Ա Գ Է Տ Ը

Ի.

ՍՍԼԻՀԱՑԻ ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԸ—ԱՍՏՂԱԳԻՑԻ
ԳԵՐՎԱԿԻԾ—ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԴԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աստղագէտը բաւական ճարպիկ կերպով սար-
քեց Սալիհային առևանգելու ամբողջ ծրագիրը:
Յիշոյ զիշերով զաղտնապէս մտաւ Զումշուղի
տաղաւարը, հաղորդեց նրան ինչ որ կատարվեցաւ:
Զմայլած երիտասարդը ուրախութեամբ զրկեց
աստղագէտին, խոստացաւ նրա ծառայութիւնը
առատապէս վարձատրել, երբ ինքը կը վերադառ-
նայ Զանախչի ամրոցը: Նրանք երկուքն էլ հա-

մաձայնութիւն կայացրին այն միջոցների վերաբերութեամբ, թէ ինչ եղանակով պէտք է դորձէին, որ կասկածանքի առիթ չը տային:

Միւս օրը, Զումշուղը, տեսնվելով ֆանահ-խանի հետ, թոյլտութիւն խնդրեց իր խումբով վերադառնալ, որպէս զի իր հօրեղբօրը տեղեկութիւն տայ, թէ խանի զօրքերը շուտով նրան օգնութեան կը համեն: ֆանահ-խանը, յայտնելով նրան իր ափսոսանքը, թէ զրկվում է մի մեծ բաւականութիւնից, որ չէ կարող աւելի երկար ժամանակով պահել իր մօտ թանգագին հիւրին,— ասաց, որ նա կարող է գնալ, երբ որ կը ցանկանայ, իսկ ինքը, առանց ժամանակ կորցնելու, նրա ետեից իր զօրքերով կը դայ:

Հրաժարական ողջոյն տալով ֆանահ-խանին, Զումշուղը ճանապարհ ընկաւ: Բայց մի օրվայ ուղերութիւնից յետոյ, նա յանձնեց իր խումբը իր հաւատարիմ նօքարներից մէկին, հրամայեց զընալ զանախչի, տալով նրան մի նամակ իր հօրեղբօր անունով, հետեւալ բովանդակութեամբ.

«Ամենակարող Աստուծոյ կամքով մեր գործերը յաջողակ են ընթանում: ֆանահ-խանը չորս հազար ջուանշիրցիներով կը դայ մեղ օգնելու, ոչ այնքան ուշ, քան տասն օրից յետոյ: Նա յանձնեց ինձ յայտնել ձեղ իր մշտական անկեղծ բարեկամութեան զգացմունքը և իր փախաղը նպաս-

տելու ձեր յառաջաղիմութեանը: Ներեցէք, որ իս ինքս չեմ բերում ձեղ այդ համբաւը: Մի կարևոր հանգամանք պահանջում է իմ շուտափոյթ գնալը ջուանշիրցիների օրաներից մէկում, որտեղ ևս անցուցել եմ այն չորս տարիները, երբ սովորում էի պատերազմական արհեստը:

«Անհանգիստ մի լինիք իմ մասին: Ես շուտով դարձեալ կը յայտնիեմ ձեղ մարտակից լինելու համար մեր ընդհանուր թշնամիների զէմ»:

Երկու հաւատարիմ նօքարներ իր հետ առած, Զումշուղը բաժանվեցաւ իր խումբից, և զարտուցի ճանապարհներուվ յետ զառնալավ, եկաւ, թափնիեցաւ այն անտառի մէջ, որ շատ հեռու չէր ֆանահ-խանի բնակարանից, և բոլորովին մօտ էր այն լեռանը, որի վրա, աստղագէտի կարգադրութեան համեմատ, Սալիհան պիտի այցելութիւն դորձէր Պօրան կարլալու համար:

Արեգակը գեռ նոր էր մայր մտել, երբ աստղագէտը եկաւ Զումշուղին տեսնելու: Նրան զըժուար չէր զանել երիտասարդին, որովհետև առաջուց ժամադիր էին եղած, թէ անտառի որ վայրում պէտք է ապասէ աստղագէտին: Այդ վերջինը բերեց Զումշուղի և նրա երկու նօքարների համար խօրասանի սաղաւարտներ և զրաներ ¹⁾, որոնց գնելու համար սկզբից փող էր ստացած երիտասարդից:

—Ո՛րքան ուրախ եմ և չնորհակալ քեզանից,
իմ սիրելի աստղագէտ, որ դու ճշտութեամբ
կատարեցիր քո խոստմունքը: Հիմա ասա ինձ,
սկսվեցաւ արդեօք իմ նազելի Սալիհային բժշկե-
լու հրաշալի եղանակը:

—Այսօր առաւօտեան առաջին անդամ նա ձիով
դուրս եկաւ: Թէե ես սաստիկ արգելեցի, որ ոչ
ոք չուղեկցէր նրան, բայց կասկածամիտ ֆանահ-
խանը, նստած ձիու վրա, հեռուից իր հայացքով
հետեւում էր նրան: Խանին ես հակառակել չը կա-
րողացայ: Նրա այդ կասկածանքը ստիպում է
մեզ աւելի զգոյն լինել: Եզուց, երբ տիկինը կը
բարձրանայ սարի վրա և ձիուց ցած կիջնէ Պօ-
րանի ընթերցանութեան համար,—դուք ձեր նո-
քարների հետ, ցած թողնելով ձեր սաղաւարտնե-
րի երեսակալները, պէտք է յանկարծ յարձակում
զործէք և յափշտակէք Սալիհային: Շտապեցէք,
որքան կարելի է, շուտով մտնել անտառը: Ես
էլ նստելով Սալիհայի ձիու վրա, խկոյն կը միա-
նամ ձեղ հետ: Պէտք է զգուշանանք մեր ետեից
ընկնողներից:

—Գեղեցիկ խորհված է. դրանից աւելի լաւը
մտածել անկարելի էր: Բայց չը գիտեմ, ինչու իմ
սիրաը այսպէս սաստիկ կերպով բարախումէ: Երե-
ւի, դա մի որ և է դժբախտութեան նախազգա-
ցումն է: Բայց ինչ էլ որ պատահելու լինի, ար-

դէն վճռված բան է... ես պիտի ամեն ինչ դոհեմ
Սալիհայի փրկութեան համար: Միայն չը գիտեմ,
որտեղ ես պիտի տանեմ իմ կնոջը:

—Զանախաչի, ուղիղ ձեր հօրեղբօր մօտ. ահա-
իմ խորհուրդը: Դուք վաղ թէ անապան պէտք է
յայտնէր ձեր գաղանիքը և պէտք է ցոյց տաքնրան
ձեր կնոջը: Այժմ ամենայարմար ժամանակն է:
Ձեր հօրեղբօր թալիշի մէլիքի հետ ունեցած երկ-
պառակութիւնը, նրա անհրաժեշտ՝ կարօտութիւնը
ձեր սրի և խորհուրդների մէջ սկսվող պատերազ-
մի վերաբերութեամբ,—այդ բոլորը կը հարկադրեն
նրան հաշտվելու ձեղ հետ և ամեն ինչ կը մո-
ռացվի:

Զումշուղը համաձայնիեցաւ աստղագէտի: Են-
թադրութիւնների հետ, և նա վերադարձաւ Փա-
նահիւանի մօտ:

Միւս օրվայ առաւօտը, երբ պէտք է կատար-
վէր առևանգումը, էր այն հրապուրիչ և շքեղ ա-
ռաւօտներից մէկը, որոնք սովորական են Պա-
րաբաղում, առաւել ամառնային եղանակների ժա-
մանակի: Հենց որ ծագեցին արեգակի առաջին հա-
ռազայթները, Սալիհան նստած իր պատուական
նժոյզի վրա, զիմեց զէպի լիուը, սկսեց բարձրա-
նալ նրա գագաթի վրա: Փանահիւանը ոչ մի կեր-
պով չէր կարող համբերել, որ հեռուից չը զի-
տէր նրա զործողութիւնները: Զումշուղը և նրա

երկու նօքարները, ոտքից ցղլուխ պատած զրահի մէջ, և դէմքերը ծածկած երկաթեայ երեսակալներով, թագնված թաւախիտ թռւփերի մէջ, ուշադրութեամբ նայում էին այն զործողութիւնների վրա, որ նրանց աչքի առջև կատարվում էին: Աստղագիտը գործի յաջողութիւնը աւելի դիւրացնելու համար, բռնած Սալիհայի ձիու սանձից, առնում էր մինչև սարի գագաթը:

Տիկինը ձիուց վայր իջածին պէս, աստղագիտը ստրածեց նրա ոտների տակ գորզը, որի վրա ծալապատիկ նստելով, սկսեց նա լսելի ճայնով կարգալ Գօրանի այաթները: Այդ րոպեին Զումշուղը իր երկու նօքարների հետ թռան նժոյզների վրա, և նետի նման սլացան դէպի նոյն լեռը: Յափշտակելով ապշած Սալիհային իր զբի մէջ, Զումշուղը կայծակի արագութեամբ անհետացաւ անտառի խորըում: Նօքարները և աստղագիտը հետեւցին նրան: Վերջինը կարողացաւ նստել Սալիհայի ձիու վրա: Փանահ-խանը տեսնելով այդ անցքը, նոյն րոպէում հասկացաւ, որ ինքը խարված է, և իր հետ եղած խումբով նետվեցան փախստականների ետենից: Բայց փախստականները ունենաւ ամենալաւ ձիաներ և միջոց զտան մի քանի տասնեակ րոպէներով առաջ անցնել: Բայց դրանից, անտառի մէջ, խոտորնակի պտոյտներով, նրանք աշխատում էին այնպէս շուտ-շուտ

փոխել ճանապարհը, որ Փանահ-խանը մի ամբողջ ցերեկ նրանց հետամուտ լինելուց յետոյ, երեկոյ յեան բոլորովին կորցրեց նրանց հետքերը: Բայց դժբախտաբար աստղագիտի ձին, փախչելու միջոցին սայթաքվելով, ցած զլորսիցաւ: Նա ընկաւ այնպէս անաջող կերպով, որ աստղագիտի մի ուղը մնաց ձիու տակին: Այդ դժբախտ դրսթեան մէջ նա չը կարողացաւ աղատվել վերահաս վտանգից:

Փանահ-խանը իր խումբի հետ վրահասաւ, և տեսնելով ողորմելի աստղագիտին, մի առանձին գաղանային ուրախութեամբ աղաղակեց.

— Փանք ուորբ մարգարէին, որ զու վերջալէս իմ ձեռքը ընկար: Խարերայ, այդ անտառը կը լինի քո գերեզմանը...

Ցետոյ դառնալով դէպի իր խումբը, հրամայեց.

— Դուրս քաշեցէք այդ անիրաւին ձիու տակից, որին նա իզուր տեղը վշացրեց, և բերեցէք ինձ մօտ: Թէկ մննը կորցրինք իմ սիրելի Սալիհային յափշտակողների հետքերը, այժմ գոնէ կիմանանք, թէ ովքեր էին նրանք: Անպատճառ այդ ստախօթէ արժանի բարեկամները կը լինեն, որը համարձակվեցաւ այնպէս խորամանկ կերպով խարել ինձ: Բայց ես դրա հատուցումը կը տամ...

Նօքարները դուրս քաշեցին աստղագիտին, որը երկիւղից դողդողում էր, բերեցին Փանահ-խանի

մօտ: Նա նստած էր մի ծառի կոճղի վրա, իր քննական հայցքը դարձրել էր դէպի աստղաբաշխը: Նրա բարկութիւնը չափ չունէր:

— Իմանում ես արդեօք, ասաց նա, — թէ որպիսի պատմի արժանի ես: Կարող ես որոշել նրա չափը:

Աստղագէտը ոչնչ չը պատասխանեց:

— Հասկանում եմ, շարունակեց Փանահ-խանը, որ դու ինքդ չես կարող որոշել: Լաւ, ես ինքս կը նշանակեմ: Եսիս, դու պէտք է յայտնես, թէ ովքեր էին այն ստահակիները, որոնք համարձակվեցան յափշտակել իմ կողը, և ինչ նպատակով: Այդ պարզ է, որ դու նրանց հետ համախոչ ես եղեք: Յետոյ ես կը մասնեմ, թէ որը լաւ կը լինի, կախել քեզ ոտներից այդ անտառի մէջ զիշակեր թռչուններին կերպուր զառնալու համար, թէ կէնդանի թաղել զետնի մէջ²⁾: Այսու ամենայնիւ, ես այնքան ներողամիտ կը լինեմ, որ այդ երկուսից մէկի ընտրութիւնը կը թողնեմ քո կամքին... Հիմա առանց այլնայլութեան դառնանք դէպի գործը: Ակլլից նախազգուշացնում եմ քեզ, որ դու ամեն մի հարցի մէջ, եթէ դարձեալ կաշխատես խարել ինձ, ամեն անդամ կը ստանաս հինգարիբարական հարուածներ քո ոտների տակ: Խօսիր:

Աստղագէտը չոքեց ճնկների վրա, ասաց.

— Ամենակարող խան, ես զում եմ ի՞ո՞ վար-

մունքի բոլոր գարշելութիւնը, բայց եթէ ջուան-շիրցիների հրամանատարի ողորմածութիւնը թոյլ կը տայ ինձ, ես կը հազորդեմ նրան բոլոր, ինչ որ ինձ յայտնի է: Ես ցոյց կը տամ այն բոլոր միջոցները վեհափառ Փանահ-խանին, որոնցմով նա կը լինի ամբողջ Ղարաբաղի պետը:

— Դու կամնում ես կրկին խաբել ինձ:

— Թող հէնց այդ բուլում շան կերպարանը ստանամ³⁾, եթէ իմ ասածները ճշմարիտ չը լինեն:

— Տեսնենք: Ես կը չնորհեմ քեզ մի քանի ժամ՝ ես կեանք: Բայց յիշիր, որ եթէ քո պատմութեան մէջ կը ստախօսես, իւրաքանչիւր սուտի համար կը ստանաս հինգ հարիւր հարուածքներ ոտներիդ տակ: Վեր կաց, քո ճնրադրութիւնը ամենսին չի փրկի քեզ:

Աստղագէտը վերկացաւ և սկսեց պատմել այն բոլորը, ինչ որ մեզ արդէն յայտնի է Ջումշուդի և Սալիհայի ամուսնութեան վերաբերութեամբ. բացատրեց այն պատճառները, որ սախպել էին Ջումշուդին իրան ձևացնել խորասանցի. յայտնեց, թէ ինչ զաղանիք կար, որ առիթ էր տաշխ Ջումշուդին ծածուկ պահելու իր ամուսնութիւնը իր հօրեղբօրից. — վերջը, որ նա վճռեց առևանգել Սալիհային, ինչ կերպով և լինէր, իսկ ինքը, աստղագէտը, նրա զիտաւորութեանը օգնումէր, կատարելով հաւատարիմ ծառայի պարտաւորութիւնը:

Այդ պատմութեան միջոցին Փանահ-խանը ոչ
սակաւ անդամ արտայայտում էր իր զարմացումը
և կարելցութիւնը դէպի Զումշուղի անել դրու-
թիւնը, որից ստիպված, վճռել էր նա ծայրա-
յեղութեան դիմել: Վերջապէս ասաց նա.

—Ցաւում եմ, որ ես այդ բոլորը առաջուց չը
գիտէի, այն ժամանակ, շատ կարելի է, որ ես
չէի ցանկանայ զրկել այդ սիրարժան երիտասար-
դին իր կոսջից, որին նա այնքան զոհաբերու-
թեամբ տիրացել էր: Այդ պատմութիւնը մնալաց-
նում է իմ աչքում և քո յանցանքը: Ծառայի հա-
մար ամեն պարտաւորութիւններից նախադաս է
լինել հաւատարիմ իր տիրոջը: Դու կատարել ես
քո պարտքը: Բայց թէն դու ինձ խաբեցիր, իսկ
ես հանգամանքները ի նկատի առնելով, ներում
եմ քեզ: Հիմա դու ինձ այն ասա, թէ ինչ միջո-
ցով կարող եմ ես համեմ ամբողջ Ղարաբաղի
վրա տիրելու բարձր իշխանութեանը: Հաւատա-
ցած եղիր, որ ես կը վարձատրեմ քեզ արժանա-
ւոր կերպով:

—Թող Ալլահը և սուրբ Մարգարէն առաքեն
ամենազօր, ամենասողորմած և ամենաբարի խանի
վրա իրանց օրհնութիւնը և թող բազմացնեն նրա
կեանքի տարիները Մեծ ծովի⁴⁾ աւազների թւով:
Չեր դէպի ինձ ցոյց տուած գթութեան համար,
խան, ես կը հաղորդեմ այդ նշանաւոր գաղտնիքը:

Երկալառակութիւնները, որ ծագել են Խամսայի
մէլիքների մէջ, բոլորովին քայլայիլ են նրանց
միաբանութիւնը: Իսկ այդ նոր սկսվող պատե-
րազմը կը հասցնէ վերջին հարուածը: Նրանց զօ-
րագմը կը հասցնէ վերջին հարուածը: Ամբողջ Ղարա-
բութիւնը իսպառ կը թուլանայ: Ամբողջ Ղարա-
բաղի վրա բարձր իշխանութիւն ձեռք բերելու
համար անհրաժեշտ է ունենալ մի բերդ,
որը կառուցված լինէր մի անմատչելի տեղում:
Իսկ ես գիտեմ մի այսպիսի տեղ: Զանախչից
12 վերստ հեռաւորութեան վրա կայ մի սար, ո-
րի գագաթի վրա ստորոտից բարձրանալու համար
հարկաւոր կը լինի մէկ և էս ժամ: Սարսափելի
գագաթի վերներ տանում են դէպի նրա ժայռու գա-
գառիվերներ տանում է պարսպած է պարսպած ա-
մատչելի է: Նա շրջապատած է պարսպած ա-
մատչելի է: Այդ սարը երեք կողմից բոլորովին ան-
գաթը: Այդ սարը երեք կողմից բարձրանալու որոտում
պառամներով, որնց ներքեցից աղմկելով որոտում
է մի գետ և արագութեամբ վազում է քարերի
միջով: Միայն մի կողմից կարելի է մուտք գոր-
ծել դէպի սարի գագաթը, և այդ կողմը կարելի է
ամրացնել պարիսպներով: Իսկ մնացած կողմիցը
պաշտպանվում են բնական ամրութիւններով:
Սարի գագաթի վրա կայ մի տափարակ տարա-
ծութիւն, որի շրջապատը երկու ժամկայ ճանա-
պարէ կը լինի: Այդ տեղում կարելի է հիմնել
մի քաղաք և բնակեցնել նրան քաջ պատե-
րազմողներով: Այնուհետև դուք կը լինէք ան-
Ղար. Աստղագէտը:

մատչելի, երբ մի որ և իցէ վտանգ կը սպառնայ թշնամին, և կարող էք միշտ հարուածել ձեր թշնամիներին, պահելով չրջակայ բնակիչներին սարսափի մէջ, և սրի ուժով կը հարկադրէք նրանց ձեզ հպատակելու:

— Եատ գեղեցիկ և չափազանց լաւ մտածված է, պատասխանեց Փանահ-խանը: — Դու, ով ասուղագէտ, թէն վատ քժիշկ ես, թէն խարերայ ես, բայց որպէս երևում է, հնարագիտութեան մէջ խիստ վարպետ ես: — Ո՞ւմն է պատկանում հիմա այդ տեղը:

— Վարանդայի մէլիքին: Եւ որովհետեւ դուք այժմ հրաւիրված էք նրան օգնելու համար, այդ պատճառով խիստ դիւրին կը լինի ձեզ պահանջել նրանից, որ այդ տեղը ընծայէ ձեզ: Մի բան էլ կայ. իմ տուած խորհրդի համեմատ, Զումշուղը պէտք է իր կնոջը ներկայացնէ իր հօրեղբօրը: Դուք կարող էք պահանջել ձեզ համար բաւականութիւն այն յափշտակութեան մասին, որ կատարեց Զումշուղը, առեանդելով Սալիհային, որը արդէն ձեր կինն էր դարձել: Ձեզ հետ իր բարեկամական կապերը պահպանելու համար և իր եղբօր որդուն ձեր վրէժիսնդրութիւնից աղատելու համար, որ նա կրկին բախս ունենայ իր Սալիհայի ամուսինը լինել, — ես հաւատացած եմ, որ Վարանդայի մէլիքը ուրախութեամբ կը համաձայնվի:

ընծայել ձեզ այն տեղը, իթէ դուք կընդունէք այդ որպէս վարձատրութիւն ձեզ հասցրած անպատվութեան փոխարէն:

— Դու չափազանց խելացի մարդ ես, աստղագէտ: Այն պարզեց, որին դու արժանի ես, կը գոյնի քո ազատութիւնը պատճվելուց և վարձատրութիւն փողերով: Դու կը ստանաս թէ առաջնը և թէ երկրորդը, հետեւիր ինձ:

Նրանկը դնացին:

II.

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՉԱՆԱԽՉԻՒ ՄՈՏ—
ՆՐԱՆՑ ԱԶԱՏՎԵԼԸ ՊԱՇԱՐՈՒՄԻՑ

Զումշուղը իր թանգագին աւարի հետ ձիավարում էին մի ամրողջ օր, առանց հանգստանալու։ Վերջապէս զդալով սաստիկ յոդնութիւն, և այլ ևս չը տեսնելով իրանց ետևից հետամուտ եղողներին, նրանք կանգ առին։

Սալիհան, որ ակղբից սաստիկ վախեցած էր, ուրախացաւ, երբ լսեց ծանօթ ձայնի հնչիւնները, որոնք այնքան մօտ էին նրա սրտին։ Հասկանալով կատարված անցքի նպատակը, նա ճանապարհ ամրողջ ընթացքում միայն նայում էր Զումշուղի վրա, այն աչքերով, որ լցված էին հոգեկան բերկրութեամբ, և չէր կարողանում իր հրճուանքին բաւականաչափ մնունդ տալ։ Երբ որ նրանք կանգ առին, Սալիհայի հարցմունքները չափ չունէին։ Անդաղար գրկում էր իր ամուսնին, ճնշում էր իր կուրծքի վրա, աշխա-

տում էր արտայայտել իր սրտի բոլոր բորբոքը, բոլոր սէրը, բոլոր տաճանքները, որ կրել էր նա իրանց անջատման միջոցում։ Զումշուղը նոյնակէս գտնվում էր մի այնպիսի հիացման մէջ, որ խօսքեր չէր գտնում իր ուրախութիւնը արտայայտելու։ Փափուկ խոտերը ծառայում էին նրանց անկողնի տեղ, իսկ միլիօնաւոր աստղերը, որոնք շքեղ կերպով սփռված էին կապոյտ երկնակամարի վրա, լուսաւորում էին նրանց։ Ո՛վ սիրոց քաղցր բոպէներ, ինչու ամենին չէք վիճակվում բայց աւաղ, զուարձութիւնները խեղճ մահկանացուների գնվում են խիստ թանգ զնով և հոգեկան զառնութիւնների հետ գտնվում են մի և նոյն կարգում, — զառնութիւններ, որոնք վաղթէ անազան յաջորդում են ուրախութիւններին...

Երրորդ օրվայ երեկոյեան պահուն Զումշուղը տեսաւ իր առջև մի խումբ զննված մարդիկ, որոնք, ինչպէս երեսում էր, հանգստանում էին, որովհետեւ նրանց ձիաները արածում էին նրանց շուրջը։ Երիտասարդը հետաքրքրվեցաւ զիտենալ, թէ ովքեր էին նրանք, այդ մոքով իր նօքարնեթէ ովքեր էին նրանք, այդ մոքով իր նօքարնեթէ մէկին հրամայեց, որ գնայ տեղեկանայ։ Երբից մէկին հրամայեց, Զումշուղը իմացաւ, որ նա վերադառնաւ, Զումշուղը իմացաւ, որ նրանք իր մարդիկն էին, որոնց առաջուց ինքը ճանապարհ էր դրել, որ դնային Զանախչի։ Նա ճանապարհ էր դրել, որ դնային Զանախչի։ Նա ճանապարհ էր դրել, որ դնային Զանախչի։ Նա ճանապարհ էր դրել, թէ ինչ արդելք կարող էր այդքան

ժամանակ նրանց պահած լինել այդ տեղում, և
իսկոյն մօտեցաւ, սկսեց պատճառը հարցնել մի-
և նոյն նօքարից, որին յանձնել էր իր խմբի
գլխաւորութիւնը:

—Գուցէ ձեղ յայտնի չէ, իշխան, պատասխա-
նեց նա, —որ Խամսայի բալոր մէլքները ազգս-
տամբվեցան մեր դէմ, և Թալիշեցիք, ջարդելով
ձեր հօրեղոր զօրքերը, արդէն պաշարել են Զա-
նախչին: Մենք չը համարձակվեցանք առանց
ձեղ առաջ գնալու և վճռեցինք սպասել ձեր վե-
րադարձին:

—Հօ, այդ շատ վաղ են սկսել... ես այդ չէի
սպասում... —Շատ է թշնամիների թիւը:

—Մօտ երեք հազար:

—Այդ ոչինչ. ես կաշխատեմ շուտով ծանօ-
թանալ Թալիշեցիների հետ... Մենք հէնց այդ
դիշեր պէտք է յարձակվենք թշնամիների վրա և
աղատենք Զանախչին պաշարումից:

Զումշուղը խորհուրդ տուեց Սալիհային հագն-
փել տղամարդի ձեռվ և յարձակում գործելու մի-
ջոցին շը բաժանվել իրանից: Ժամանակը նպաս-
տում էր քաջ երիտասարդի դիտաւորութեանը:
Երկինը ծածկվեցաւ մէգերով, որոտը որոստում
էր, կայծակը կտրասում էր մթին ամպերը: Ամեն
ինչ ցոյց էր տալիս, որ զիշերը փոթորկային և
խաւար կը լինի: Զումշուղը բաժանեց իր խումբը

երեք մաս, հրամայելով իւրաքանչիւր մասին հա-
րուածել թշնամուն միմեանց հակառակ կողմերից:
Որպէս զի խաւարի մէջ միմեանց ճանաչեն,
նրանք ընտրեցին որպէս նշանարան Սալի հա
անունը:

Գլշերեց: Սաստիկ անձերը հեղեղի նման թափ-
վում էր ամպերից: Անընդհատ որոտման միջո-
ցում կայծակի փայլատակումը հետևում էր մինը
միւսին. շանթահար երկինքը, կարծես թէ, փառվում
էր կրակի մէջ: Կամաց, առանց աղմուկի, Զումշուղի
խումբը առաջ էր ընթանում: Անձրեփ ձայնը
խլացնում էր նրանց քայլերի խշչոցը: Նրանք
գնում էին հետիւտս, ձիաները իրանց ետեից
գնուց տալով: Զանախչի բերդին խիստ մերձ հե-
քարշ տալով: Զանախչի բերդին խիստ մերձ հե-

Զետագօտելով այդ բոլորը կայծակի լուսով, որը
անդադար փայլատակում էր, Զումշուղը նշանա-
ցի կերպով իմացում տուեց նստել ձիաների վրա:

Նրա հրամանը կատարվեցաւ այնքան հանդար-
տութեամբ, որ անկարելի էր լսել ամենափոքր
շարժման ձայն անգամ։ Հարիւր մարդ զիմեց զէ-
պի դեաի կողմը, միւս հարիւրը զիմեց զէպի բեր-
դի հիւսիսային կողմը, իսկ Զումշուղը մնացած-
ների գլուխը անցնելով, ընտրեց գործել զէպի
կենտրօնը։ Մի ակնթարթում երեք խումբերը մի-
ասին, սարսափելի աղաղակներով, յարձակվեցան
քնաթաթախ, ընդարձացած թալիչեցիների վրա։
Արիւնեղութիւնը սոսկալի էր։ Թշնամիների մէջ
տիրեց շփոթութիւն և իրարանցում։ Նրանք չը
հասկանալով թէ ում հետ գործ ունեն, կամ խը-
լում էին իրանց զէնքերը և յարձակվում էին մի-
մանց վրա, կոտորում էին միմեանց, կամ ընկ-
նում էին վերք ստանալով վարանդացիների խէն-
ջարներից ու թրերից։ Այդ միջոցում կայծակը,
կարծես թէ, կամնանալով նպաստել Զումշուղի յա-
ջողութեանը, փայլատակից մի տաղաւարի վրա
և այրեց նրան։ Որոտման զարհուրելի պայթիւնը
դդրդեց ամրող շրջակաբը, և լեռների խորքից
հաղարաւոր բօմբիւններ վերադարձրին նրա ար-
ձագանքը։ Կրակը արագութեամբ տարածվեցաւ
բոլոր տաղաւարների մէջ և հրդեհի լուսաւորու-
թեան առջև վարանդացիները կոտորում էին ի-
րանց թշնամիներին, ինչպէս զիշատիչ գաղան-
ներին։

Թալիչի մէլիքի որդին, որը բերդը պաշարող-
ների հրամանատարն էր, գործ դրեց բոլոր հնարա-
ւոր միջոցները, որ կարողանայ հաւաքել իր զին-
ւորներին, որպէս զի ընդդիմադրէ յարձակվողնե-
րին, բաց նրա ջանքերը ի զուր անցան։ Վերջա-
պէս նրան յաջողվեցաւ միացնել մինչև հինգ հա-
րիւր հողի, որոնք գտնվում էին անպատճառ և
անկարգ վիճակի մէջ։ Նա խկոյն յայտնեց նը-
րանց, թէ թշնամու թիւը շատ փոքր է, և թէ
չափազանց ամօթալի բան կը լինէր մի բուռն
զայլերից խոյս տալը, կորցնելով այն բոլոր օ-
գուանները, որոնք ձեռք էին բերված այնքան թանգ
գներով։

«Ամաչեցէք, աղաղակում էր նրանց,—ամաչե-
ցէք, երկշոտ զինուորներ, ուր էք փախչում այս-
պէս շտապով։ Միթէ չէք տեսնում, որքան փոք-
րաթիւ են այն ստահակները, որ համարձակվում
են մեզ անհանդատացնել։ Միթէ դուք նոյն թա-
լիչեցիները չէք, որոնք մի քանի օր առաջ մահ
են ասարափ էին տարածում վարանդայի զօրքերի
մէջ։ Ինչից էք վախենում դուք, ձեր տաղաւար-
ների հրդեհից, թէ այդ մի բուռն մարդիկներից։
Սրբենք դրանց արիւնով մեր սրերը և դրանով
փարատենք մեր նախատինքը։ Երեխ, դուք ցան-
կանում էք, որ ես ամաչելով յիշեմ, որ ձեր հրա-
կանում էք, որ ես ամաչելով յիշեմ, որ ձեր հրա-

ստիպենք զղչալ այդ յանդուգն յիմարներին, որոց ևս չեմ ճանաչում: Խելքի եկէք, թալիշէցիք, եթէ ոչ, երդում եմ բոլոր սրբութիւններով, որ ևս կոտորել կը տամ ձեզ, ինչպէս անպիտան ստրուկների, որոնք իրանց ստուերից ևս վախենում են:

Այսպէս աղաղակելով, թուրը շարժելով, և անհնաղանդներին իր սաքերի տակ ձգելով, Մէլիք-Յուսէինը հաւաքեց իր զօրքերից մնացածներին, մի կողմը տարաւ, որպէս զի ժամանակ ունենայ նրանց կարգի բերելու: Վարանդացիները, այլ ևս չը տեսնելով թշնամիներին, վազեցին աւարի առնելու թալիշէցիների բանակը, որը արդէն մոխիր էր դարձած: Յանկարծ նրանց ետերց լսելի եղաւ խառնածայն աղաղակ: Մէլիք-Յուսէինը իր մարդիկներով յարձակվեցաւ Զումշուղի զօրախումբի վրա և չորս կողմից պաշարեց նրան: Կռիւը նորոգվեցաւ այժմ աւելի յամառութեամբ: Յուսէինը պատառելով թշնամու խոռոչը, մօտեցաւ Զումշուղին, և երկուսի մէջ սկսվեցաւ սաստիկ մենամարտութիւն: Զումշուղին աղատեց նրա զրահը և սպառարտը, իսկ Յուսէինին նրա անհամեմատ ձարպէկութիւնը: Զումշուղը ինայում էր նրան, բայց նա ամեննեին չէր մտածում ինայել Զումշուղին: Նրա մանկահասակ կինը, ամուսնի մօտից չը բաժանվելով, կովում էր զարմանալի

քաջութեամբ: Յանկարծ, Զումշուղը իր սժոյզը սաստիկ արագութեամբ դարձնելու միջոցին, ասպանդակները կտրվեցան, և ինքը գլխիվայր թըռաւ գետնի վրա: Յուսէինը շտապեց օգուտ քաղել այդ գէպքից և պատրաստվում էր իր մահաբեր սուրբ իջնենել սոսիսի գլխին: Բայց Զումշուղի պահապան հրեշտակը այստեղ կանդնած էր: Մանկահասակ Սալիհան մի ակնթարթում գուրա է կորպում թուրը Յուսէինի ձեռքից և իր երկրորդ հարուածով նրան զլորում է զետին: Տեսնելով իրանց հրամանատարին ընկած, թալիշէցիները նոյն բոպէում ցրիւ եկան, և արշալուսի առաջին ճառագյթները ողջունեցին վարանդացիների յաղթութիւնը: Զանախչի բերդը աղատվեցաւ. Թշնամու պաշարումից:

Պաշարվածները ամբողջ գիշերը անցկացրին բերդի պարիսպների վրա, չը կարողանալով հասկանալ, թէ արգեօք ովքեր պէտք է վնակն նոր յարձակում գործողները, կամ բերդի ըրջակայքում ինչեր էին կատարվում: Քամու շվեմոցը, անձրեփի աղմուկը, որտոի սաստիկ զդրովինը թոյլ չէին տալիս նրանց մի բան լսել: Եւ վախենալով, մի գուցէ իրանց սխալմունքով Զանախչին մատնեն թշնամու ձեռքը, նրանք չը վստահացան բերդից դուրս գալ և մինչև առաւօտ մնացին փակված նրա մէջ:

Զումշուղը պատմեց մեզ արդէն յայտնի անցքը:
Վարանդայի մէլիքը հիացմամբ գրկեց Սալինային,
Համբուրեց, ասելով.

— Սիրելի երիտասարդ, քո ինձ մատուցած ծա-
ռայութիւնը այնքան անդահատելի է, որ բարձր
է ամեն տեսակ վարձատրութիւնից: Պահանջիր
ինձանից, ինչ որ կամենում ես: Եթէ քո պահան-
ջածը լինի միայն իմ իշխանութեան ներքոյ, երդվում
եմ քեզ իմ սրով, որ դու անպատճառ կը ստանաս:

Այդ խօսքերի միջոցին Զումշուղը բռնկց Սա-
լինայի ձևոքից, երկուսն էլ ծունկ իջան մէլիքի
առջե:

— Մենք խնդրում ենք ձեր ներումը, հօրեղ-
բայր, զա մեզ համար աւելի թանգարին է, քան
ամեն տեսակ պարզեներ:

— Ներում.... ձեր երկուսիդ.... այդ ինչ է նշա-
նակում... ես չեմ հասկանում...

— Այդ երիտասարդը, հօրեղբայր, այդ երիտա-
սարդը...

— Ասա, շուտով, մի տանջիր ինձ:

— Այդ երիտասարդը... իմ կինն է:

— Քո կինն է, և նա...

— Մահմեղականուն է...

— Ի՞նչպէս, զու ամուսնացար մահմեղական աղջ-
կայ հետ, և հրաժարվեցար մեր կրօնի սուրբ ծէ-
սերից... Տէր Աստուած, այդ ինչպէս կարելի է:

III.

ԳԱՂՏՆԻՔԸ ՅԱՅՑՆՎՈՒՄ Է—ՓԱՆԱՀ-ԽԱՆԻ ԳԱՅՈՒՄԸ:

Մեծ ուրախութեամբ վարանդայի իշխանը իր
ամրոցի պարիսպներից տեսաւ Զումշուղին, որը
յաղթական փառքով, իր խումբի հետ, մօտենում
էր շարժական կամուրջին: Հօրեղբայրը և եղբօր-
որդին ցնձութեան լացականչութիւններով վա-
գեցին և միմնանց դիրկը ընկան: Երբ անցաւ հո-
գեղմայլութեան առաջին րոպէն, մէլիքը ասաց.

— Հազար անգամ գոհութիւն կը մատուցանեմ
Ամենաբարձրեալին, որ քեզ, իմ սիրելի Զումշուղ,
և ոչ մի ուրիշին պարտական եմ ես թշնամինե-
րի պաշարումից աղատվելով: Դու շահեցիր մի
նոր իրաւունք իմ երախտագիտութիւնը գրաւելու
համար: Բայց ով է այդ գեղեցկադէմ երիտասար-
դը, որ կանգնած է քո մօտ:

— Դա իմ փրկիչն է, հօրեղբայր, եթէ զա չը
մինէր, դուք այլ ես ինձ չէիք տեսնի:

— Ի՞նչպէս:

Սալիհան զուարթ կերպով մէջ մտաւ.

— Ես արդէն համարեա թէ քրիստոնեայ ևմ. իմ ամուսինը պատմել է ինձ բոլորը, ինչ որ վերաբերում է ձեր կրօնին: Ես սիրում եմ քրիստոնեաներին և պատրաստ եմ քրիստոնեայ լինել: Ես կը ցանկանայի և միրտութիւն ընդունել. դուք այնքան բարի էք և ներողամիտ, որ կօգնէք ինձ կատարելու իմ բաղձանքը:

Սալիհայի խոստովանութեան մէջ այնքան անկեղծութիւն և բարեհոգութիւն կար, որ վարանդայի իշխանը բոլորովին հիացած մնաց նրա խօսքերից: Նա վեր բարձրացրեց Զումշուդին ու նրա կնոջը, զրկեց երկուսին, ասելով.

— Բախտաւոր եղիք, իմ զաւակներ, և միշտ բախտաւոր, իսկ ինձ մնում է այսուհետեւ ուրախանալ, ձեր երջանկութիւնը տեսնելով:

Ո՞րպիսի հրճուանքով Զումշուդը և Սալիհան լսեցին այդ խօսքերը, որոնց մէջ բովանդակում էր նրանց առաջայ բարեբախտութիւնը և յոյսը աւելի լաւ առաջայի:

Միւս օրը հրաւիրվեցաւ մի քահանայ, որը կատարեց Սալիհայի միրտութեան սուրբ խորհուրդը. իսկ երրորդ օրը նա ամուսնացաւ Զումշուդի հետ օրինաւոր պատկով, քրիստոնէական սուրբ կրօնի ծէսերի համեմատ:

Սալիհայի ամուսնութեան միւս օրը Փահան-

խանը, իր քաջասիրտ ջուանշիրցիների հետ, յայտնվեցաւ Զանախչի ամրոցի պարիսպների մօտ: Վարանդայի մէլիքը ուրախութեամբ շտափեց զիմաւորելու նրան: Բարեկամական խոստումնպները երկու կողմից ես թափվում էին զետի նման: Փանահ-խանը խորամանն կերպով հրապուրում էր մէլիքի խելքը, յայտնելով այն միտքը, թէ իր ապագայ բարձրանալու ակնկալութիւնը պէտք է հիմնված լինի իր և նրա հետ կապուելիք դաշնակցութեան վրա: Մէլիքը, անհրաժեշտութիւնից ստիպված, փաղաքշում էր ջուանշիրցիների զրւխաւորին, որովհետեւ առանց նրա աշխակցութեանը չէր կարող խամսայի բոլոր մէլիքների միացեալ ուժերին դէմ դնել:

Խանի գալուց յետոյ Զանախչին դարձաւ խընճոյքների մի մեծ դահլիճ. բոլոր զէմքերի վրա կարսիլի էր տեսնել ուրախութիւն և բաւականութիւն: Բայց այդ զուարճութիւնների միջոցում Փանահ-խանը չէր մոռանում իր ներքին խորհուրդները: Նա միայն մի յարմար առիթ էր որոնում խօսակցելու մէլիքի հետ, և այդ առիթը շուտով տեղի ունեցաւ: Վարանդայի մէլիքը տեղեկութիւն ստացաւ, որ Թալիշի մէլիքը, վշտանալով և զայրանալով իր կրած կորուստների պատճառով, բանակցութիւններ սկսեց Խամսայի միւս մէլիքների հետ և արդէն կապեց նրանց հետ դաշնակցութիւն

Հակառակ վարանդայի իշխանի: Նա իմացաւ, որ պատերազմի պատրաստութիւնները կատարվում են խիստ եռանգով և շուտով պէտք էր սպասել թշնամու մի նոր և աւելի զօրաւոր յարձակմանը: Այդ բոլորը ի նկատի առնելով, Վարանդայի մէմբը անհրաժեշտ համարեց խորհրդակցել ֆանահիսանի հետ, մտածել այն նախապատրաստութիւնների մասին, որպիսիքը պէտք էր ձեռք առնել թշնամու դէմ պաշտպանվելու համար: Խոկ ֆանահիսանը մտածում էր օգուտ քաղել այդ հանգամանքներից և իրազործել իր վաղեմի բաղձանքները: Նա ասաց.

— Մէմբ, թշնամինները սաստիկ զօրաւոր են, և որպէս երեսում է, դիտաւորութիւն ունեն գործելու բոլորավիճ վճռական կերպով: Հարկաւոր է սկզբից ապահովացնել իրան և պատրաստ լինել նրանց յարձակումների դէմ: Երբ դուք ապահովված կը լինէք, այն ժամանակ ինքներդ կարող էք դուրս գալ կոփուի դաշտը, առանց սպասելու, որ նրանք ձեզ մօտ չնորհ բերէին: Ձեր ջանախչի բերդը պաշտպանվելու համար խիստ անյուսավի դիրք ունի: Պէտք է որոննել մի աւելի ամուր դիրք, և ես մի այսպիսի տեղ ի նկատի ունեմ, որի վրա բերդ հիմնելով, կը լինենք այնուհետև բոլորավիճ ապահովված: Բացի դրանից, մէմբ, ես դիտաւորութիւն ունեմ ձեզանից բաւականութիւն պա-

հանչել այն սաստիկ վիրաւորանքի համար, որ հասցիկ է ինձ ձեր եղբօրորդին:

— Ի՞նչպէս, նա համարձակվեցաւ վիրաւորել ձեզ:

— Խիստ ծանր կերպով, ասաց Փանահիսանը ծիծաղելով.— Նա փախցրեց իմ կնոջը:

— Զեր կնոջը: Բայց...

— Նրա այժմեան կինը իմ կինն էր...

— Այդ ես չեմ հասկանում...

— Ծատ դժուարին չէ, պատասխանեց խանը և սկսեց մանրամասնաբար պատմել բոլոր անցքը:

Յետոյ առելացրեց.

— Դուք, կարձեմ, կը համաձայնիեք ինձ հետ, մէմբ, որ ձեր եղբօրորդին մնողանչել է հիւրասիրութեան սրբութեան դէմ: Նա եկաւ լինձ մօտ իրեն դեսպան ձեր կողմից, բայց յափշտակեց իմ հարեւմից իմ կնոջը, գործ դնելով իր ձեւնարկութեան համար նենդաւոր աստղագիտի խորամանկութիւնները...: Ի՞նչ կատէք մի այդպիսի վարմունքի մասին:

Մէմբը մնաց շուարած:

Փանահիսանը, նկատելով իր խօսքերի յաջող աղջեցնութիւնը, շարունակեց.

— Մէմբ, բարկացէք, մէմբ, թող մոռացութեան տանք անցեալը, և որպէս ճշմարիտ բարեկամներ, աշխատենք որոննել հնարներ, որոնցմով կարել լինէր համաձայնացնել մեր փոխադարձ շահերը

Դար, Աստղադէտը:

այն վարձատրութեան հետ, որը դուք ինձ պարտաւոր էք: Այն տեղը, որի վրա ես առաջարկեցի բերդ Տիմել, պատկանում է ձեղ 5): Տուեցէք ինձ այդ տեղը: Ես նրա վրա կը կառուցանեմ մի բերդ, և այդ բերդը կը ծառայէ իբրև պաշտպանական ապահով ամրութիւն մեր երկուսի համար: Որովհետեւ ես յոյս ունեմ, գոնէ իմ կողմից, որ մեր բարեկամութիւնը մշտապէս կը շարունակվի, և վարանդացիները ջուանչիրցիների հետ կը կազմնն մի ժողովուրդ:

Մէմբքը, չը հասկանալով ֆանսահ-խանի խորամանկ նպատակները, որ թափնված էին այդ վաղաքական խօսքերի մէջ, ուրախութեամբ ընդունեց նրա առաջարկութիւնը: Նա ուրիշ ճար չունէր. գոնմիելով այնպիսի կրիտիկային հանդամանքների մէջ, կարօտութիւն ունէր նրա օդնութեամբ: Նա յայտնեց իր կատարեալ համաձայնութիւնը, վճռեցին միւս օրը գնալ այն տեղը տեսնելու, որը նշանակված էր բերդի կառուցանելու համար:

IV

ՍԱԼԻՀԱՆ ԿՐԿԻՆ ՅԱՓՇՏԱԿՎՈՒՄ է

Մթին գիշերը տարածել էր խաւարը՝ Ղարաբաղի վրա: Ոչ մի ասաղ չէր փայլում երկնքից. օդը թանձր էր և ծանր. ամեն ինչ նախադրւշակում էր փոթորկի մորդաւորութիւնը, որը ամառնային եղանակների ժամանակ ոչ սակաւ անդամ պատահում է Ղարաբաղի հովիտներում:

Ալլիհան միայնակ էր իր սենեակում, որը գտնվում էր Զանախաչի ամրոցի հիւսիսային աշտարակի ամենաբարձր յարկում: Այդ միջոցին ջումշուզը գտնվում էր իր հօրեղոր մօս, այն խորհրդի մէջ, որին մասնակցում էր և ֆանսահ-խանը: Նրա մանկահասակ ամուսինը անհամերութեամբ սպասում էր երիտասարդին: Յանկարծ լսեց նա խիստ պարզ կերպով այդ խօսքերը. «Յաձ թողեցէք մի պարան ձեր աշտարակի լուսամուտից, ձեզ կը տան տեղեկութիւններ, որոնք ձեղ համար խիստ կարեոր են»: Նա վախեցաւ: Մի և նոյն ձայնը երկրորդ և երրորդ սմուզամ ար-

տասանեց մի և նոյն խօսքերը: Յետոյ աւելացրեց: «Ոչինչից մի վախեցէք և շտապեցէք: Եթէ դուք կատարելու չը լինեք ձեր բարեկամի պահանջածը, յետոյ ինքներդ պիտի զղջաբ... բայց այդ շատ ուշ կը լինի... զործը վերաբերում է Զումշուղի կեանքի ասպահովութեանը»...

— «Զումշուղ... Աստուած իմ, բացականչեց Սալինան,—այս բոպէիս, այս բոպէիս, և վեր առնելով առաջին պատահած պարանը, ցած թողից լուսամուտից: Երբ որ խմացաւ, որ նրա ծայրին արդեն կապվեցաւ մի ինչ որ ծանր բան, մեր քաշեց պարանը գէպի ինքը: Նա տեսաւ մի թուղթ, որ կապած էր քարի հետ, ոկանց շտապով կարգալ հետեւալը. «Մի մարդ, որ չերմ կարեկցութիւն ունի ձեր բախտաւորութեան համար, յայտնում է, որ մի նշանաւոր դժբախտութիւն սպասնում է Զումշուղին, որից նա ոչինչով չէ կարող աղատվել, եթէ դուք չը շտապէք փրկելու նրան: Հենց այս բոպէիս պէտք է գաղտնի կերպով դուք այն ծառի մօտ, որը գտնվում է ճանապարհի մօտ, ճախ կողմում: Այսուհեղ դուք կը ստանաք մի թիւման (6), որը կարող է վտանգից պահպանել ձեր ամուսնին: Բայց այդ մասին պէտք է գաղտնիք: Շտապեցէք, եթէ ձեզ համար թանգ է Զումշուղի կեանքը: Ձեզ շատ չեն ուշացնի. ոչ ոքից մի առց մոյց մի տուղթը այդ թուղթը. ոչնչացրէք

նրան և գաղտնիքը ծածուկ պահեցէք, որովհետեւ դրանից է կախված բոլորը»:

Սալինան չափազանց երկիւղի մէջ ընկաւ:

— Աստուած իմ, դարձեալ բացականչեց նա, — իմ սկրելի Զումշուղը վտանգի մէջ է, կը վաղոն աղատելու նրան: Բայց ինչպէս: Առանց մէլիքի հրամանին պահապանը ինձ թոյլ չի տայ դուրս գալ ամրոցից: Խոկ ինձանից պահանջում են զաղանիք պահել... Շուտով հագուստու կը փոխեմ, կառեմ, որ ես ուղարկված եմ մէլիքի կողմից: Երբ որ զործը վերաբերում է իմ Զումշուղի աղատութեանը, այլ ես ոչինչ չէ կարող ինձ վախեցնել...

Մեր հերոսուհին շտապով փոխեց հագուստը, վաղոն զէպի շարժական կամուրջը:

— Թոյլ տուր, շուտով գույնց նա պահապանին, — մէլիքը ուղարկից ինձ գետից նոր բերելու:

Պահապանը ցած թողից շարժական կամուրջը: Նա նետի նման ուղացաւ զէպի նշանակած ծառը: Բայց հենց որ հասաւ այնուեղ, խոկոյն մի բանի հոգի շրջապատեցին նրան, բերանը կապեցին թաշկինակով, թեքերը կաշկանդեցին պարանով, և յափշտակելով նրան, արագութեամբ անհետացան:

Խեղճ Սալինա, և այսպէս դու զոհ եղար քո ջերմեւանդութեանը, որ ունեիր զէպի Զումշուղը, զահ, հրաբորով սիրոյ և նենդաւոր դաւաճանու-

թեան: Ո՞ր երկիրը կը տանեն քեզ քո յափշտակողները, ինչ են կամենում նրանք, կամ ովքեր են նրանք,—այդ բոլորը զուցէ մի ժամանակ կիմանանք մենք, բայց այժմ զառնանք դէպի ջում շուզ:

Աերջացնելով բոլոր կարգադրութիւնները, որ վերաբերում էին մտաղրիած պատերազմական զործողութիւնները սկսելուն, մէլքը, ժամանակը և ջումշուզը բաժանվեցան միմանցից: Այդ վերջինը վաղեց ամրոցի այն կազմը, որտեղ յոյս ուներ զանելի իր նազելի կենակցին: Ո՞րպիսի սարսափ ափեց նրա սրտին, երբ մանելով իր ընակարանը, այնտեղ չը դառ իր կնոջը: Տղամարդի հազուսաթ, որը ինքը հաջնում էր ճանապարհորդութեան ժամանակ, նոյնպէս անհետացած էր: Արդէն հասկացաւ... ուրիմն նա զնաց... թողեց նրան... նրան, որին այնքան սիրում էր... Այդ անկարելի բան է... այստեղ մի գաղանիք պէտք է լինի... զրա մէջ ծածկված է մի նշանաւոր, կորստարեր զաղանիք... Այդպէս էր մտածում ջումշուզը և խելագարի նման վազում էր դէպի շարժական կամուրջը:

Պահապանից ստացած տեղեկութիւններից ստուգեց նա իրան հասած զբախտութիւնը, ստուգեց, որ Ապիհան, առանց ոչ որից հարկադրութ լինելու, ինքնակամ դուրս է եկել ամրու-

ցից: Նրա սիրավը կտրատվում էր. նա կամենում էր վաղել նրա ետեից, իմանալ նրա մի այդպիսի անսովոր վարժունքի պատճառը: Նա աւելի բարւոք էր համարում մեռնել, քան թէ մնալ անզիտակցութեան մէջ: Նա վաղեց իր հօրեղոր մօտ: Մէլքը տեսնելով նրան, անհանգիստ կերպով ուսըի եւաւ: Երիտասարդի մռայլված, այլայլված վէմքը, վրդովված աչքերը ցոյց էին տալիս, որ մի որ և է սարսափելի դէպք պէտք է պատահած մնի:

—Ի՞նչ է պատահել, ինչ է պատահել... դոչեց մէլքը ամբողջ մարմնով զողալով.—ի սէր Աստուծոյ, ասա, ինչ է պատահել քեզ:

—Հօրեղայր, շտապեցէք... զնանք... զնանք...
—Ո՞ր, ինչու համար...

—Ես կորած եմ, ես կը մեռնեմ... միս, մի տանջէք ինձ, զնանք... կարելի է գեռ ժամանակ կունենանք նրա ետեից հասնելու... Այսպէս խօսելով, նա քարշ էր տալիս կիսահազնված մէլքին:

—Յուշի Եկ, ջումշուզ, ինչ ես կամենում դու, ուր զնանք, ումը որոնենք, ինչը քեզ այդ դրութեան մէջ զրեց:

—Իմ Ապիհան... իմ Սալիհան աղամարդի հագուստով հևացաւ ամրոցից. նա զնաց, Աստուծովիտէ, թէ որտեղ և ինչու համար: Նա ինձ թողեց: Ի՞նչով ես առիթ տուի նրա մի այդպիսի

վարմունքին, ևս, որ այնքան սիրում էի նրան, որի համար մոռացայ ամեն ինչ այս աշխարհում, որի համար զոհեցի ամեն ինչ։ Այդ ինչ է նշանակում։ Նա փախաւ և ինքնայօժար կերպով... իր կամքով։ Կարելի էր մի այդպիսի բան սպասել։ Այս, հօրեղբայր, խղճացէք ձեր անքախտ, լքած, խաբված եղբօրորդու վրա։ Կեանքը անտանելի կը մինի ինձ այսուհետեւ. ևս չեմ կամնում այլ ևս ապրել, և պէտք չէ ապրել... Ամեն ինչ հակառակում է ինձ... և ես կը գնամ բնութեան հակառակ, որը դատապարտել է ինձ մշտական տանջանքի...»

Արտասանելով այդ խօսքերը, նա խլեց խէնջարը և շտապեց այդ մահացու զէնքը դարձնել զէպի ինքը, բայց մէլիքը բռնեց նրա ձեռքը, որ պատրաստ էր անձնասպանութիւն գործելու։

— Այդ ինչ ես անում, անխելք, աղաղակեց մէլքը, — եթէ Սալիհան թողեց քեզ, ուրեմն նա այլ ևս չարժէ դրան, որ դու նրա համար անձնատուր լինես այս աստիճան յուսահատութեան։ Խոկ եթէ որ և իցէ մէկը յափշտակել է նրան, այժմ շատ ուշ է որոնելու նրանց։ Գիտես արդար, թէ զէպի որ կողմը փախել են նրանք։ Կասկածում ես արդեօք որ և իցէ մէկին այդ յափշտակութեան մէջ։ Դու չես պատասխանում։ Միթէ քո լոռութիւնը ցոյց չէ տալիս, որ քեզ

յայտնի չեն իմ հարցելը։ Հիմա զէպի ուր գնանք մի այսպիսի մթին զիշերում։ Կարելի է արդեօք չը մտածել, որ մեր թշնամինելը, զիշակեր գայլերի նման, չեն մռնչում մեր չորս կողմում, և թէ, մենք չենք դառնայ զո՞ս նրանց կատաղութեանը ու մեր անխոհեմութեանը։ Խելքի եկ, Զումշուղ, արիացիր և համբերող եղիք։ Մենք յետոյ կաշխատենք ամեն միջոցներ ձեռք առնել քո Սալիհայի աղատութեան համար, եթէ նա յափշտակիված է միայն...»

— Այս, եթէ նա յափշտակիված լինէր միայն, բացականչեց Զումշուղը, — այն ժամանակ ևս կը նետվէի նրա ետեից մինչև աշխարհի վերջին ծայրը, մինչև մնձ ծովի յափշտակը։ Բայց աւազ, նա յափշտակիված չէ, նա ինքնայօժար կերպով թողեց ինձ։ Խնչակս անքախտ եմ ես...։ Բայց չը մինի թէ Փանահ-խանը յանդբնեցաւ հրամուրել նրան։ Ո՛չ, ոչ, այդ անկարելի է, այդ աներեկակայիլի է... Տէր Աստաւած, նա իր յօժարութեամբ թողեց ինձ. նա արհամարէց իմ սէրը...։ Զօրեղբայր, խղճացէք անքախտ, խարված Զումշուղի վրա։ Ես ամաչում եմ նայելու ձեր երեսին, ես, որ Սալիհայի սիրոյ համար մինչև անգամ մեղանէցի մեր սուրբ կրօնի օրէնքների զէմ, խոկ նա այսպէս անխիզմ կերպով խարեց ինձ։ Բայց ես կը զանեմ նրան, և այդ խենչարը կը ցցիմ

այն ամեաւատարիմ սրտում և... բայց ես, որ
այնքան սիրում էի նրան, միթէ կարող եմ... ոչ,
ոչ... Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, որքան ան-
ըսիս եմ ես...

Իզուր մէլիքը զործ էր դնում ամեն միջոցներ
Զումշուղին հանգստացնելու համար, ի զուր վատ-
նում էր իր բոլոր պերճախօսութիւնը նրան հա-
մոզելու համար, թէ նա ի զուր տանջում է իրան
մի այնպիսի կնոջ համար, որը ինքը իրան ան-
արժան դարձրեց նրա ամուսին լինելու համար:
Յուսահատված երխտառարդը փետում էր իր զբ-
լի մազերը և ցոյց էր տալիս խելագարութեան
բոլոր նշանները: Ամրոցի մէջ բոլորը յուղված
էին այդ անցքի պատճառով: Մէլիքը, որտէս զի
փոքր ինչ հանգստացնէ իր եղբօրորդուն, զիտ-
մամբ ուղարկեց զանազան կողմնոր զինված մար-
դիկ, եթէ կարելի էր, զանէին վախստականների
հետքերը, բայց նրանց բոլոր հետախուզութիւն-
ները ապարդիւն անցան: Գիշերային խաւարը
անթափանցիկ քօղով ծածկել էր այդ անցքը:
Ամրոց զիշերը ոչ մի մարդ ամրոցի մէջ չը պառ-
կեց քննելու, բոլորը վրդովված էին, բոլորը ափ-
սոսում էին, որ Զումշուղին վիճակվեցաւ մի այն-
պիսի զժբախտութիւն: Մինչև անդամ ինքը Փա-
նահ-խանը մոռացաւ այն վիրաւորանքը, որ նր-
ան պատճառել էր Սալիհայի ամուսինը: Կա եռ

միւսների նման ցաւակցում էր երիտասարդի վի-
ճակին և տարուրերիում էր զանազան կարծիքնե-
րի մէջ, թէ ինչ պատճառներ պէտք է դրդած լի-
նէին Սալիհային վախչել մի այնպիսի ամուսնից,
որին այնքան պաշտում էր նա, որին միշտ ցոյց
էր տուած իր անկեղծ սիրոյ հաւասարիքը: Այս-
պէս տիրութեամբ և խոռվութեան մէջ անցաւ
Զանախչի բերդում այն զիշերը, որի առաւօք
պէտք է սկիզբը դրմէր անմատչելի Շուշիի հիմ-
նարկութեանը:

V.

ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԴԻ ՀԻՄՆԱԲԿՈՒԹԻՒՆԻ—ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱԼԻՀԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Արեգակը փայլում էր իր կատարեալ լուսաւարութեան մէջ: Բնութիւնը զիշերային փոթորիկից յետոյ, կարծես թէ, կրկին զարթնեց նոր փառքով և պայծառութեամբ: Լեսներից հոսում էին հաղարտար առուակներ և իրանց բարերար հեղանիթով սառդում էին կանաչաղարդ հովիաների բուսականութիւնը: Անտառապատ լեռները երմում էին աւելի կենդանացած. թարմ զեկիւոր տարածում էր հովիաների մէջ խիստ ախորժելի դոփոթիւն:

Այդ միջոցին Փանահ-խանը, Վարանդայի մէլքը և Զումշուղը դուքս եկան Զանախչի ամրոցից և դնում էին զէտի հիւսիսային կողմը: Այ ահազին զինված խումբ առաջնորդում էր նրանց: Անցնելով լեռնային շղթաները, նրանք ականցին վեր ելանել աւելի և աւելի բարձր: Նրանց առջև կանդնած էին հոկայական ժայռեր, ծածկված

անտառի և մամուռի մէջ: Եօթն վերստաչափ բարձրանաւով լեռան վրա, վերջապէս հստան նրանք մի ընդարձակ տափարակի, որը գտնվում էր սարի բարձրաւանդակի վրա: Այդ տափարակից կարելի էր նշմարել ամենահեռաւոր տեսարանները, կարելի էր տեսնել բաղմաթիւ զիւզեր, որ սփոփած էին հովիաների վրա, կարելի էր հիանալ իազդագարեր այզիների շըեզութեամբ և գեղեցիկ լեռների պատկերներով, որ ծածկված էին դեպի լեռների պատկերներով, որ ծածկված էին խիստ անտառներով: Խակ այդ բոլորը այնքան անխիստ կերպով էին երևում, որ կարելի էր մասնաւ կերպով էին երևում, որ կարելի էր մասնաւ կերպով շատ փոքրիկ առարկաներ են: Այդ տափարակը երեք կողմից բոլորավիճ անմատչելի էր, որովհետո շըջատառած էր համարեալ պարսպի հման ուսագացած ժայռերով: Միայն հիսուսային կողմից կարելի էր բարձրանալ դէպի յիշեալ տափարակը:

— Ահա, ասաց Փանահ-խանը, բոլոր շըջակայքը ուշադրութեամբ հետազօտելոց յետոյ, — ահա այդ տափարակը ամենայարմար տեղ է բերդ շինելու համար, համաձայն էր, մէլքը, տալ ինձ այդ տեղը:

— Բայց, ասաց մէլլիքը, — սա նրան ընդարձակ է..

— Երեք կողմերը ամրացնելու պէտք չունեն, իսկ չորրորդ կողմից մննը կը կառուցանենք պարիսպներ և աշտարակներ, որոնց բարձրութիւնից

կարելի կը լինի սարսափեցնել բոլոր ստահակներին, որոնք կը յանդղնեն մօտենալ մեղ:

— Եւ, ես համաձայն ևս: Եզուցվայ օրից մենք կը սկսենք բերդի հիմնարկութիւնը:

— Ի հարկէ, և մինչեւ աշնան վերջը կարելի կը լինի տեղափոխվել այդ նոր քաղաքում:

— Բայց ինչ անուն տանք մենք այդ քաղաքին:

— Այստեղ տեսարանները այնքան գեղեցիկ են և բոլոր շրջակաբը այնքան պարզ տեսնվում են, կարծես թէ, թափանցիկ ապակու միջից երմանալիս լինեն, — աւելի յարմար կը լինէր կոչել նոր բերդը (Շռւշա 7):

— Շռւշա, շատ գեղեցիկ անուն է, կրկնեց մեմքը, — չորհաւորում եմ ձեզ, որպէս Շռւշայի տիրոջը:

Բոլորը ցած իջան ձիաներից, և իւրաքանչյուրը վեր առնելով մի-մի քար, կիսեցին միմեանց վրա և կաղմեցին փաքրիկ բլրակ: Փանահ-խանը կանգնելով նրա վրա, հանդիսաւոր կերպով արտաստանց.

— Եւ թող առաքէ Ալլահը իր օրհնութիւնը նորակառոյց բերդի վրա, և թող ծաղկի նա, որպէս Գիւլիստանի Ճքեղ վարդերը 8) և որպէս մարդարէի տան զրախտի ծառը: Եւ թող լինի նա մի ժամանակ ամբողջ Վարաբաղի մայրաքաղաքը և թող փառաւորմի նա հրաշալի անցրերով: Եւ

թող խոնարհվեն նորակառոյց բերդի դօրութեան առջն բոլոր շրջակայ իշխանութիւնները, և թըշ-նամինները թող չքանան, որպէս մոլիկիր...

Այդ խօսքերը վերջացնելուց յետոյ, նա իր աջը նախ տարաւ զէպի ճակատը, յետոյ նոյն ձևոքով շշափեց գետինը, վեր առեց մի բուռն հող և ցրվեց կիտած քարերի վրա: Նրա օրինակին հետեւցին բոլորը:

Թէ ճանապարհորդութեան ամբողջ ընթացքում և թէ բերդի հիմնարկութեան ժամանակ, Զումշուղը պահպանում էր խորին լուռթիւն: Բոլորովն զլաղված իր սրտի շաւերով, համարեա մեքենաբար հետեւում էր նա ֆանահ-խանին և իր հօրեղորը, — մեքենաբար հետեւում էր նրանց օրինակին, և բերդի հիմնարկութեան դործողութիւնների ժամանակ, իսկ նրա մտածութիւնները սլացիլ էին խիստ հետու, նրանք թափառում էին զանազան ենթաղրութիւնների մուայլի մէջ և յուշատութեան քաօսի մէջ...

Երբ որ մէլքքը իր խումբի հետ սկսեցին ցած իջնել սարից և ուղերմիցան զէպի Զանախչի, այդ միջոցին Զումշուղը, խորասուզված դասում մտածութիւնների մէջ, իր ձին քշում էր այնքան զանդաղ կերպով, որ բաւական տարածութեամբ նրանցից յետ մնաց: Յանկարծ նրա ձին խրսնելով, նետվեցաւ զէպի մի կողմ: Երխտասարդը վեր

բարձրացրեց աչքերը, տեսաւ ասաղագէտին, որ
մօռնում էր իրան:

—Ողջոյն, մէլիք Զումշուդ, ասաց նա. —վա-
ղուց է, շատ վաղուց է, որ ևս չեմ աեմսիլ ձեզ
հետ, բայց միշտ ձեր վրա էի մասհում:

—Ի՞նչպէս, այդ դժու ևս, ևս քեզ բոլորովին կո-
րած էի համարում: Ի՞նչու համար մինչև այժմ դու
չեկար ստանալու այն պարզեց, որ ևս խոսացել
էր բո կատարած ծառայութիւնների: Համար:
Բայց, միս, անօդնուտ, բոլորովին անօդնուտ ծառա-
յութիւն...

—Մի ուրացէք իմ ծառայութիւնը, մէլիք, ևս
բոլորը գիտեմ: Զանազան կարեսը պատճառներ
սովորում են ինձ դևս. ևս ծածկված մնալ: Ես չեմ
կարող զնալ Զանախչի, չեմ կարող յայտնիլ ձեր
հօրեղբօր մօտ: Բայց ևս դիտեմ, թէ որտեղ է
ձեր աստուինը...

—Դու գիտես, ով բարերար ովի կամ մարդ, —
չը գիտեմ ինչպէս կոչեմ քեզ, —ասա, ասա, որ-
տեղ կարող եմ գտնել նրան, ի՞նչ պատճառով նա
թողից ինձ:

—Նա ստիպված էր թողնել ձեզ. նրան խիստ
խորամանիկ կերպով խաղեցին: Մասմելով ազա-
տել ձեզ դժբախտութիւնից, նա ինքը որհ դար-
ձաւ ձեր անզութ թշնամիների նենդութեանը:

—Ուրիմն նրան յափշտակեցին, ուրիմն նա իր

յօժարութեամբ չէ թողել ինձ: Երկնային Ստեղ-
ծող, գոհութիւն եմ մատուցանում քեզ: Աստղա-
զէտ, զու վերաղարձրիր իմ կեանքը: Հիմա ասմա,
այժմ որտեղ է նա:

—Թալիշի մէլվի իշխանութեան ներքոյ: Նրա
որդին, ստահակ Յուսէինը, որը առաջնորդում էր
Զանախչին պաշարող զօրերին, որպէս ձեզ յայտ-
նի է, յաղթվեցաւ ձեղանից և փոքր էր մնում,
որ ինքը պիտի կեանքից զրկվէր ձեր քաջասիրտ
ամուսնի ձեռքով: Նա հեռացաւ լի կատաղու-
թեամբ, երդվելով վրէժինդիր լինել ձեղանից:
Բայց ֆանահ-խանի դալուսոր, որը ունեցաւ ծան-
րակիու նշանակութիւն և զօրացրեց ձեր հօրեղ-
բօր կողմը, մի և նոյն ժամանակ արգելեց Յուսէ-
ինին կատարելու իր դիտաւորութիւնը, այն է
յարձակվել ձեզ վրա զինված ուժերով: Այդ ժա-
մանակ նա դիմեց խորամանկութիւնների: Մի քա-
նի օր ծածուկ կերպով թափառելով Զանախչի
մերձակացրում, նրան յաջողվեցաւ մուրացկանի
կերպարանքով մտնել ձեր ամրոցը: Այստեղ նա
տեղեկացաւ բոլորը, ինչ որ նրան պէտք էր. ի-
մայստ ստոյդ պատճառը, որով զուք հրաժարվե-
ցաք ամուսնանալ նրա քրոջ հետ, իմացաւ, որ
իրան հարուածող պատանին էր ձեր Սալիհան:
Նրա սիրաը բորբոքված էր բարկութեամբ. նա
վճռել էր, ինչ միջոցով և լինէր, անպատճառ

Ղար. Աստղագէտը:

յափշտակել ձեր ամուսնին 9): Երկար մտածում էր նա զանազան հնարների վրա, վերջապէս դտաւ մէկը, որ յաջողեցրեց նրա դիտաւորութիւնը... Այստեղ աստղագէտը պատմեց այն անգքը, որ մեղ արդէն յայտնի է նախընթաց զլիից:

—Ես, շարունակեց նա, —չէի կարող արգելել նրան կամ խափանել նրա դիտաւորութեան կատարումը: Բայց աննկատելի կերպով հետեւում էի նրան, և իմացայ, որ նրանք կամենում են ձեզ մշտագէս զրկել Սալիհայից, պահելով ձեր կնոջը որպէս գերի Զէյվայ բերդում, և չի պիտի աղատեն նրան, մինչև դուք չամուսնաք ձեր առաջին նշանածի հետ: Այդ պահանջում է նրանց վիրաւորված հպարտութիւնը: Ես իմացայ, որ Փանահ-խանը դիտաւորութիւն ունի շուտով կառուցանելու մի բերդ այդ լեռների վրա, և ձեր հօրեղոր ու ձեզ հետ պիտի դնայ հեռազօտելու բերդի տեղը: Այդ առիթից օգուտ քաղելով, սպասում էի միջոց գտնել ձեզ հետ տեսնվելու: Եթէ մենք այժմ չը հանդիպէինք միմնանց, ևս ստիպված կը լինէի զնալ Զանսախչի, այնտեղ ձեզ որոնելու համար, չը նայելով այն վտանգին, որ ըստառնում է ինձ:

—Հա, երբ որ այդպէս է, դոչեց Զումշուղը, — ևս դուրս կը կորդեմ նրան իմ թշնամու ձեռքից:

Ես կամ մոխիր կը դարձնեմ նրանց Զէյվան, կամ ինքս կը ոչնչանամ...

—Մէկիք, չափաւորեցէք ձեր բարկութիւնը, նա ոչ միայն օգասաւէտ լինել կարող չէ, այլ մինչև անզամ կարող է վեսավկար լինել ձեր Սալիհայի համար: Առժամանակ պէտք է համբերել, յետոյ գործել որպէս հարկն է:

—Բայց միթէ ես այժմ չեմ կարող...

—Կարող էք, բայց աւելի լաւ կը մնի, որ գործը թողնէք ինձ, որ ես աշխատեմ դադունի կերպով և զգուշութեամբ...

—Ո՛չ, ոչ, պատասխանեց Զումշուղը, —միթէ ես կարող եմ թոյլ տալ չարագործներին, որ անպատճեն իմ Սալիհային, երբէք, երբէք: Իմ սուրբ մեր մէջ դատաւոր կը լինի: Զէյվան Մջապատված չէ անմատչելի ժայռերով, ինչպէս մեր նոր կառուցվող Շուշին: Եկ ինձ հետ, ես քեզ համար ներողւթիւն կը խնդրեմ հօրեղքօրիցս...

—Ո՛չ, մէկիք, չեմ կարող:

—Ի՞նչու:

—Կան պատճառներ, որ դուք յետոյ կիմանաք. իսկ եթէ դուք բոլորովին վճռել էք գնալ Զէյվայ...

—Կը դնամ, անսպատճառ կը դնամ...

—Ցանկանում եմ ձեզ յաջողութիւն, մնաք բարեւաւ, մէկիք, ես կաշխատեմ միւսանգամ ևս ձեզ

առիթ տալ համոզվելու, որ ես ձեր ամենահաւատարիմ ստրուկն եմ...

Բաժանվելով աստղագէտից, Զումշուղը արագութեամբ քշեց իր ձին և համարեա զանախչիք մօտ հասաւ իր հօրեղօրը, որը սաստիկ անհանգիստ էր նրա բացակայութեան պատճառով։ Երբ որ պատմեց նրան իր հանդիպելը աստղագէտի հետ, մէլլիքը ասաց.

—Այդ անիրաւը կարող է պիտանի լինել շատ գէպքերում։ Դու հիմա ինչ ես կամենում անել, Զումշուդ։

—Գնալ Զէյվայի վրա, հիմքից կործանել նրան, մոխիր դարձնել դաւաճանների բնակարանները, կամ աղատել իմ Սալիհային, կամ թողնել այնտեղ իմ դիակը։

—Գրկիր ինձ, իմ սիրելի Զումշուդ, ասաց մէլլիքը։ —Ես տեսնում եմ քո մէջ հերոսական յատկութիւններ, զրա համար պարծենում եմ քեզանուի։ Ափանս, որ ես Շուստէմ¹⁰⁾ անուն չը դրեցի քեզ, պարսից այդ մեծ հերոսի անունը։ Բայց քո անունն էլ փառաւոր անուն է. այդ անունը կը բում էր Պարսկաստանի հոչակաւոր իշխողներից մէկը¹¹⁾։ Ե՞րբ պէտք է դուրս գալ...

—Էզուց, լուսանալուն պէս...

—Իմ բարեկամ Փանահ-խան, դու կը տառ Զումշուդին մի մասը քո քաջ ջուանչլիցիներից։

—Հազար հոգի իմ ամենաընտիր քաջերից, «ի-ըելի Զումշուդ, ասաց Փանահ-խանը։ —Հաւատա, որ ես յարգել զիտեմ ամեն մի հերոսական գործողութիւն։

—Իսկ ես տալիս եմ հինգ հարիւր հոգի իմ վարանդացիներից, պատասխանեց մէլլիքը։ —Եւ թողրութիւններից, պատասխանեց մէլլիքը։ —Եւ թողրութիւններից, պատասխանեց մէլլիքը։ —Եւ թողրութիւններից, պատասխանեց մէլլիքը։

կութեան համար։ Նրանք գիտէին, որ կործանելով Զէյվան, կարելի է շահպել հարուստ աւարով։ Այդ զինուորները, ամեն ինչ, որ ստացվում է զինված ձեռքով, համարում էին օրինաւոր կողովինված ձեռքով,

պուտ։

Զումշուղիք Զուրս է ԳԱԼԻՍ ԹԱԼԻՇԻ
ՄԵԼԻՔԻ ԴԵՄ։

Նոր ծագող արեգակը արդէն ճանապարհի վրա ողջունեց քաջ Զումշուղին իր զօրախմբի հետ, որը բաղկացած էր հազար և հինգ հարիւր զինուորներից։ Ամենալաւ ցեղին պատկանող Ղարաբաղի նժոյգները¹²⁾, որոնք ոչ առանց պատճառի հաշակված են իրանց գեղեցկութեամբ և թեթևաշարժութեամբ, թուչում էին նրանց տակին։ Զինուորներից շատերը հագած ունէին թեթև զրահներ, ոմանք կրում էին վերտեր, ոմանք սաղաւարտներ, իսկ մնացածները փափախներ։ Համարեա բալորի թրերը և խէնջարները Շամի¹³⁾ գործ էին։ Նըրանց ուսերից քարչ էին ընկած պարսկական երկայնափող հրացաններ, որոնց կօնզաղները շքեղ կերպով զարդարած էին սաղափով, ոտկեայ և արձաթեայ զրուակներով և զանազան օտարութի նըրկարներով։ Ուրախ և զուարթ սլանում էր այդ աներիւղ զօրախումբը մի յանդուղն առաջնորդութեամբ համաձայնվեցաւ զիշերը անցկացնել թարթարի մերձակայքում։ Այստեղ հարաւային կողմի դաշտը, որ տարածվում էր լեռների ստորոտում, ծածկված էր դալար խոտերով։ Մի այսպիսի տեղ անհրաժեշտ էր յոզնած ձիանները հանգատացնելու համար, որ կարելի լինի զիշերը Զէյվայի վրա յանկարծակի յարձակում զործել։

Բարձի փոխարէն իր փափախը դնելով քարի

VI.

ԶՈՒՄՇՈՒՂԻՔ ԴՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԹԱԼԻՇԻ ՄԵԼԻՔԻ ԴԵՄ։

Նոր ծագող արեգակը արդէն ճանապարհի վրա ողջունեց քաջ Զումշուղին իր զօրախմբի հետ, որը բաղկացած էր հազար և հինգ հարիւր զինուորներից։ Ամենալաւ ցեղին պատկանող Ղարաբաղի նժոյգները¹²⁾, որոնք ոչ առանց պատճառի հաշակված են իրանց գեղեցկութեամբ և թեթևաշարժութեամբ, թուչում էին նրանց տակին։ Զինուորներից շատերը հագած ունէին թեթև զրահներ, ոմանք կրում էին վերտեր, ոմանք սաղաւարտներ, իսկ մնացածները փափախներ։ Համարեա բալորի թրերը և խէնջարները Շամի¹³⁾ գործ էին։ Նըրանց ուսերից քարչ էին ընկած պարսկական երկայնափող հրացաններ, որոնց կօնզաղները շքեղ կերպով զարդարած էին սաղափով, ոտկեայ և արձաթեայ զրուակներով և զանազան օտարութի նըրկարներով։ Ուրախ և զուարթ սլանում էր այդ աներիւղ զօրախումբը մի յանդուղն առաջնորդութեամբ համաձայնվեցաւ զիշերը անցկացնել թարթարի մերձակայքում։ Այստեղ հարաւային կողմի դաշտը, որ տարածվում էր լեռների ստորոտում, ծածկված էր դալար խոտերով։ Մի այսպիսի տեղ անհրաժեշտ էր յոզնած ձիանները հանգատացնելու համար, որ կարելի լինի զիշերը Զէյվայի վրա յանկարծակի յարձակում զործել։

վրա, և զլուխը խոնարհեցնելով նրա վրա, ծածկված թանձր եսափունջով, պառկած էր Զումշուղը Թարթարի ափի մօտ: Աղմուկը, որ առաջ էր դալիս այդ լեռնային գետի հոսանքից, միայն այդ աղմուկը խանգարում էր խորին լուռթիւնը, որ թագաւորում էր նրա ափերի մօտ: Երկինքը պարզ էր. միլիօնաւոր աստղեր փայլում էին նրա գլխի վրա, թափելով իրանց դողդոջուն լոյսը: Աջ և ձախ կողմերից ձգվում էին լեռների հսկայական զաղաթներ, որոնք շատ տեղերում դեռ ծածկված էին մշտական ձիւնով: Գիշերը ցուրտ էր և խոնաւ: Չը նայելով իր սաստիկ յոդնածութեանը, Զումշուղը զարձեալ չը կարսղացաւ քնել: Զանազան մոսածութիւններ, մինը միւսից աւելի մուայլուս, նկարվում էին նրա երեակայութեան մէջ: Նա ներկայացնում էր իր մտքում Սալիհային, որպէս մի գերի, կաշկանդված շղթաներով, որը ծառայում էր իր թշնամիների յաղթանակի ուրախութիւնը աւելացնելու համար: Նրան այնպէս էր թւում, իբր թէ տեսնում է իր սիրելիին ենթարկված ամեն տեսակ տանջանքների, տեսնում է, թէ որպէս Յուսէինը և նրա քոյրը հայշոյանքներ էին թափում անապաշտպան զոհի վրա...: Նա վեր թռաւ պաւելած տեղից, սառն քրտինքը պատեց նրա ճակատը: Նա ձեռքը տարառ դէպի թուրը, կռւում էր իր երեակայութեան ստեղծած

յնորքների հետ: Յետոյ յուշի գալով, զայրանում էր զիշերի վրա, որ այնքան երկար շարունակվում էր, հրաւէր էր կարպում վազարդեան լոյսին, որը զեռ շատ հեռու էր, և կրկին ընկնում էր քարի վրա, յուսահատ զրութեան մէջ բողոքելով, թէ ինչու բնութիւնը նրան չէր հնազանդվում:

Քունը կարճ ժամանակով փակեց նրա աչքերը: Բայց այդ կարճատեև հանգստութեան բոսիներում հրէշաւոր ցնորքներ հալածում էին նրան: Նրան երեսում էր, թէ ինքը լողում է արեան մէջ, և շղթաներով կապկապած, արգելված է մի մթին ներքնատան մէջ: Ինչ որ ձայն կոչում է նրան իր մօտ, արտասանում է նրա անունը: Այդ արի մօտ, արտասանում է նա իր նազելի ասաւանութեան մէջ ճանաչում է նա իր նազելի Սալիհայի ձայնը: Աչքերը բարձրացնում է, տեսնում է նրան տարածված զետնի վրա, շաղախված արեան մէջ: Աշխատում է վազել նրա մօտ, բայց ի զուր, շղթաները բռնում են նրան: Նա չսկզ է անում խորտակել իր կապանքները: Վերջապէս նրանը կոտրասալիցան և նա զարթնեցաւ:

Արեւելքում արդէն նշմարվում էր առաւօտեան թոյլ, գողդոջուն լոյսը: Բացվող արշալոյսի նշայլը սաստիկ ուրախացրեց Զումշուղին: Նա արագութեամբ վեր թռաւ իր բացօթեայ անկողնից, ըսկեց զարթեցնել զինուորներին, որոնք սաստիկ յոդնածութեան պատճառով, զանվում էին խորին

քնի մէջ: Քաջասիրտ ղարաբաղցիները շուտով
պատրաստվելով, ճանապարհ ընկան: Նոր ծագող
արեգակը իր ճառապայշխները տարածեց նրանց վը-
րա այն ժամանակ, երբ նրանք արդէն գտնվում էին
հոլոր մէջ, լեռների միւս կողմում: Նրանք կա-
րող էին մինչև կէսօր հասնել Զէյլայի մօտ: Բայց
որովհետև վճռված էր զիշերային յարձակում
գործել, այդ պատճառով նրանք մնդմացրին ի-
րանց ծիաների արագ ընթացքը, գնում էին աւե-
լի հանդարտ քայլերով:

Փոքր ինչ առաջ Զումչուղը հրաւելք էր կար-
գում արեգակին, ցանկանում էր, որ նա շուտ
ծագէ, իսկ այժմ դժոն էր, թէ ինչու նա այնպէս
դանդաղ կերպով էր հոլովկում երկնքի կապոյտ
կամարի վրայով: Եթէ նրանից կախված լինէր,
նա նոյն րոպէում կը խորասուզէր տունջեան
պայծառ լուսատուին ովկիանոսի ջրերի մէջ, և
նրա փոխարէն կը կանչէր մթին գիշերը: Վերջա-
պէս ցերեկվաց լուսատուն մօտեցաւ իր մուտքին:
Արեմտեան կողմում երեկոյեան վերջալոյսը արիւ-
նի զոյն ստացաւ: Կարծես թէ, ու նախագուշա-
կում էր այն արիւնոտ տեսարանը, որ շուտով
պիտի հանդիսանար: Զումչուղը ուրախութեամբ
նայում էր, թէ որպէս զիշերը տիրում էր
տիեզերքին և երկնային կամարը հետզհետէ
ծածկում էր մթին խաւարով: Նա փափա-

դում էր մթութեան, փափաղում էր այն բոպէին,
երբ կարող կը լինէր սուր և հուր մտցնել Զէյ-
լայ բերդի մէջ, կորզելով իր Սալիհային թալիշի-
մէլվի ձեռքից, և իր թշնամիների արիւնով շա-
ղախելով նրանց կործանված բնակարանների մո-
լուրը:

Վերջապէս երեկոյեան վերջալոյսը բոլորովին
հանգաւ: Լուսար առժամանակ իր թոյլ լուսով
զեռ լուսաւորում էր արևմուտքը, վերջը նա ես
մայր մտաւ: Ամպերը սկսեցին ծածկել երկնքի-
երեսը, աստղերը թափսիցան. հասաւ այն բո-
պէն, որին վաղուց սպասում էր Զումչուղը:

VII

ԳԼՇԵՐԱՅԻՆ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄ ԶԵՅՎԱՅԻ ՎՐԱ—
ԶՈՒՄՇՈԽԴԻ ԳԵՐՎԱԿԻԾ

Օգուտ քաղելով զիշերային խաւարից, Զումչու-
դի զինուորները, առանց ՀՀուկ յարձրացնելու,
մօտենում էին Զէյվային։ Բերդի մէջ ոչ ոք յար-
ձակում չէր սպասում։ Բոլոր բնակիչները հան-
գիստ էին, և անհոգութիւնը միայ այն աստիճան
էր հասած, որ ոչինչ նախազգուշութիւններ գործ
դրած չէին։ Երբ որ բոլորովն մօտեցան բերդին,
Զումչուդը հրամայեց զինուորներին շտապել։ Նը-
րանցից հինգ հարիւր հոգի թողնելով ձիաների
մօտ, մնացածների հետ յարձակվեցաւ նա Զէյվա-
յի վրա, որ էր Թալիչի մէլիքի աթոռանիստ բեր-
դը։ Իր զինուորներին բաժանել էր նա չորս մասն,
որոնց խրաքանչիւրը բաղկացած էր 250 հոգուց։
Յանկարծ բերդի բոլոր չորեքիորմից լսելի եղան
Զումչուդի զինուորների սոսկալի աղաղակները,
որոնք բոնութեամբ ներս մղվեցան ամրոցի մէջ։
Յատ տեղերում հրդեհի լոյսը սկսեց առաջ ըն-

թանալ հրեղէն գետի նման։ Սարսափած բնակիչ-
ները վազվզում էին յետ ու առաջ, առանց հաս-
կանալու, թէ ինչ է կատարվում իրանց հետ։ Թէ
վարանդացիները և թէ ջուանչիրցիները զանա-
զանութիւն չէին դնում ոչ հասակի և ոչ սեռի։
Ամեն հանդիպողները կոտրվում էին նրանց սրե-
Ամեն հանդիպողների հարացն արե-
րի հարուածներից։ Գնդակների Փշշոցը, հրացան-
ների որուար, կործանվող շինութիւնների դղո-
ղոցը, կնիկների հառաչանքը, երեխանվորի լացը,
տղամարդերի աղաղակը, Զումչուդի զինուորների
կատաղի զապում-գոչումները, նրանց թրերի և
խէնջանների շառաչիւնը, վիրաւորների հնձու-
խէնջանների շառաչիւնը, արեան ճապա-
թիւնը, մեռնողների խոխառոցը, արեան ճապա-
թիւնը, որ միախառնվում էին ամեն տեղ ճարակող
կրակի բոցերի հետ, — այդ բոլորը ներկայացնում
էին այն զիշերվայ սարսափելի պատկերը։

Թալիչի մէլիքը և նրա որդին, հինգ որ իմացան
յարձակման առաջին նշանները, շտապեցին հա-
յաքել իրանց զօրքերը, թշնամուն ընդդիմաղբելու
համար։ Բայց նրանք այն աստիճան շփոթված
էին, որ չը վիտէին, թէ զէպի ո՞ր կողմը դիմեն։
Մի տեղում նրանք հանդիպեցին վարանդացինե-
րին, ակսվեցաւ կոխւը ամենայն կատաղութեամբ։
Կոխւը կատարվում էր զիշերի կոյտերի և կի-
ւուիւը կատարվում էր զիշերի կոյտերի և կի-
ւուիւը խրճիթների աւերակների վրա, իսկ նրանց
ետելից լսելի էին լինում խեղճ թալշեցիների

յուսահատ աղաղակները։ Նրանք վաղեցին դէպի այն կողմը։ Յանկարծ մի այլ կողմում լսելի էին վնում ջուանչիրցիների յաղթական աղաղակները և կրակը տարածվում էր Զէյվայի մէջ։ Զումշուղը, որ սկզբից առանձին պատուէր էր տուած իր զինուորներին, որ չը մտնէին ամրոցը առանց իր կարգադրութեան, վերջապէս հէնց նրա պարխապների մօտ միացրեց իր բոլոր զինուորներին։ Այդ միջոցին Թալիշի մէլքը իր որդի Յուսէինի հետ թափառում էին կիսակործան Զէյվայի մէջ։ Այս տեղ կրկին նորոգվեցաւ կոխը աւելի սաստիւթեամբ։ Թուի մէջ գերազանցութիւնը Զումշուղի կողմն էր և նա յոյս ունէր կատարեալ յաղթութեան վրա։ Յանկարծ Զէյվայի հիստիսային կողմից լսվեցան աղաղակներ և մի քանի բոսէի մէջ Զումշուղի զօրախոսմբը ամեն կողմից պաշարվեցաւ Խաչէնի մէլքի¹⁵⁾ զօրքերով։ Այդ զօրքերը եկած էին մի քանի օր առաջ և զետեղված էին Զէյվայ գետի միւս ամիս վրա, որպէս զի միանալով Թալիշէցիների հետ, միահամուռ կերպով դործէին թշնամու դէմ։ Զումշուղը, նկատելով սպառնացող վտանգը, մտածեց պատառելով անցնել թշնամիների միջով, բայց ի զուրք Երկու կողմից ևս կոխը ամենայն յամառութեամբ շարունակվեցաւ մինչեւ առաւօտ։ Այդ միջոցին Զումշուղի հինգ հարիւր գինուորները, որ թողված էին

Ճիաների մօտ, տեսնելով այնքան երկարատե կոխը, և տեղեկանալով, թէ որպիսի վտանգ է սպառնում Զումշուղին, վճռեցին թողնել միայն հարիւր հոգի Ճիաների մօտ, իսկ միացածները նետվեցան իրանց զօրապետին օդնելու։ Խրաւ է, որ նրանց գալուստը, գնելով խաչէնցիներին և թալիշէցիներին երկու կրակների մէջ, բաւական փոխեց պատերազմի կերպարանքը, բայց այդ երկար չը տեսեց։ Որովհետև այդ միջոցին Զէյվայի կար համար գործառնութիւն կատարեած է վախսափած և փախստական բնակիչները, ժամանակ գտնելով խելքի գալու, նոյնպէս վիճուրվեցան և շտապեցին օդնելու իրանց մէլքին, որը պաշարանվում էր խաչէնցիների օդնութեամբ միայն։ Ի զուրք Զումշուղը զօրծ էր զնում բոլորը, ինչ հրաշքներ որ կարող է կատարել յուսահատ քայլութիւնը և անհրաժեշտութիւնը։ Նրա զօրքերը ջարդվեցան և արեգակի առաջին ճառապայթները ծագեցին նրա վրա այն ժամանակ, երբ նա արդէն ենթարկված էր ծանր գերութեան։

— Բարով, իմ վեսացու, ասաց Թալիշի մէլքը գաղանային ժպիտով, երբ շղթայներով կապկապած Զումշուղին բերեցին նրա մօտ։ — Դու բաջ պատերազմող ես, բայց ոչ բալորովին յաջողակ։ Խնչու համար չնորդ բերեցիր ինձ մօտ, երիի, բոկնոջը տանելու համար։ Խնչու չէ, ես կը կատարեմ քո փախազը, դու նրան կը տեսնես, նաև բո-

լորովին ողջ և առողջ է: Տես, ինչ սատանայ է,
մտածեց ծածուկ մանել իմ Զէյվայ բերդը, այրել
նրան և իմ հպատակներից շատերին կոտորել:
Բայց ինչու համար,—մի կոչ պատճառով, որին
ես վեր առի ինձ մօտ կրթելու համար և փայ-
փայում իմ իմ հարազատ զաւակի պէս: Հա, նա
էլ շատ բարի պտուղ է, փոքր էր մնում, որ իմ
սիրելի Յիւսէինին պիտի ուղարկէր միւս աշխար-
հը: Դու և նա լաւ դոյդ էք, ինչ ասել կուղէ:
Պէտք է ձեզ միջոց տալ տեսնվելու միմևանց
հետ: Տեսնենք, կը հաւանես դու իմ հիւրասիրու-
թինը. ևս կաշխատեմ ամենն կերպ բաւականու-
թիւն տալ իմ թանգաղին հիւրին, որ նա ոչ մի
բանի մէջ կարօտութիւն չունենար: Ընդունում
ես իմ առաջարկութիւնը, մէլիք Զումշուդ:

— Զարագործին միայն վայելուչ է հայհոյանքներ
կարդալ անզէն գերիի վրա, պատասխանեց Զում-
շուդը:

— Ի՞նչ հարկ կայ այդքան խօսքերի, մէջ մտաւ
յանդուզն Յուսէինը.—վաղուց պէտք էր դրան
կախազան բարձրացնել: Շնորհեցէք այդ զուար-
ճութիւնը մեր թալիշեցիներին:

— Պէտք չէ տաքանաւ, որդի, շարունակեց թա-
լիշի մէլքը:—Մի այդպիսի մահը դեռ շատ վաղ
է. պէտք է մեր հիւրին նախ և առաջ ծանօթաց-
նել երկարատև զուարճութիւնների հետ: Մենք

պարտաւոր ենք մեր շնորհակալութիւնը յայտնե-
լու նրան մեզ մօտ այցելութիւն գործելու համար,
և կը տանք նրան մի վայելուչ սենեակի:—Բերե-
ցէք զրան իմ ետեից, ասաց նա, գառնալով զէպի
պահապանները, որ շրջապատել էին Զումշուդին:

Նրանք մօտեցան մի աշտարակի, որի միջից
լսելի էին վինում ծանր հառաջանքներ: Զումշու-
դի սիրած կարատվում էր, նրան թւում էր, որ
լսում է իր նազելի Սալիհայի ձայնը: Դուռը բաց-
վեցաւ և ինչ սարսափելի տեսարան հանդիսացաւ
նրա առջև. Սալիհան, նրա սիրելի, անզին կենա-
կիցը, կաշկանդված երկաթեայ կապանքներով,
ամրացրած պատի հետ, պատառոտած հագուստ-
ներով նստած էր քարի վրա: Լոյսի թոյլ շառա-
փող, որ հազիւ թափանցում էր այդ մթին զըն-
դանի մէջ, թոյլ էր տալիս որոշել նրա զէմբի
գծերը, որ այլանդակված էին սրտի դառնութիւ-
նից: Զումշուդը, տեսնելով այդ սոսկալի տեսա-
րանը, քարացածի նման մնաց անշարժ: Նա պատ-
րաստ էր իր խէնջարը ցցել նրան այդ դրութիւն
մէջ պահող եղեռնազործի սրտի մէջ, բայց չէր կա-
րող, որովհետև այժմ ինքն ևս մի անզէն գերի
էր: Նա զոչեց սրտաշարժ ձայնով և Սալիհան
ճանաչեց նրան:

— Այդ իմ Զումշուդն է, աղաղակեց նա,—Աս-
տուած իմ, ուրեմն ես աղատված եմ:

Պար. Աստղագէտը:

—Հա, ի հարկէ, վրաբերեց Թալիշի մէլիքը,—
դու զրանից յետոյ ամեն բոսէ նրան կը տեսնես.
նա կը մնայ այստեղ քեզ մօտ. ևս չեմ կամենում
ձեղ բաժանել միմնանցից. դուք բոլորովին արժան
էք միմեանց:

Նա հրամայեց Զումշուղին ևս շղթաներով ամ-
րացնել բանտի հանդիպահայեաց պատի վրա, իսկ
ինքը հեռացաւ, ցանկանալով նրանց ամեն տեսակ
բարեյաջողութիւններ:

Երկար, շատ երկար դժբախտները նայում էին
միմեանց վրա և խօսել չէին կարողանում: Արտա-
սուզը խողում էր նրանց: Վերջապէս Սալիհան
ասաց.

—Լաց մի լինիր, սիրելի Զումշուղ, մենք թէն
անբախտ ենք, բայց միասին ենք, այդ ել բաւա-
կան է: Ո՛րքան ևս տանջվեցայ առանց քեզ,—այդ
միայն Աստուած զիտէ: Դու կամենում էիր աղա-
տել ինձ, և ինքդ դժբախտութեան մէջ ընկար:
Մոռանանք մեր դրութիւնը, արհամարհենք մեր
թշնամիներին և միախթարվենք միմեանցով: Ես քեզ
տեսնում եմ, և ես բախտաւոր եմ. տանջվում եմ
քեզ հետ միասին, և չեմ զգում իմ տանջանքները:

—Տէր Աստուած, դրութիւն եմ մատուցանում
քեզ, բայցականչեց Զումշուղը,—որ իմ զառնու-
թիւնների հետ անգամ առաջում ես ինձ միախթա-
ռութիւն: Ես պարծենում եմ քեզանով, իմ անգին

Սալիհա, ես ուրախանում եմ քո սիրով և ցաւում
եմ միայն, որ չեմ կարող սեղմել քեզ իմ հրալոր-
բոր սրտի վրա: Այսպէս, թող ուրեմն չարագործ-
ները մտածեն, թէ դրանով բազմապատկում են
մեր չարչարանքները, ստիպելով մեղ նայել սիրած
և պաշտած առարկաների տանջանքների վրա:
Նրանք մխալվում են: Մեր սրտերը արհամարհում
են մարմնի չարչարանքը և միշտ միացած կը լի-
նեն միմեանց հետ: Մենք ապրում ենք միմեանց
հանդէպ, չնչում ենք մի և նոյն օդով,—այդ եւ
բաւական է...

Այդպէս անբախտները միսիթարում էին մի-
մեանց:

Այդ միջոցին Թալիշի մէլիքը, ցանկանալով, որ
Զումշուղի վիճակը ծածկված լինի անյայտութեան
խաւարի մէջ, կանչել տուեց վարանդացի գերի-
ներից մէկին, և յանձնելով նրան մի զլուխ, որը
բոլորովին այլանդակված էր թրերի հարուածնե-
րով, ասաց.

—Դա ձեր հրամանատար Զումշուղի զլուխն է.
զնա Վարանդացի մէլիքի մօտ, յանձնիր նրան այդ
զլուխը և ասա. թէ ահա այդպէս կը ոչնչանան
այն ամենքը, որոնք կը համարձակվեն յարձակում
գործել իմ գէմ:

Այդ խօսքերով նա ձանապարհ դրեց գերեալին
վէպի Չանախչի:

ռուցվում էր Շուշին: Արդէն գանձակի ճանապարհի կողմից կանգնած էին քարէ բարձր պարիսպները, ամրացրած սպառնալից մարտկոցներով և ահռելի աշտարակներով: Բերդի մէջ շինված էին ոչ այնքան մեծ ամրոցներ քառանկիւնի ձեռվով, որոնց մէջ բնակրութիւն հաստատեց Փանահիւանը իր կուսակիցների հետ: Մինը միւսի ետևից կառուցվում էին ընտիր պատերազմող մարդիկ-մէջ բնակեցնում էին ընտիր պատերազմող մարդիկ-ներին, որոնց հաւաքել էին ամրող Պարաբաղից: Եւ 1752 թւականի աշնանը Շուշին բոլորովին շինված, ամրացրած և բնակիչներով լցված էր:

Երբ որ Փանահ-խանը տեսաւ, որ արդէն հասաւ այն բաղձակի ժամանակը, որ կարող է յաջողութեամբ պաշտպանվել իր բերդի մէջ և մինչև անզամ գործել բացարձակ կերպով, նա ձգեց իր գիմակը և այնուհետև սկսեց վարպել իբրև ամրող Պարաբաղի իշխան: Մինը միւսի ետևից զանազան թափառական ցեղերին խոնարհեցնում էր նա իր իշխանութեան ներքոյ: Շուտով Խաչենի և Գիւլիստանի¹⁰⁾ մէլիքները հպատակվեցան նրան և նա իշխում էր այն բոլոր երկրների վրա, որ սկսվում էին Թարթար գետից և տարածվում էին մինչև Նրասի գետը¹¹⁾: Մնում էին միայն երկու մէլիքներ՝ Վարանդայի և Թալիշի մէլիքները: Գրանցից առաջնին՝ Վարանդայի մէլիքին նա

VIII.

ԱՍԴԱԳԷՑԸ ԳՆՈՒՄ Է ԶԵՅՎԱՅ

Վարանդայի իշխանը, ստանալով Թալիշի մէլիքի ուղարկած բօթարեր ընծան, սաստիկ յուսահատութեան մէջ ընկաւ: Նա մեծ սուր կատարեց իր սիրելի եղբօրորդու սպանման պատճառով, և յանկանալով պահպանել նրա յիշատակը, խնդրեց Փանահ-խանից, որ թոյլ տայ բերելու Զանախչի ջումշուդի զաւակներին, և զաստիարակում էր նրանց որպէս իր սիրելի թոռնիկներին:

Պատերազմը նրա և Խամսայի միւս չորս մէլիքների մէջ գեռ շարունակվում էր աւելի սաստիկութեամբ և փոփոխակի բախտով: Բայց յաղթութիւնը երկու կողմից ևս տակաւին մի որ և իցէ վճռական վախճանի չէր հասած: Վարանդայի իշխանին օգնում էր Փանահ-խանը, իսկ Խամսայի չորս մէլիքները գործում էին միացեալ ուժերով Վարանդայի իշխանի դէմ:

Հայոց մէլիքների այդ ներքին կռիւների ժամանակ, կարծես թէ, մի կախարդական ձեռքով կա-

խնայում էր իր քաղաքական դահազան նպատակ-ների պատճառով, որովհետև նա շատ նպաստել էր խանի բարձրանալուն, և զեռ առաջվայ խար-ված զրութեան մէջ զտնվելով, իր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով անդադար գործում էր խանի իշխանութեան մեծանալու և ընդարձակելու հա-մար, համարելով նրան իր ճշմարիտ բարեկամը։ Խակ Թալիշի մէլիքի երկրի հեռաւորութիւնը ար-գելք էր զնում Փանահ-խանին տիրապետելու նը-րան, և այդ պատճառով մտածում էր նա՝ զեռ առաջ իր իշխանութիւնը ամեր կերպով հաստա-տել Ղարաբաղի վրա, յետոյ դառնալ դէպի Թա-լիշի մէլիքութիւնը։ Բայց այդ բոլին արագու-թեամբ մօտենում էր։ Եւ Փանահ-խանը զիտաւո-րութիւն ունէր, Թալիշի մէլիքին իր վերջին հա-րուածը տալուց յետոյ, դառնալ դէպի իր բարե-կում Վարանդայի իշխանը և պահանջն նրանից հապատակութիւն։

Մեր աստղագէտը, որը առաջինը եղաւ և Փա-նահ-խանին ցոյց տուց բոլոր այն հնարները, ո-րոնցմով նա կարող կը լինէր Ղարաբաղին տիրե-լու, — այդ բանուարկուն այժմ վայելում էր խա-նի մօտ մեծ հաւատարմութիւն և շնորհ։ Խանը, հետեւելով իր ժամանակի մնահաւատութիւններին, հաւատում էր նրա գուշակութիւններին և աստ-ղաբաշխական գիտութեանը։ Այդ էր պատճառը,

որ աստղաբաշխը օր ըստ օրէ աւելի և աւելի գրաւում էր Ղարաբաղի խանի հաւատարմու-թիւնը։

Միանդամ խանը նստած էր իր նորակառոյց, Փառաւոր կերպով զարդարած ապարանքում, Շու-շի բերդի մէջ, և խօսում էր աստղագէտի հետ-չի բերդի մէջ, և խօսում էր աստղագէտի հետ-ջանկարծ անսպասելի կերպով միշեց նա Զում-չուղին, ասելով.

— Գիտես, աստղագէտ, որ ես ամենեին չեմ հաւատում այն հանելուկին, որը հսարված էր Զումչուղի մահուան մասին։ Այդ Թալիշի մէլիքը շատ խորամանկ է։ Իմ զինուորներից շատերը, որոնք վերաբարձան նոյն կուից, հաստատում են, որ Զումչուղը գերի բռնվեցաւ։ Ինձ շատ ափսոսելի է այդ երիտասարդի կորուսը. ես նրան սրտով է այդ երիտասարդի կորուսը. այդ սրտով է այդ երիտասարդի կորուսը. ևս արագում էր։ Նա քաջ է և արի։ Փորձիր, աստ-յարգում էր։ Նա քաջ է և արի։ Փորձիր, աստ-ղագէտ, իմ կասկածանքը վարատելու, և աստղ-ղագէտ, իմ կասկածանքը վարատելու, և աստ-ղագէտ, իմ կասկածանքը վարատելու, արդեօք իրաւ է, ների ընթացքից տեղեկացիր, արդեօք իրաւ է, թէ Թալիշի որ Զումչուղը սպանվեցաւ կուի մէջ, թէ Թալիշի մէլիքը պահում է նրան որպէս զերի և մեզ խա-մելիքը պահում է նրան որպէս զերի և մեզ խա-բում է։

Հարցը խիստ դժուարին էր. աստղագէտը շատ լաւ իմանում էր, որ բաւական էր մի անյաջող լու իմանում էր, որ բաւական էր մի անյաջող լու շակութիւն անել, և դա պատճառ կը տար ի-գուշակութիւն անել, խանի հաւատարմու-րան բոլորովին զրկվելու խանի հաւատարմու-թիւնից։ Խակ Զումչուղի մասին ստոյդ ոչինչ յայտ-

Նի չեր նրան: Եթէ նա զիտենար, որ իրան այսպիսի հարց կառաջարկեին, այն ժամանակ առաջոց կաշխատէր դոնէ մօտաւորապէս ծանօթանալ այն հանգամանքների հետ, որոնց մասին պէտք էր փոքր ի շատէ տեղեկութիւն ունենալ: Իսկ այժմ հարկաւոր էր չափաղանց նրբամտութիւն, նախազուշակութիւնների մէջ չը սիսալվելու համար, որոնք սաստիկ անորոշ էին: Այդ պատճառով նա յոյս դրեց իր ամբողջ ճարպկութեան և խորամանկութեան վրա. ձեացրեց իրան իբր խորասուզված մտածութիւնների մէջ, սկսեց երկարացնել իր հետազոտութիւնները ու համարումները, և վերջապէս ձայն տուեց.

«Զումշուղի աստղը ծածկված է թանձր մառախուղի մէջ... պէտք է կարծել, որ նա կենդանի է... Բայց այդ չէ կարելի հաստատապէս պընդել... Ամեն նշաններից երեսում է, որ նա պէտք է որպէս գերի պահպաժ լինի թալիշի մէլիքի մօտ, եթէ սպանված չէ կուփ մէջ... Այդ աստղը արիւնի գոյն ունի և խիստ խաբուսիկ կերպով է փայլում, և նրա ընթացքը այնքան օտարութիւն է, որ դժուար է հասկանալ Զումշուղի աստղի ճշմարիտ զրութիւնը... Այս, ևս հաւատացնում եմ, որ կարելի է, եթէ Զումշուղը սպանված չէ կուփ դաշտում, ուրին որպէս գերի գտնվում է Զէյվայի մէջ...

— Շատ լաւ, պատասխանեց ֆանահ-խանը, — եթէ չը կայ մի սաոյդ տեղեկութիւն Զումշուղի մահուան մասին, ուրեմն ամենից հաւանական կը լինի կարծել, որ նա գերի է թալիշի մէլիքի մօտ: Այդ պատճառով ես զիտաւորութիւն ունեմ պահանջել նրան: Կը տեսնեմ, թէ ինչպէս կընդունէ մէլիքը իմ հրամանը, որը կուղարկեմ նրան քո ձեռքով, որովհետեւ դու կարող ես այդ բանը ուրիշց լաւ գիտենալ, թէ երբ պէտք է ընտրել մի բարեյաջող բոպէ, իմ նամակը նրան յանձնելու համար: Ես կամենում եմ, Զումշուղին վերադարձնելով, ուրախացնել նրա հօրեղբօրը, և իբրև հատուցում իր երախտավիտութեան, ստիպել նրան ճանաչելու իրան իմ հավատակի: Որովհետեւ ցանկալի չէ ինձ ուժով հարկադրել նրան, ինչպէս միս մէլիքներին: Ես չեմ կարող մոռանալ, որ նա նպաստեց իմ բարձրանալուն, թէն, ի հարկէ, անզիտակցաբար, առանց ցանկութեան և կամքի, բայց այդ մի և նոյն է: Իսկ եթէ, չը նայելով այդ նշանաւոր ծառայութեանը, որ ես պիտի կատարեմ նրա համար, նա կը սկսէ հակառակել ինձ, և չի ընդունի ինձ որպէս իր թագաւոր, — այն ժամանակ ես ստիպված կը լինեմ մոռանալ մեր բոլոր բարեկամական յարաբերութիւնները, որոնք եղել են մեր մէջ և մինչև այսօր շարունակում են, և կը հարկադրեմ նրան ընդունելու

իմ կամքը: Բայց ես աւելի բարւոք եմ համարում գործ զնել նրա դէմ մեղմ միջոցներ: իսկ Զումշովին վերադարձնելը, որին նա արդէն սպանված է համարում, է ամենալաւ միջոցներից մէկը: Գնա, աստղագէտ, և պատրաստվիր էգուց ճանապարհ ընկնելու դէպի Զէյվայ:

Աստղագէտը խիստ յօժարութեամբ կը ցանկանար, որ մի ուրիշին յանձնված լինէր այդ դեսպանութիւնը: Նա գիտէր, որ Թալիշի մէլլիքը ամենակամակոր և սաստիկ յամառ մարգերից մէկն էր ամբողջ աշխարհում: Մի այսպիսի մարդու հետ խօսելու համար նրան չէին կարող օգնել ոչ մի համաստեղութիւն, ոչ մի նախագուշակութիւն և ոչ ամբողջ աստղաբանութիւնը: Բայց ճար չը կար: Նա պատրաստվեցաւ ճանապարհի համար, տանելով իր հետ Փանահ-խանից մի նամակ հետեւալ բովանդակութեամբ.

«Ճուշի բերդի տէր և ամբողջ Պարաբաղի հրամանատար Փանահ-խանից իր հպատակ Թալիշի մէլլիքին,

«Ամենակարողի կամքով, Որի ձեռքումն են ամբողջ աշխարհի բոլոր թագաւորները և թագաւորութիւնները, ես կոչված լինելով ըստանձնելու ամբողջ Պարաբաղի հրամանատարութեան իշխանութիւնը, ես ինձ առաջին պարտք եմ համարում հսկելու, որ իմ իշխանութեան ներքոյ գտնված

բոլոր երկրներում չը լինէին ոչ մի նեղութիւն և անիրաւութիւններ: Խակ դու, մէլլիք, կատարեցիր ամինամեծ անարդարութիւն, գերի վեր առնելով Վարանդայի մէլլիքի եղբօր որդի Զումշունելով Վարանդայի մէլլիքի եղբօր որդի Զումշունելով կը կութիւն տալու կամ ինձանից հրամաններ զեկութիւն տալու կամ ինձանից հրամաններ խնդրելու: Այդ պատճառով ես, որպէս քո թագաւորը (18), հրամայում եմ՝ յիշեալ Զումշուդին և նրա կնոջը անյապաղ արձակելով, ուղարկել ինձ մօտ այդ նամակարեր՝ աստղագէտներից խմառնագոյն Հասանի ձեռքով (որի հետ թող լինի խաղաղութիւն): Խակ եթէ դու ունես որ իցէ մեղադանուք այդ երիտասարդների դէմ, ինքդ անձամբ յայտնվիր ինձ մօտ և ներկայացրու քո զանգամները: Այն ժամանակ ես ողորմածաբար կը քննեմ գործը, և եթէ դու արդար լինես, քեզ բաւականութիւն կը տամ, իսկ եթէ ոչ, կը մերժեմ: Այսու ամենայնիւ, յոյս ունեցիր իմ զթարտութեան վրա, և այսուհետեւ մի համարձակվիր ինքնակամ կերպով կատարելու քո հաճութիւնները, որովհետեւ Պարաբաղը այժմ ունի իր բարձրագոյն հրամանատարը:»

Վերջապէս մէլիքը ընդհատեց տիրող լութիւնը,
ասաց վրոգվկած ձայնով.

—Ահա, ինչ ժամանակների հասանք... մի օ-
տարական, մի հասարակ ջուանչիցի, որը նա-
դիրշահի մօտ ծառայում էր նրա համար միայն,
որ իր բօղազը պատուէ բռուալով, թէ խանը այս
հրամայեց, այն հրամայեց և այլն²⁰⁾, —այժմ իր լայն
կոկորդի շնորհիւ և մեր վարանդայի մէլիքի յի-
մարութեան պատճառով (որը ինձ հետ կռւելու
համար կանչեց նրան իրան օգնելու) —այժմ մի
այսալիսի բախտախմնդիրը, որպէս մի ինքնակալ
իշխան, սկսել է հրամաններ կարդալ Ղարաբաղի
վրա... Ամօթ մնաց: Խամսայի բոլոր մէլիքները,
բայցի ինձանից միայն, հպատակում են նրան, որ-
պէս մի թագաւորի: Ի՞նչ ևս մտածում դու մի
այսպիսի ամօթալի խայտառակութեան վրա, սի-
րելի Յուսէին:

—Ես մտածում եմ, պատասխանեց բորբոքված
երիտասարդը, —որ, եթէ ինձանից կախված լինէր,
ես բոլոր այդ մէլիքներին, որոնք խոնարհվում են
մի անշան օտարականի առջև, կարգով կախ կը
տայի մի ծառի վրայից: Միթէ նրանք մոռացել
են, որ մէլիքները Հայաստանի վաղեմի թաղեամի թաղաւորող
տան շառաւիղն են:

—Ո՞վ է տուել նրանց այդքան խելք, որ մտա-
բերեն իրանց անցեալը: Նրանք այժմ սողում են

IX.

ԱՍՏՂԱԳԵՏԻ ԿՐԱԾ ՎԻՐԱՀԻՌԱՆՔԸ
ԶԵՅՎԱՅՈՒՄ

ԶԵՅՎԱՅԻ ամրոցի սենեակներից մէկի մէջ, մը-
տախոն կերպով նստած էր Թալիշի մէլիքը: Սե-
նեակը զարդարած էր պարսից ճաշակով¹⁹⁾. պատե-
րի վրա երեսում էին գոյնզգոյն նկարներ, որոնք
պատկերացնում էին ծաղիկներ, պտուղներ, որ-
պիսիները բնութեան մէջ գոյութիւն չունէին,
պատկերացնում էին մարդիկներ, որոնց իւրա-
քանչիւրի գլուխը իրանի կէսի չափ կը լինէր:
Բայց չը նայելով այդ նկարների այլանդակու-
թեանը, նրանք խիստ հարուստ կերպով նախշած
էին ոսկով: Հօր հանդէպ մի և նոյն դրութեան
մէջ նստած էր նրա որդին՝ Յուսէինը: Այդ վեր-
ջինը ծխում էր պարակական թամբաքուից պատ-
րաստած ղելլանը և տհաճութեամբ անդադար դուրս
էր թողնում բերանից թամբաքուի թանձր
ձուիր:

միոր և իցէ ջուանչիրցու առջն, որը իր խորաման-կովեամբ խարելով մեր վարանդացուն ²¹⁾, բարձ-րացաւ այն անմատչելի ժայռի վրա, այնտեղ բերդ հիմնեց, և այնտեղից, ինչպէս որ կամենում է, մեր քթին է խփում ²²⁾...

Այն, և մենք ամենքու որքան յիմար էինք, որ չը մտածեցինք արգելել այդ անմատչելի բերդի կառուցումը, որը նրան նպաստում է Պարաբա-ղին աիրելու ²³⁾:

Այդ բոլորի պատճառը մեր ներքին երկպա-ռակութիւններն են: Եթէ մենք միշտ միմանց հետ կապված լինէինք, ինչպէս մեր նախնիքը հին ժա-մանակներում կամ Շահ-Արասի օրերում, այն ժամանակ այդ ջուանչիրցին մտածել անդամ չէր համարձակվի՝ լինել Պարաբաղի իշխողը: Բայց մենք բոլորս, խամսայի հինգ փոքրիկ իշխանութիւն-ներս,—որոնք հայոց հռչակաւոր թագաւորութեան վերջին մնացորդն են,—սկսեցինք անդադար մի-մեանց հետ վիճել, միմեանց հետ կռւել, և ամեն մի յիմար բանի վրա, ամեն մի չնչին հարցի պատճա-ռով ոկսեցինք միմեանց հետ պատերազմել: Եւ ինչ եղաւ մեր ներքին կուների արդիւնքը,—այն, որ շահեցինք մեղ վրա մի օտար հրամայող...

Այդ միջոցին ներս մտաւ մի նօքար, յայտնեց, թէ Փանահ-խանի կողմից եկել է մի գեսպան, կամենում է ներկայանալ:

— Լսում ես, Յուսէին, ասաց Թալիշի իշխանը, —այդ գեսպանութիւնը լաւ բան չէ նախագու-շակում: Ես պատրաստ եմ մարջ բռնել ²⁴⁾, որ Փանահ-խանը պահանջում է, որ մենք ճանաչենք նրան որպէս մեր թագաւոր:

— Աւելի հեշտ է, որ արեգակը մայր մտնի կէս գիշերին, իսկ լուսինը կէսօրին, քան թէ մենք այս աստիճան կը ստորացնէինք մեզ, ասաց Յու-սէինը տհաճութեամբ:— Բայց միթէ նա թոյլ կը տայ իրան մի այդպիսի լրբութիւն, դա արդէն չափը անցնում է և մինչև անդամ աներեակա-յելի է:

— Հիմա կը տեսնես, ասաց մէլիքը և հրամա-ցից ներս թողնել գեսպանին:

— Թող Աստուած օրհնէ, գեղազարդէ և երկա-րացնէ Թալիշի մեծազօր իշխանի օրերը, և թող սփոէ նրա վրա բախտաւորութեան պարզեները, և թնդ բազմացնէ նրա վառքի և բարօրութեան շնորհները: Աղերսում եմ ներողամիտ գտնվել զէ-պի մեծն Փանահ-խանի ստրուկը, որը յանդրնում է ներկայացնել ձեզ իր տիրոջ նամակը: Այդ խօսքերով մօտեցաւ աստղագէտը և տուեց մէլի-քին Պարաբաղի նոր տիրապետողի թողթը:

Մէլիքը ոչինչ չը պատասխանեց աստղագէտի ճառախօսութեանը, լուութեամբ ընդունեց նամա-կը, որը ծրարած էր մետաքսեայ թանգագին կեր-

պատի մէջ: Նամակի ընթերցանութեան միջոցին մէլքի դէմքի վրա կարելի էր նկատել բարկութիւն, կատաղութիւն և զգուանք: Բայց մտածելով, որ Փանահ-խանի իշխանութիւնը արդէն բաւական հաստատված է, և թէ միայն Թալիշի մէլքութիւնը չէ կարող ընդդիմանալ ամբողջ Ղարաբաղին, նա չափաւորեց իր վրդովմունքը, պատասխանելով ասաղագէտին.

—Դու կարող ես ասել Փանահ-խանին, որ ես հաճութեամբ կը կատարէի նրա ցանկութիւնը (և ոչ թէ հրամանը), բայց չեմ կարող, որովհետեւ նա ինքը դիմէ, որ Զումչուղը սպանված է կռիւի մէջ: Խակ թէ որտեղ է գտնվում Սալիհան, ես չը դիմէմ: Ուրեմն ինձանից կախված չէ նրան բաւականութիւն տալը...

—Ի՞նչ բան է, ընդմիջեց Յուսէինը տաքացած կերպով.—նա համարձակվում է պահանջել, որ մենք տանք Զումչուղին ու Սալիհային և ինչ իրաւունքով: Եւ ինչ մի աղայ է դարձել մեր գըլխին այդ Փանահ-խանը...

—Յուսէին... ասաց մէլքը, խորհրդաւոր կերպով նայելով նրա վրա:

—Ես չեմ կարող լինել ստրուկ մի օտարականի, շարունակեց դիւրաբորբոք երիտասարդը,—ցոյց տուեցէք, ինչ է գրել նա:

—Եթէ դու քեզ հանդիսաւ կը պահես, ես կը տամ քեզ նամակը...

—Ես այսպէս էլ հանդիսաւ եմ, հայրիկ:

Նա վեր առեց նամակը, սկսեց կարդալ: Ամեն մի տողից յետոյ բարկութիւնը աւելի և աւելի սկսվում էր նկարվել երիտասարդ մէլքի դէմքի վրա: Վերջը զայրացած կերպով տրորեց նամակը իր ձեռքի մէջ, և կատաղութիւնից խեղդվող ձայնով ասաց աստղագէտին.

—Թշուառական, դու իմանում ես այստեղ ինչ է գրած:

—Ոչ, մէլքիք:

—Ճշմարիտ ես ասում, երդիմր...

—Երդվում եմ իմ նախնեաց ստուերներով, երդվում եմ իմ մօրտքով, որ չունեմ ամենափոքր տեղեկութիւն անզամ, թէ ինչ է գրած այդ նամակի մէջ:

—Լաւ: Վեր առ, կուլ տուր այդ ցնորաբան նամակը և ասաք Փանահ-խանին, որ նա այդ աշխարհի խելազարներից ամենամեծ խելազարն է, և մինչև անզամ աւելի մեծ, քան թէ խենթութեան հայրը:

—Այդ ինչ ես անում, Յուսէին, մտածիր...

—Միթէ, հայրիկ, դուք թոյլ էք տալիս մի որ և իցէ օտարականին հայհոյել մեզ: Ոչ, քանի Ղար. Աստղագէտը:

դեռ կենդանի եմ ես, թոյլ չեմ տայ մինչ այդ
աստիճան...»

—Դէ, մէլիք... ասաց աստղագէտը:

—Լուր կաց, և, կատարիր, ինչ որ քեզ հրա-
մայում եմ, աղաղակեց Յուսէինը, և տեսնելով,
որ աստղագէտը ուշանում է, խլեց նրա օձիքից,
սեղմնց պատի վրա, և մի ձեռքով բռնելով խէն-
ջարը, միւսով Փանահ-խանի նամակը, որոտաց
կատաղութեամբ.

—Ըստրիր, որը կամենում ես. կամ պիտի կուլ
տաս այդ ժպիրն նամակը և պիտի ասես իմ կող-
մից Փանահ-խանին, որ նա ամենամեծ խելազարն
է, կամ այս ըոպէիս քեզ կուղարկիմ միւս աշ-
խարհը... Այդ խօսքերը ասելով, նա կոմեց նա-
մակը աստղագէտի կոկորդի մէջ, որը խեղղվելով
աղաղակում էր խնայել իրան:

—Լաւ, առաջ տարաւ Յուսէինը, այդ անպի-
տան նամակը այնքան լի է յիմարութիւններով,
որ միանդամից ամրողութեամբ նրան կուլ տա-
լը անկարելի է:

Նա պատառոտեց նամակը, և մի քանի կտոր-
ներ դարձնելով, ասաց.

—Դէ, հիմա կուլ առնը, թէ չէ, կը սպան-
փես...

Աստղագէտը, երկիւղից դողդողալով, հնապանդ-
վեցաւ: Յուսէինը չը հեռացաւ նրանից, մինչև

խեղճ դեսպանը կուլ չը տուեց թղթի վերջին
պատառը²⁵⁾:

—Հիմա զնա, ասաց Յուսէինը ժպատալով, —և
պատասխանը տար քո Փանահ-խանին:

Մէլիքը ցաւելով տեսնում էր, որ որդու վրդով-
մունքը դարձրեց պատերազմը իր և Փանահ-խա-
նի մէջ անխուսափելի: Բայց ինչ պէտք էր ա-
րած, նա չէր կարող իրան ստորացնել թշնամու-
դեսպանի մօտ. մի այդպիսի վարմունք կը հրա-
վիրէր հօր վրա որդու զգուանքը, մի որդու, որը
այնքան թանգարին էր հօր համար:

Աստղագէտը հեռացաւ սաստիկ վշտացած իր
կրած վիրաւորանքի համար: Վըժժինդրութեան
դառնութիւնը բորբոքվում էր նրա որտում: Հէնց
նոյն օրվայ գիշերային պահուն, նա վստա-
հացաւ մուրացկանի հագուստով մտնել Զէյվայ,
և կարողացաւ խօսակցութեան մէջ գրաւել Թա-
լիշի մէլիքի նօքարներին, և նրանցից տեղեկացաւ
ոչ միայն Զումչուղի ու Սալիհայի բանտարկու-
թեան մասին, այլ և այն տեղի մասին, ուր նը-
րանք կալանաւորված էին: Նա անցաւ այն աշ-
տարակի մօտից, որտեղ բանտարկված էին նրանք.
աշքերով չափեց բարձրութիւնը, քննեց պարիսպ-
ների ամրութիւնը, և ցաւելով համոզվեցաւ, որ
մի մարդու ջանքը բաւական չէր լինելու նրանց
ազատելու համար: Բայց կամենալով միիթարել

նրանց, նա բարձր ձայնով ասաց. «Շուտով կը
հասնի ձեր ազատութեան րօպէն. յոյս դրեցէք
աստղագէտ Հասանի խօսքերի վրա»: Այդ խօսքե-
րը առողջարար բալասանի աղղեցութիւն ունե-
ցան անբախտ գերիների սրաերի վրա: Այդ ասե-
լուց յետոյ աստղագէտը սկսեց ամենայն արա-
գութեամբ վերադառնալ դէպի Շուշի:

X.

ԶԵՅՎԱՅԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ—ՅՈՒՍԵԽՆԻ ՄԱՀԸ

Փանահ-խանը, տեղեկութիւն ստանալով այն
վիրաւորանքի մասին, որով անպատճել էին նրա
գևսպանին, վճռեց շուտով խոնարհեցնել Թալիչի
մէլիքի հպարտութիւնը: Գրանով կամենում էր
նա և ուրիշներին օրինակ ցոյց տալ, թէ անկա-
րելի է վշացնել Ղարաբաղի նոր իշխողին և ան-
պատիժ մնալ: Նա հրամայեց իր իշխանութեան
ներքոյ գտնվող ցեղերին և մէլիքներին, որ զէնքի
կոչեն բաւականաչափ զինուորներ: Վարանդայի
իշխանը սաստիկ ուրախացաւ, երբ իմացաւ, որ
նրա սիրելի եղբօրողին կենդանի է: Նա հաւա-
տացած էր, որ Փանահ-խանի պատերազմնու զըլ-
խաւոր նպատակն այն էր, որ ազատէ Զումշու-
զին գերութիւնից: Եւ այդ պատճառով, նա առա-
ջինը եղաւ, որ իր զօրքերով յայտնվեցաւ Շուշի
բերդում: Եւ այդպէս, գումարվելով աւելի քան
տասն հազար հոգի, Փանահ-խանը արշաւեց դէպի
ԶԵՅՎԱՅ:

Թշնամին խիստ զօրաւոր էր: Այսուամենայնիւ,

Թալիշի մէլիքը, որքան իրանից կախված էր, գործ էր դնում բոլոր հնարները, որպէս զի յաջողութեամբ կարողանայ ընդդիմադրել թշնամուն: թէն նա յաղթութեան վրա մեծ յոյս չունէր, որովհետեւ երկու կողմերի ուժերի չափազանց անհաւասարութիւնը արդէն նախագուշակում էր նրա պարտութիւնը: Նա, որքան կարելի էր, ամրացրեց իր բերդը Զէյվայի մէջ, բայց վորք ինչ առաջ Զումշուղի ձեռքով աւերակ դարձած քաղաքը կրկին նորոգելու ժամանակ չունեցաւ: Բնակիչների մի մասը ամրացաւ բերդի մէջ, իսկ մնացած բոլորը, որոնք զէնք կրելու վարժ էին, պէտք է դուրս զային կուի դաշտը: Իր չորս հաղար հռագուց բաղկացած զօրքից հաղարը նա թողեց ամրոցը պահպանելու համար, իր որդի Յուսէինի առաջնորդութեամբ: Իսկ ինքը մնացած երկը հազարով դուրս եկաւ թշնամու հանդէպ, որը թւով եռապատիկ աւելի էր: Երկու կողմերի զօրքերն ևս հանդիպեցին միմնանց թարթար գետի ափերի մօտ: Սկսվեց արխնահնեղ կուիը: Երկար երկու կողմերն ևս պատերազմում էին միանման կատադութեամբ: Փրփրադէղ թարթարի սրնթաց ջրերը ներկվեցան արինով, և երկրի ամեն մի քայլը նըշանաւոր դարձաւ քաջութեան և արիութեան հըրաշալի անցքերով: Աերջապէս զիշերային խաւարը բաժանեց պատերազմողներին:

Աւելի միծ էր կորուստը ֆանահ-խանի զօրքերի մէջ. բայց դա այնքան զգալի չէր, որքան թալիթցի զօրքերի կորուստը: Շուշիի խանի զօրքերից զեռ մնացել էին վեց հաղար հոգի, որ կարող էին շարունակել կուիը, բայց մէլիքի զօրքերից մնացել էին միայն ութ հարիւր հոգի: Զանազանութիւնը սարսափելի էր:

Մէլիքը, օգուտ քաղելով զիշերային խաւարից, թողեց իր բռնած դիրքը և շտապով յետ քաշվեցաւ գէպի Զէյվայ: Նա պարզ տեսնում էր, որ եթէ սկսելու լինի երկրորդ ճակատամարտը, ի-զուր կը կորցնէ իր զօրքերի մնացորդը: Խոկ եթէ նրանց միացնելու լինի Յուսէինի զօրախմբի հետ և պատսպարվի ամրոցի պարիսպների մէջ, այն ժամանակ հեշտ կարող կը լինի պաշտպանվել ֆանահ-խանի յարձակումների գէմ:

Ղարաբաղի նոր խանը միւս օրվայ առաւօտեան պահուն նկատեց իր թշնամիների տեղի տալը, և առանց ժամանակ կորցնելու, մօտեցաւ Զէյվայի ամրոցին, և ամեն կողմից խիստ անձուկ կերպով պաշարեց նրան:

Ակզրում պաշարվածները իրանց ամրոցի պարագրութիւնից ծիծաղում էին ֆանահ-խանի զօրութեան վրա, որը միայն իր լուսամբն էր պատսպահանում նրանց յարձակումներին, և գնուել էր սովոր ստիպել նրանց անձ-

Նատուր լինելու։ Յուսով մարդկութեան այդ ա նողորմ պատուհասը տարածվեցաւ թալիշէցիների մէջ։ Նրանք զգացին իրանց զրութեան բոլոր զար- հուրանքը և սկսեցին ստիպել մէլիքին, որ անձ- նատուր լինի։ Յուսէինը լսելով ժողովրդի տըր- տունջը, և հասկանալով, թէ որպիսի դժբախտու- թիւն էր սպառնում իրանց, ցանկացաւ զնալ Փա- նահ-խանի մօտ, հաշտութեան պայմանների վրա խօսելու համար։

—Ես եմ եղել այդ պատերազմի պատճառը, ասաց ամերկիւղ երիտասարդը, —նոյնպէս ես պէտք է աշխատեմ վերջ տալու նրան։

Ամրոցի պարիսպների վրայից թոյլտութիւն խնդրեցին Փանահ-խանից, թէ ուղարկվում է նրա մօտ մի պատուիրակ խօսակցելու համար։ Մէլիքը դառնացած սրտով իրաւոնք տուեց Յուսէինին զնալ թշնամու բանակը։ Մի առանձին նախա- զգացութիւն, կարծես, ազդում էր հօրը, թէ այլ ես չի տեսնի սիրելի որդուն։

Յուսէինը ներկայացաւ Ղարաբաղի իշխողի ա- ռաջ մի այնպիսի յանդուէն վստահութեամբ, որը ցոյց էր տալիս, որ նա արդէն կանխապէս վճռել էր կատարելու մի նշանաւոր զիտաւորութիւն։ Հպարտ կերպով գլուխ տալով, ասաց նա.

—Փանահ-խան, ինչ իրաւոնքով դու եկել ես վրդովեցնել հանգստութիւնը մի իշխանի, որը եր-

բէք վիրաւորած չէ քեզ, որին դու, դեռ ևս չը- ճանաչած, ինքդ վիրաւորեցիր, պահանջելով նրա- նից հպատակութիւն։ Այսայտ չէ նոյնպէս, թէ ես ինչ իրաւոնքով վիրաւորեցի քո դեսպանին, ես ինչ կարողացայ համբերել քո անարդա- որովհետև չը կարողացայ համբերել քո անարդա- րութեանը։ Խօսիր, այժմ ինչ հատուցում ես պա- հանջում դու։ Ես կանդնած եմ քո առջեն, բայց հանդիսատ թող իմ հօրը և ձեռնամուխ մի լինիր հանրա գործերի մէջ։ Մեր նախնիքը արդէն մի քա- նի զարեր մէլիքներ էին և այդ կողմերի տիրա- պետողներն էին, ուրիմն դու պատճառներ չունես տարածելու քո պահանջները մեր երկրի վրա։ Դու կարող ես լինել մեր դաշնակիցը, իսկ մեր հրա- մանատարը՝ երբէք։

— Յուսէին, պատասխանեց Փանահ-խանը, — յարդելով քո հաստատամութիւնը և քո քաջու- թիւնը, ես ներում եմ քո վարմունքը իմ դեսպա- նի վերաբերութեամբ, ներում եմ քո յանդուէն խօսքերին։ Բայց խմացիր, որ խամսայի միւս մէ- լիքները, որոնք իրանց արժանաւորութիւններով ձեզանից պակաս չեն, վաղուց արդէն ընդունել են իմ հպատակութիւնը։ Այժմ Ղարաբաղը ունի իմ անձնաւորութեան մէջ մի տէր, որը աշխա- տում է ոչնչացնել բոլոր երկարակութիւնները, որը ցանկանում է իր իշխանութեան ներքոյ գը- տնվող ժողովրդին տալ բարօրութիւն։ Հպատակե-

ցէք և դուք: Զեր իշխողը ցոյց կը տայ ձեզ իր
մհծահոգութիւնը:

— Մի որ և իցէ օտարական մհծահոգութիւն
սիլտի ցոյց տայ այն ամենահին տոհմերին, որ
եղել են այդ երկրների տիրապետողները: Դա
արդէն խիստ ծիծաղելի է, փանահ-խան: Այթէ
դու չե՞ս հասկանում, թէ ինչ ես խօսում:

— Յուսէին, պատասխանեց փանահ-խանը,—
դու պահանջեցիր խօսակցել ինձ հետ դործի վրա:
Ի՞նչ պէտք է ի դուք խօսքեր վատնել: Ես դի-
տեմ արհամարհել վիրաւորանքները...

— Իմ առաջարկութիւնը յայտնեցի հէնց մեր
խօսակցութեան սկզբից: Ես մեղաւոր չեմ, որ
դու չը հասկացար: Բայց դու, որպէս ես տես-
նում եմ, դիտմամբ չես ցանկանում հասկանալ
ինձ, և ձգտում ես դառնալ իշխող նրանց, որոնք
ամեննին չեն ցանկանում քեզ հնազանդվել:

— Ես կը հարկադրեմ նրանց: Կը տեսնենք, կա-
րող են արգեօք զիմանալ նրանք զեռ ես երկար
ժամանակ առանց մնունդի: Խակ ես վճռել եմ
ամեննին չը հեռանալ այստեղից մինչև դուք չը
հնազանդվեք ինձ:

— Ուրիմն դու ոչինչի տեղ ես դնում սովոր
մահով կորցնել մի քանի հազար զոհեր, նրա հա-
մար միայն, որ նրանք չեն համաձայնվում ընդու-

նել քեզ այնպէս, ինչ որ դու երբէք չես եղել,
այսինքն՝ իրանց վրա—իշխող:

— Դա կը լինի քո վերջին խօսքը: Ես չեմ կա-
մնում երկար լսել քեզ: Գնամ, ես կարող եմ հը-
նար գանել, որ ստիպեմ քեզ և բոլոր թալիչեցի-
ներին հպատակելու ինձ:

— Ի՞նձ, գոչեց Յուսէինը մի վրդովմունքով:—
Կրկնիր այդ խօսքը:

— Այս, քեզ, դրանում ինչ մի դարմանալի բան
կայ:

Այդ խօսքերի միջոցին Յուսէինը մերկացրեց
իր խէնջարը, և կայծակի արագութեամբ յարձակ-
վելով փանահ-խանի վրա, աղազակեց.— Մեռիր,
չարագործ...

Փանահ-խանը, որպէս սառնասիրա մարդ ա-
մեն դէպքերում, կանխապէս նկատելով աներկիւդ
երիտասարդի յանդուզն դիաւորութիւնը, խոյս
տուեց նրա հարուածից և աղատվեցաւ: Յե-
տոյ հրամայեց նա իր թիկնապահներին բռնել
Յուսէինին: Բայց նա, չը կամնալով կենդանի
մնալ և ականատես լինել իր փառքի և հայրենա-
կան աղատութեան ոչնչանալուն, ինքն իր խէն-
ջարը ցցեց իր կուրծքի մէջ և ընկաւ փանահ-խա-
նի մօտ: Խանը ապշած մնաց, տեսնելով այդ հե-
րոսական վարսունքը:

— Հիմա բոլորը քեզ է պատկանում, փանահ-

խան, և տացէ Աստուած, որ դարաբաղցիք մի ժամանակ չը զղջային իրանց սխալների համար.... Արտասանելով այդ խօսքերը, նա աւանդեց հոգին:

Երբ որ նրա մահուան բօթը տարածվեցաւ Զէյ-վայի մէջ, հէնց նոյն րոպէում բացվեցան ամրոցի դռները Փանահ-խանի առջե:

XI.

ՓԱՆԱՀ-ԽԱՆԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆ

Թալշիի մէլիքը հանդիպեց Փանահ-խանին խո-նարհութեամբ, և ընդունելով իր վրա նրա բարձր իշխանութիւնը, մի և նոյն ժամանակ մնաց հաս-տատ թէ իր մէլլութեան աստիճանի մէջ և թէ իր երկրի տիրապետութեան մէջ, որպէս էր առաջ: Չը կամենալով, որ յաղթողը տեսնէ, թէ որպիսի բանտում կամ որպիսի տաժանական զրութեան մէջ տանջվում էին Զումչուղը և Սալիհան, մէլլ-քը շնորհեց նրանց ազատութիւն նախ քան ամ-րոցի դռների բացվիլը Փանահ-խանի առջե: Ան-բախտ երիտասարդները խկոյն հրճուանքով մի-մեանց զիրկը նետվեցան և նոյն րոպէի քաղցրու-թեան մէջ մոռացան բոլոր նեղութիւնները, որ կրել էին: Նրանք ներեցին իրանց թշնամիներին, և մտնելով մի նոր և աւելի երջանիկ կեանքի մէջ, արդէն երկրի վրա զգում էին երկնային ա-մենաբարձր երանութիւն:

Երբ որ բացվեցան ամրոցի դռները, նրանք ըն-

կան ի մաց հօրեղբօր զիրկը, որը նրանց տեսնելով, ուրախութեան սաստկութիւնից չը կարողացաւ զավել իր արտասուքքը: Բայց մրպիսի դառն զգացմունք միացաւ նրա բերկրութեան զգացմունքի հետ, երբ տեսաւ նրանց կրած տանջանքների հետքերը, որոնց տպաւորութիւնը խիստ որոշ զըծերով նկարված էր երկու մանկահասակ ամուսինների դէմքի վրա: Փանահ-խանը վախենալով, մի դուցէ Թափշի մէլիքի բարբարոսական վարմունքը իր երկու պատուաւոր զերիների վերաբերութեամբ կրկին նորոգէր նրա և Վարանդայի մէլիքի մէջ արդէն դաղարած երկապառակութիւնը, — ամեն միջոցներով աշխատում էր, որ հանգտացնէ Վարանդայի մէլիքին, մոռանալ տալով նրան հին անախորժութիւնների յիշատակները:

— Մոռանանք, մէլիք, բոլոր անցեալը, ասում էր նա, — և գոհ լինելով ներկայից, դաղարեցնենք այն երկապառակութիւնները, որոնք այնքան երկար ժամանակ խոռվութեան մէջ էին պահել Ղարաբաղը: Զեր եղածորդին, որ ձեր զերկը վերադառնարով այժմ վայելում է ձեր սէրը, փառքի արժանի կերպով համբերեց բոլոր փորձանկներին, որոնց ճակատագիրը կամեցել էր առաքել նրան: Բայց աւելի ես զարմանում եմ ես նրա մանկահասակ ամուսնի վրա: Այդ Սալիհան մի կինդանի օրինակ է հաստատամտութեան, տոկունու-

թեան և արիութեան, որի նմանը շատ դժուար է գտնել: Ես կաշխատեմ, որ զրանից յետոյ այդ երկու սիրարժան երիտասարդները այլ ևս դառնութիւններ չը կրէին:

Մէլիքը չորհակալութիւն յայտնից ֆանահիանին, որը շուտով վերադարձաւ Շուշի բերդը, հրաւիրելով այնտեղ Վարանդայի իշխանին և Զումշուղին իր կնոջ հետ:

Նքեղ իննջոյքներով զուարձանում էին նրանք Ղարաբաղի իշխաղի նոր տան մէջ, որ կանգնած էր սեպացած ժայռի եղբի վրա, իսկ նրա ստորոտը քերելով, և ահազին քարերին զարկվելով, արագութեամբ վագում էր լեռնային գետը: Բայց բարձրութիւնը ձայնը միայն թոյլ կերպով հասնաւ որոտալից ձայնը միայն թոյլ կերպով հասնում էր Փանահ-խանի հիւրերի ականջին, որովհետ հետեւ գտնվում էին ահազին բարձրութեան վրա:

Մի օր Փանահ-խանը, կամնանալով իմանալ Վարանդայի իշխանի կարծիքը գործերի նոր զրութեան վերաբերութեամբ, ասաց.

— Խոստովանվեցէք, մէլիք, որ սկսեալ այն ժամանակից, քանի որ ես ակրում եմ Շուշի բերդին, Ղարաբաղը հանդստացաւ անդադար խոռվութիւններից: Տեսնում էք, թէ որքան օգուտներ են բովանդակվում միապեսութեան մէջ:

— Միապեսութեան մէջ: Ուրեմն դուք ցանկանում էք լինել Ղարաբաղի ընդհանուր կառավարիչ:

—Անկասկած, միթէ դուք չէք տեսնում, մէլիք,
որ այդ արդէն կատարված իրողութիւն է: Եւ
դուք ձեր կողմից նոյնպէս կարող էք պարծենալ
մի այսպիսի անցքի համար, որովհետեւ, իսկապէս
դուք եղաք իմ բարձրանալու գլխաւոր պատճառը
և հասցրիք ինձ Ղարաբաղի խանի աստիճանի:
Եւ ես հաւատացած եմ, մէլիք, որ դուք, յարդե-
լով Ղարաբաղի խաղաղութիւնը, չէք հրաժարվի
ճանաչել ինձ այդ կոչման մէջ:

—Դուք, երեխ, կատակ էք անում, ֆանահիսան,
միթէ դուք մոռացել էք, որ խոստացաք կառու-
ցանել Շուշի բերդը մեր երկուսի ապահովութեան
համար:

—Այս, ես յիշում եմ այդ: Բայց հանգամանք-
ները փոխվեցան, մէլիք: Այն ժամանակ ես մտա-
ծում էի միայն նրա վրա, թէ ինչպէս պէտք է
ապահովացնել ինձ և ձեզ մեր թշնամիների յան-
կարծակի յարձակումներից, իսկ այժմ ներկայա-
ցաւ խիստ ընդարձակ ասպարէզ, այն է՝ հնազան-
դացնել և խաղաղացնել ամբողջ Ղարաբաղը: Ես
ճանաչում եմ, մէլիք, ձեր խոհեմութիւնը, և հա-
ւատացած եմ, որ դուք չէք ցանկանայ նորոգել
այդ գեղեցիկ երկրների դժբախտութիւնը, որով
հաղիւ թէ զեռ նոր սկսել են շունչ առնել եօթ-
նամեայ ծանր պատերազմներից ²⁶⁾:

—Լսեցէք, ֆանահիսան, ինձ երևում է, որ

դուք պահանջում էք, որ ես ճանաչեմ ինձ ձեր
հպատակ:

—Ո՛չ, մէլիք, դուք սխալ էք հասկանում: Ես
կամենում եմ, որ դուք միայն առ երես ցոյց տաք
ուրիշների առջե, թէ հնազանդվում էք իմ հրա-
մաններին, որովհետեւ, այն ժամանակ միւսները
ձեղանից օրինակ կառնեն: Բայց դրանից, ես կա-
սեմ ձեղ, մէլիք, ով որ չի ցանկանայ հնազանդ-
վել ինձ, ես վճռել եմ ուժով ստիպել, —հինգ ի-
րանց սեպական շահերի համար...»

—Հասկանում եմ... դուք կը դարձնէք և իմ դէմ
ձեր գէնքը, երբ որ ես ձեղ լսելու շը լինեմ:

—Ո՛չ, մէլիք, ես զիտեմ, որ դուք ձեղ չէք
հստացնի մինչ այդ աստիճան ծայրայեղութեան:

—Իսկ եթէ կը հստացնեմ: Բայց էլ ինչ խօսել
կուզէ: Ձեր նպատակն այն է, որ լինէք Ղարա-
բաղի լիազօր խանը, և մեզ, այդ երկրի վաղեմի
տիրապետողներիս, ստիպէք, որ պար գանք ձեր
դուռուկի համեմատ...: Հիմա մեզ պէտք է հնա-
զանդվել ձեր կամքին, որովհետեւ մենք ինքներս
պատճառ դարձանք մեր անկմանը, բայց կարելի
է մի ժամանակ....

Փանահիսանը, կամենալով ուրիշ ուղղութիւն
տալ իրանց խօսակցութեանը, որ արդէն սկսել եր
թշնամական ձեւ ստանալ, հարցրեց.

Ղար. Աստղագէտը:

— Դուք հաւատում էք աստղաբաշխութեան,
մէլիք:

— Հաւատում եմ. ինչպէս կարելի է չը հաւա-
տալ:

— Դուք այլ ես բարկացած չէք այն աստղա-
գէտի վրա, որը առաջ ծառայում էր ձեզ մօտ,
իսկ այժմ ծառայում է ինձ մօտ:

— Ոչ, բարկացած չեմ. նա մեղ համար շատ օդ-
տակար է եղել:

— Ուրեմն մենք կը կանչենք նրան և կը հրա-
մայենք, որ գուշակութիւններ անէ Պարաբաղի
ապագայ վիճակի մասին:

— Մեծ ուրախութեամբ:

Փանահ-խանը հրամայեց իր նօքարներին, որ
կանչեն աստղագէտին: Կա ներս մտաւ, ողջունե-
լով արմելեան չափազանց պերճախօսութեամբ:
Լսելով փանահ-խանի հրամանը, նա մի առանձին
ջանքով սկսեց կատարել իր աստղաբաշխական
գործողութիւնները: Նրա զէմքի վրա այնքան
կենդանի կերպով արտայայտվում էին նրան տի-
րող բոլոր զգացումները, որ մէլիքը անհամբերու-
թեամբ և մի և նոյն ժամանակ մի առանձին
սարսափով սպասում էր աստղաբաշխի մարդա-
րէական ձայնին: Փանահ-խանը խորին զուարձու-
թեամբ նկատում էր մէլիքի սրտի մի այսպիսի

տրամադրութիւնը, որի հետ դեռ ես չեր կամե-
նում թշնամանալ, և սպասում էր աստղագէտի
պատասխանին:

Այդ վերջինը, նստած տեղից կանգնելով, և
աչքերը զէպի երկինը դարձնելով, խօսեց հանդի-
տաւոր կերպով.

— «Պարաբաղի հրամանատարի աստղը գտն-
վում է իր լիակատար ծագման մէջ... Կա փայ-
լում է պայծառ կերպով և նրա բարերար ազդե-
ցութեան ներքոյ բախտաւորութիւն է վայելում
ամբողջ երկիրը, սկսեալ Երասմից մինչև Գան-
ձակի սահմանը... Նրա ապագայ սերունդը տի-
րապետում է այդ երկին, և վայ նրանց, որոնք
կը յանդինին չը հնագունդիւն նրա իշխանութեանը
և չեն ընդունի նրա ապագայ ժառանդներին...
Ի՞նչ եմ տեսնում ես... ինչ որ խելագարներ ապս-
տամբովում են երկինքի սիրելի զէմ... զնում են,
զնում են, հապատացած իրանց ոչնչութեամբ...
բայց երկար կը տեէ նրանց յաղթանակը, այդ
խարուսիկ յաղթանակը... Անմատչելի Շուշիի վրա
հաւաքիցան սովառնալից, մթին սամպեր... Որոտ-
ման սարսափելի հարուածը ահազին բօմբիւննե-
րով զլլոց լեռների հիմքը... Կայծակը գալարվե-
ցաւ ստահակների շուրջը և նրանք շառաչմամբ
զլորվեցան անյատակ անդունդի մէջ...: Փայծառ
ձանանչներով փայլում է պսակը Պարաբաղի հրա-

մանատարի գլխի վրա... բոլոր հակառակորդները
ոչնչանում են նրա առջե...

Վարանդայի իշխանը մտածութիւնների մէջ ըն-
կաւ... մի քանի բոսէ տիրեց լոռութիւնը: Վերջը
ասաց նա.

—Ես չեմ կամնում հակառակել ճակատագրի
կամքի դէմ: Ընդունում եմ Ղարաբաղի հրամա-
նատարին իրեն իմ հրամանատար, և թող չքա-
նան երկպառակութիւնները, որոնք ալեկում
են Ղարաբաղը այնքան երկար ժամանակ...

—Իսկ ես իմ կողմից խոստանում եմ, ասաց
Փանահ-խանը,—միշտ համարել Վարանդայի իշ-
խանին իմ բարեկամ, իսկ նրա թշնամիներին—
իմ թշնամիներ:

Երկու բարեկամներն ես դրկախառնվեցան:

—Փառք լինի Ալիխն, ասաց աստղագէտը խորին
բերկութեամբ:—Վերջին մէլլէրը ես հնազանդի-
ցաւ: Եւ Ղարաբաղը, այժմ ունենալով իր ինքնակալ
խանին, խաղաղութիւնը նրա մէջ հաստատվեցաւ
աւելի ամուռ հիմքերի վրա: Իմ հոգիս լի է ցըն-
ծութեամբ, որ իմ կարողութեան չափով նպաս-
տեցի երկու նշանաւոր անցքերի կատարմանը:
Նախ, անմատչելի Շուշիի կառուցմանը, յետոյ
խանութեան իշխանութեան հիմնվելուն ամ-
բողջ Ղարաբաղի վրա....

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Զումչուղը և Սալիհան բնակվեցան Զանախչի
ամրոցի մէջ: Նրանց հրձուանքին և ուրախու-
թեանը չափ չը կար, երբ առաջին անգամ գրկե-
ցին իրանց զաւակներին: Բայց երկար չը վայե-
ցին նրանք ամուսնական երանաւէտ սիրոյ և
բարեկամութեան երջանկութիւնը: Սաստիկ ժան-
տախտը, որ զրացի պարսկական երկներից ներս
մտաւ Ղարաբաղ, մի քանի օրվայ մէջ գերեզման
տարաւ նաղելի Սալիհային և նրա երկու զաւակ-
ներին: Զումչուղը չը կարողացաւ տանել այդ
երբակի կորստեան արտամութիւնը և միացաւ իր
սիրելիների հետ միւս աւելի լաւ աշխարհում:
Աստղագէտը, հրապուրվելով պարսից Շահի խոստ-
մունքներից, աշխատում էր խոռովութիւն յարու-
ցանել Ղարաբաղի մէջ և տապալել խանին, դը-
րա համար էլ մահուան դատապարտվեցաւ:

Փանահ-խանը իր բարեկամութեամբ երկար չը
վայգիաց Վարանդայի մէլլիքին, այլ չուտով ըս-
կաց վարպետ նրա հետ գոռող հրամանատարի
ձեռվ, որը և առիթ տուեց շատ անախորժու-

թիւնների երկուսի մէջ: Փանահ-խանի որդին և
ժառանգը, Խբրահիմ-խանը, աւելի բոնակալու-
թեամբ սկսեց կառավարել Ղարաբաղը, չը համ-
բերելով ամենավորը հակառակութեան: Բայց
երբ սկսվեց XIX-րդ դարը, երբ Ռուսաստանը
տարածեց իր տիրապետութիւնը Անդրկովկաստում,
այդ ժամանակ Խբրահիմ-խանը սկզբում ընդունեց
իր վրա Ռուսաստանի բարձր գերիշանութիւնը,
բայց շուտով կրկին խռովութիւններ բարձրաց-
նելով, զրկվեցաւ կեանքից նոյն կոլում մէջ, որ
տեղի ունեցաւ այդ գէպքի առիթով: ²⁷⁾ Խբրահիմ-
խանին յաջորդ նշանակվեցաւ ռուսաց կառավա-
րութիւնից նրա որդի Մէհտի-Ղուլի-խանը, որը
յետոյ հօր նման նոյնալիս դաւաճանեց ռուսներին
և հեռացաւ, կնաց Պարսկաստան: ²⁸⁾ Այն ժամանա-
կից Ղարաբաղը դարձաւ ռուսաց նահանգ և կա-
ռավարվում է զինուորական առանձին կօմեն-
դանատի (բերդապահի) ձեռքով: Շուշի բերդը և
այժմ համարվում է Ղարաբաղի խանութեան զըլ-
խաւոր տեղը: Բայց կամննդանափից, այդ բերդում
յատկալիս նշանակված է մի գեներալ, որ կրում
է այդպիսի տիտղոս զինուորական-նահանգային
զիսաւոր մուսուլմանների գաւառների (Յօնի-
օկружной начальникъ мусульманскихъ про-
винцій): Այդ գաւառներն էին՝ Ղարաբաղի, Շա-
քիի և Շիրվանի խանութիւնները: Շուշի բերդը

առաւելապէս հոչակիլեցաւ ռուսների յամառ
սպաշտանութեամբ 1826 թւն, երբ 1500 զին-
որներ 42-րդ եգերեան գունդից, քաջ ազէկօվ-
նիկ (այժմ գեներալ-մայոր) Ի. Ա. Բէռտի հրա-
մանատարութեան ներքոյ, փակլելով յիշեալ բեր-
դում, ընդդիմացան 48-օրվայ պաշարման, պար-
սից բոլոր զօրքերի դէմ, որ բաղկացած էր 80,000
հոգուց, որոնց անձամբ առաջնորդում էր ինքը՝
պարսից գահի թագաժառանդ Աբաս-Սիրզան, որի
բոլոր ջանքերը այդ բերդը գրաւելու համար ի
դուր անցան: ²⁹⁾

ՎԱԽՃԱՆ Ա-ՐԴ ԵՒ ՎԵՐՁԻՆ ՄԱՍԻ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Խօրասանում պատրաստված սաղաւարտները և դրահները շաա յարդի են Պարսկաստանում: Ծան. հեղ.:

2) Այս տեսակ պատիմերը խիստ սովորական են արևելքում: Ծան. հեղ.:

3) Երդվելու մի առանձին ձև է պարսիկների մէջ: Ծան. հեղ.:

4) Մեծ ծով. ովկիանոս: Ծան. հեղ.:

5) Շուշի բերդը շինված է մի այնպիսի բարձրաւանդակի վրա, որ այնտեղ սեստեմեր ամսից ակավում է ձմեռը: Ծան. հեղ.:

6) Թիւիսման կամ մեր ժողովրդական բարբառով թւււը սում կոչվում են զանազան տեսակ կախարդական բժժանքները, որ սնահաւատները կրում են իրանց վրա այլ և այլ դիւթական նպատակներով: Ծան. թարդ.:

7) Շուշա, թուրքերէն նշանակում է ապակի: Ծան. հեղ.:

Հեղինակը կարծում է, որ Շուշի բերդը իր սնունը առել է շուշա բառից, դա սիսաւ ենթա-

զրութիւն է: Պատմութիւնից յայտնի է, երբ Մէլք-Շահնաղար Ա-ը Փանահ-խանի հետ կառուցին Շուշի բերդը, այնտեղ տեղափոխեցին այդ բերդին մերձակայ մի հայաբնակ զիւղի բնակիչներին: Այդ զիւղը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի և կոչվում է Շօշի կամ Շօշ զիւղ: Եւ որովհետեւ բերդի սկզբնական բնակիչները եղան Շօշի գլուղացիները, այդ պատճառով էլ բերդը նրանց նախկին բնակութեան տեղի անունով կոչվեցաւ Շօշի կամ Շուշի: Տես մեր համամայի Մէլքութիւնները՝ զբքի ԽI զլ. 73 եր.: Ծանթարդ:

8) Գիւշիստան պարսկերէն նշանակում է վարդանոց կամ վարդարան. այսպէս կոչվում է Ղարաբաղի հինգ գաւառներից մէկը իր գեղեցիկ վարդերի պատճառով: Գիւլիստանը զբտնվում է զանձակ գաւառի սահմանի մօտ. նրա այն մասը, որ մօտենում է կուր գետի ափերին, այն աստիճան տօթային է, որ նուռը, թուղը աճում են և հասունանում են բոլորովին վայրենի դրութեան մէջ. լեռները, ձորերը ծածկված են այդ պառլզների թիւերով: Զարմանալի չէ, երբ կարդում ենք Աղուանից պատմութեան մէջ, որ այդ կողմերում մի ժամանակ մշակվում էր մինչև անդամ ձիթենի, որի համար հարկաւոր է բաւական տաք կլիմայ: Ծան. թարդ:

9) Տղամարդերի համար իր ոսոխի կնոջը յափշտակելը կամ նրան բռնաբարելը համարվում է այն վրէժինդրութիւններից մէկը, որ մինչև այսօր բաւական սովորական է հայերի մէջ: Վրէժինդրիրը եթէ հնար չէ գոյնում այդ անելու, դողանում է իր հակառակորդի կնոջ վարակը և իր մօտ է պահում. դա ևս համարվում է մեծ անպատճութիւն: Այն երկրներում, ուր օրէնքը պատժում է այդ տեսակ չարագործութիւնները, ի հարկէ, յիշեալ սովորութիւնը մասսամբ զսպված է, իսկ Պարսկաստանում և Թիւրքիայում խիստ յաճախ է պատահում: Ծան. թարդ:

10) Բուստէմ պարսկից առասպելաբանական Հերքուէսի անունն է: Ծան. հեղ.

Բուստէմ կամ որպէս հայերը արտասանում են Ուստօմ պարսկից նշանաւոր բանաստեղծ Ֆրիդովսու հերոսի անունն է, որին նա երգեց իր Շահ-նամէ կոչված անմահ գրքի մէջ: Խորենացին կոչում է նրան Ուստօմ Սալմիկ, որ պէտք է հասկանալ սաղսասանցի Ուստօմ, որովհետեւ հերոսը այնտեղացի էր: Մեր ծերունի պատմարանը ծաղրում է պարսկական առասպելը Ուստօմի վերաբերութեամբ, որի համար երգում էին, թէ հարիւր քսան փիղի ուժ է ունեցել, և նրանից զերպասում է մեր հակայ Տորփին: Ծան. հեղ.

11) Չումշուդ էր չորրորդ թագաւորը պար-

սից Փիշղաղիան կոչված առասպելաբանական տոհմից: Ծան. հեղ.:

Զ ումշուղ կամ ըստ պարսկական արտասահութեան Զ ամշիդ, իրաւ է, Փիշղաղիաններից չորրորդ թագաւորն էր: Փիշղաղիանների դարեշրջանը պարսից պատմութեան միջական ժամանակներն է ներկայացնում: Նրանից յետոյ սկըսում են տիրել Քէյեան կոչված տոհմի ներկայացուցիչները, որոնցից յետոյ սկսվում է պարսից Արշակունիների թագաւորութիւնը:

Զամշիդի իսկական անունը Զ ամ էր, բայց որովհետև նրա գէմքը լոյսի ճառագայթների նըման փայլում էր, այդ պատճառով կոչեցաւ Զ ամշիդ: Նրան համարում են Թէյմուրասի եղբայրը կամ եղբօրորդին: Թէյմուրասը ժառանգ չը թողնելու պատճառով, պարսիկները ընտրեցին լրաւաւոր Զամշիդին: Պարսից պատմազրների կարծիքով, նա թագաւորեց եօթն հարիւր տարի, և այդ եօթն հարիւր տարվայ ընթացքում Պարսկաստանում տիրում էր խաղաղութիւն, արդարութիւն և իրաւունք: Ճողովուրդը ապրում էր երջանկութեան և գոհութեան մէջ: Զամշիդի մասին պատմվում են անթիւ առասպելներ. իրը թէ նա մի կախարդական թաս ունէր, որը ջրով լորած միշտ դրած ունէր իր առջև, և ջրի յոտակութեան մէջ տեսնում էր իր ամբողջ պե-

տութիւնը, — տեսնում էր, թէ մարդիկներից որը բարի էր գործում, որը չար, լաւերին վարձատրում էր, իսկ վատերին խրատում էր:

Զամշիդի համար ասում են, իր հպատակներից երդում էր առել, որ ամեննեին մեղք չը գործնէ: Քանի որ ժողովուրդը պահպանում էր այդ ուխտը, նա ապրում էր կատարեալ բախտաւորութեան մէջ: Իսկ երբ որ մարդիկ սկսեցին չար գործել, այն ժամանակ Եսպանը (Որմիզզը, պարսիկների Աստուածը) բարկացաւ նրանց վրա, նրանց միջից վեր առեց բարի և լուսաւոր Զամշիդին և նրա փոխարէն թագաւոր գրեց չար Զոհաքին, որը սկըսեց երկաթի գաւաղանով կառավարել ժողովուրդը և տանջել նրան:

Ինչ որ ճշմարիտ է Զամշիդի պատմութեան մէջ, այն է, որ այդ «բարի» և «լուսաւոր» թագաւորի եօթն հարիւր տարվայ տիրապետութեան մէջ անձնաւորվում է պարսից քաղաքակրթութեան և կուտաւորայի թէ սկզբնաւորութիւնը և թէ զարգանալը: Եւ պարսից պատմազրներից ոմանք նրան ընդունում են Սոլոմոն իմաստունի տեղ, ասում են, թէ նա պարսիկներին վայրենի կեանքից վերածեց ընտանեկան կեանքի, ժողովուրդը զանազան դասակարգերի բաժանեց, սովորացրեց տուն շինել, սովորացրեց բամբակ ցանել, կտաւ գործել և հագուստ հազնել, մի խօս-

քով, ծաղկեցրեց արհեստը և ճարտարութիւնը:
Մինչեւ այսօր Պարսկաստանում մնացած մի պա-
լատի հոյակապ աւերակները, որ կոչվում են
Թախտ Զամշիդ (Զամշիդի զան) համարվում
են նրանից մնացած: Ծան. թարգ: :

12) Ղարաբաղի նժոյզները և այժմ համարվում
են ամբողջ Անդրկովկասում որպէս ձիաների ա-
մենալաւ ցեղ: Ծան. թարգ: :

13) Շամ Սիրիան է: Ծան. հեղ: :

Շամ կոչվում է Սիրիայի Դամասկոս քաղաքը:
Հեղինակը սխալվում է, կարծելով, թէ Ղարաբա-
ղի հայոց մէլիքների գորքերի զէնքերը Շամի կամ
պարսից գործ էին: Ղարաբաղի հայերը կզգիացած
լինելով իրանց լեռների մէջ, և անզագար պատե-
րազմական կեանք վարելով, կարիքը ստիպել էր
նրանց Դաղստանի լեռնադնակների նման զարդա-
նալ զինագործութեան արհեստի մէջ: Ղարաբաղ-
ցիք իրանք էին սպատրաստում իրանց զէնքերը:
Եւ այսօր մեր մէջ ամենալաւ զինագործները դա-
րաբաղցիներ են: Ծան. թարգ: :

14) Տէրտէր (Տերթեր), ամենասրնթաց լեռ-
նային գետ է, որ գտնվում է Գանձակի և Ղարա-
բաղի սահմանի վրա, որի անունը նշանակում է
ուու (տէրտէր): Ծան. հեղ: :

Հեղինակը սխալվում է այդ գետի թէ անուան
բացատրութեան և թէ տեղի վերաբերութեամբ:

Ի հարկէ, եթէ Թարթարը ուուաց ձևով Տերտէր
արտասանենք, զուրս կը գայ տէրտէր (Քահանայ):
Բայց թէ հայ և թէ մահմեղական ժողովրդի մէջ
այդ գետը յայտնի է Թարթար անունով, որը մնը
սպատմական Տրտում գետն է: Եւ Թարթարը չէ
գտնվում Գանձակի և Ղարաբաղի սահմանի վրա,
որպէս ցայց է տալիս հեղինակը, այլ հոսում է
Ղարաբաղի նահանգի մի մասի միջով և բաժա-
նում է այդ նահանգի երկու գաւառները (Թալի-
շը և Ջրաբերդը) միմանցից: Ծան. թարգ: :

15) Խաչէնը գտնվում է Ջրաբերդ և Վարան-
դա գաւառների մէջ տեղում: Խաչէնի տիրապե-
տող մէլիքներն էին Հասան-Ջալալեան իշխաննե-
րի սերտունդը: Տես «Խամսայի Մէլիքութիւնները»
դրբի I գլ. 4—եր. և II գլ. 19—եր.: Ծան. թարգ: :

16) Այստեղ հեղինակը մի աշխարհագրական
սխալ է անում, կարծելով, որ Գիւլիստանը և
Թալիշը առանձին-առանձին գաւառներ են, մինչ-
դեռ երկուսն էլ մի և նոյն գաւառն են, միայն
գանազան անուններով: Նա յայտնում է, որ շու-
տով Գիւլիստանի մէլիքը խոնարհեցաւ Փանահ-
խանին: Իսկ մի քանի տողերից յետոյ աւելաց-
նում է. «Մնում էին միայն երկու մէլիքներ՝ Վա-
րանդայի և Թալիշի մէլիքը»: Բայց Թալիշի
մէլիքը մի և նոյն Գիւլիստանի մէլիքն էր, որը
զեռ խոնարհված չէր, որին խանը աստղագէտի

ձեռքով նամակ է զրում, հրավիրում է հպատակել իրան, բայց սաստիկ վիրաւորուկան պատասխան է ընդունում, և այդ պատճառ է տալիս մի նոր կռիւի խանի ու մէլլիքի մէջ: Ծան. թարգ.:

17) Արաքս կամ Արազ, նշանաւոր մնած գետ է, որ բաժանում է ուռւաց այժմնան անդրկով կասեան նահանգները Աղերքէյգանից (Արգատականից): Ծան. հեղ.:

Փանահ-խանի տիրապետութիւնը երբէք չէ տարածվել թարթար գետից մինչև Երասխ գետը, և նա իր կենդանութեան ժամանակ, թէն վարեց հայոց մէլլիքների հետ բազմամետայ պատերազմ, բայց չը կարողացաւ տիրել Ղարաբաղի ամբողջ նահանգին: Միայն նրա որդի Իրահիմ-խանի ժամանակ, երբ զանազան հանդամանքների պատճառով հայոց մէլլիքների զօրութիւնը թուլացաւ, — այդ խանը փոքր ինչ ընդարձակեց իր իշխանութիւնը, այն ևս ոչ թարթար գետից մինչև Երասխ գետը: Այդ կարելի է տեսնել մեր «Խամսայի Մէլլիքութիւնները» գրքի IX—XXIX զլումներուն: Ծան. թարգ.:

18) Փանահ-խանը երբէք թագաւոր մինելու ձգումներ չէ ունեցել և իրան թագաւորական տիրազս չի յատկացրել: Նա սկզբում մի հասարակ հովիւ էր, որ հանդամանըների չնորհիւ պարսից կառավարութիւնից իւան ու թե եան տիրազս

ստացաւ, յետոյ նոյն պարսից կառավարութիւնից իր անհաւատարմութեան համար սպանվեցաւ: Տես մեր «Խամսայի Մէլլիքութիւնները» գրքի IX—XV զլումները: Ծան. թարգ.:

19) Պարսից նկարչութիւնը առհասարակ յայտնի է իր ոսկով և վառ դոյներով, բայց կերպարանքները բնաւ հաւասարաշափութիւն (պրոպրոցիոնալիոստյ) չունեն: Ծան. հեղ.:

Երեխ հեղինակը տեսել է վերջին ժամանակների հայոց մէլլիքների ամրացները և նրանց համեմատ է նկարազրում թալլիչի մէլլիքի պալատը: Այդ հոյակապ պալատը մինչև այսօր դոյութիւն ունի, դանդում է Հին-թալիշ բերդի մօտ, Հոռիկի վանքի հանդէպ: Նրա մի մասը թէն աւերակ է, բայց մեծ մասը պահպանել է իր ամբողջութիւնը: Նրա մէջ բնաւ չէ երեսում պարսկական ճաշակ, այլ շինված է հայկական մի առանձին ճարտարապետութեան ոճով: Ծան. թարգ.:

20) Փանահ-խանը մի ժամանակ մունեսիկի (ջառչիկ) պաշտօն էր կատարում Նադիր-Շահի մօտ: Տես մեր «Խամսայի Մէլլիքութիւնները» գրքի IX գլ. 58 եր.: Ծան. թարգ.:

21) Թալլիչի մէլլիքը, «Վարանդացի» ասելով, ակնարկում է Վարանդացի իշխան Մէլլիք-Շահանդարեանին, որը օդնեց Փանահ-խանին հիմնելու շուշի բերդը: Ծան. թարգ.:

Ղար. Աստղագէտը:

22) Շուշի բերդի կառուցումը մեծ հարուած տուեց հայոց մէլիքներին, և զրա հակառակ, ամրացրեց ֆանահ-խանի զօրութիւնը: Թէ որքան անառիկ էր այդ սոսկալի բերդը, բաւական է յիշել այն, որ 1795 թւին պարսից Աղա-Մամաղշահը իր ահազին զօրութեամբ երկար ժամանակ մնաց նրա պարխապների մօտ և չը կարողացաւ տիրել: (Տես «Խամսայի Մէլիքութիւնները» XXIX գլ. 182 և 183 եր.:) Դարձեալ 1826 թւին, պարսից թագաժառանդ Արաս-Միրզան 80,000 զօրքով պաշարեց այդ բերդը և չը կարողացաւ զրաւել, թէև բերդը պաշտպանվելու համար ունէր խիստ չնչին թւով զինուորներ: Տես մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» դրքի XLIII գլ. 330, 331, 332, 333 և հետեւեալ երեսները: Ծան. թարգ:

23) Քանի որ Խամսայի մէլիքները միաբան էին, քանի որ նրանց մէջ տիրում էր սէր և սերտ դաշնակցութիւն, ֆանահ-խանը չը համարձակվեցաւ Ղարաբաղում իր համար բերդ հիմնել: Թէն նա փորձ փորձեց հիմնել Բայաթ և Ասկարանի բերդերը, բայց հայոց մէլիքները միանալով, երկուսն էլ ոչնչացրին: (Տես «Խամսայի Մէլիքութիւնները» դրքի IX գլ. 62 և 63 եր.:) Խակ Շուշի բերդի կառուցանելը արգելել չը կարողացան, որովհետեւ այդ ձեռնարկութեան մէջ խանի հետ

միացած էր իրանցից մէկը—Մէլիք-Շահնազարեանը: Նը: Ծան. թարգ.:

24) Մարդ բռնել նշ. զրազ գալ, որու դержать: Ծան. թարգ.:

25) Պատմական անցք է: Ծան. հեղ.:

Այդ պատմական անցքի մանրամասները անս մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» դրքի XII գլ. 82 եր.: Ծան. թարգ.:

26) Եօթն ամեայ տատերադմ: Հայոց մէլիքները ֆանահ-խանի հետ խկազէս 16 տարի կոփաներ են ունեցել, այսինքն 1747 թւից մինչև 1763 թւականը, միայն երբեմն հաշտվել են, երբեմն կարճ ժամանակով զինադադար է եղել: Ծան. թարգ.:

27) Փանահ-խանի որդի Իրրահիմ-խանը ընդունեց ուռւաց հպատակութիւնը: Բայց երբ 1806 թւին պարսից թագաժառանդ Արաս-Միրզան զօրքի ահազին բազմութեամբ անցաւ Խբասի գեաը և մօտեցաւ Շուշի բերդին, այդ ժամանակ իրրահիմ-խանը, չը նայելով, որ ուռւաներին հանարակում երդում էր տուել զաղտնի կերւատարիմ մնալու բերդը, զիմեց դէպի պարսից բանակը: Մէլիք-Շահնազարեանը Մէլիք-Զումշուզը (Զումշի: Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Զումշուզը (Զումշի վէպի հերոսը) այդ իմանալով, իմացում բօվի վէպի հերոսը) այդ իմանալով, իմացում կուսը բերդապահ գնդապետ Լիսաննելչին, և երտուեց բերդապահ գնդապետ Լիսաննելչին, և երտուեց միասին հետամուտ լինելով փախստականը:

նին, կէս ճանապարհի վրա բռնեցին Ղարաբաղի
բռնակալին և սպանեցին։ Տես մեր «Խամսայի
Մէլիքութիւնները» դրքի XXXIX գլ. 264, 265,
266, 267, 268 եր։ Ծան. թարգ.։

28) Իրրահիմ-խանի որդի Մէհմի-Ղուլի-խանը
իր հօր նման նոյնպէս զաւածանեց ոռուսներին,
1822 թւին փախաւ Պարսկաստան, և

29) Առաջնորդելով պարսից թագաժառանդ Ա-
բաս-Մերզային, 1826 թւին զօրքերի ահազին բաղ-
մութեամբ յարձակում գործեցին Ղարաբաղի վրա։
Ղարաբաղը այդ ժամանակ ոռուսների ձեռքումն
էր։ Աբաս-Միրզան պաշարեց Շուշի բերդը և իր
զօրքերի մնացած մասը ուղարկեց դէսի Գանձա-
կի գաւառը։ Նրանք զրաւեցին Գանձակ բերդը և
անցան մինչև Շամքօրի գետը։ Այդ ժամանակ ոռու-
սաց զօրքերով վրահասաւ հայաղզի Խշխան դենի-
րալ Մաղաթօվը, և Շամքօր գետի մօտ կատարած
փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, պարսիկներին
յետ մղեց և հալածեց նրանց մինչև Երասխի միու
կողմը։ Շուշի բերդը գնդապետ Բէռւախ և հայերի
ջանքերով դիմացաւ 48 օրվայ պաշարման։ Հայե-
րի անձնաղոհութիւնը այդ պաշարման միջոցում
ամենայն գովասանքի արժանի պէտք է համարել։
Տես մեր «Խամսայի Մէլիքութիւնները» դրքի 327

— 341 երեսները։ Ծան. թարգ.։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

3615

2013

